ИЗВЕСТИЯ НА ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ ШУМЕН

13

PROCEEDINGS OF THE MUSEUM OF HISTORY, SHOUMEN

ИЗВЕСТИЯ
НА
ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ
ШУМЕН

В памет на Георги Атанасов

Книга XIII

PROCEEDINGS
OF THE MUSEUM OF HISTORY,
SHUMEN

In memorian of Georgi Atanasov

Book XIII

Шумен, 2006

Редакционна колегия:
н.с. Бета Хараланова (отговорен редактор), ст.н.с. Дечко Лечев,
доц. д-р Неделчо Неделчев, ст.н.с. д.и.н. Рашо Рашев,
н.с. д-р Стела Дончева,

Автори:
н.с.Бета Хараланова, Георги Атанасов, н.с.Доротея Георгиева,
н.с. д-р Женя Жекова, Ирина Димитрова, Мария Георгиева,
Мария Левкова, Мирослав Тошев, Параскева Стоянова,
Русанка Цанева, д-р Светлана Венелинова, Станимир Стойчев,
н.с. д-р Стела Дончева, Стефан Иванов, Страхил Василев,
Тихомир Тихов, Христина Стоянова, Цветанка Бонева, Юри Йоргов

Рецензенти:
доц. д-р Белчо Кръстев, н.с. Бета Хараланова,
н.с. д-р Женя Жекова, ст.н.с. д-р Дечко Лечев,
проф. д.и.н. Иван Йорданов, д-р Лидия Петрова,
доц. д-р Неделчо Неделчев, ст.н.с. I ст. д.и.н. Рашо Рашев,
ст.н.с. Павел Георгиев, доц. Стефан Андреев,
доц. д-р Стефан Чохаджиев, н.с. д-р Светла Димитрова,
н.с. д-р Стела Дончева.

ISSN 0861-9581

1942-2006

БИБЛИОГРАФИЯ

АТАНАСОВ, Георги и др. Пещи за битова керамика в землището на с. Пет могили. Шуменско / Георги Атанасов, Вера Антонова. // Г о д. музеите Сев. България, 5, 1979, с. 28–31.

АТАНАСОВ, Георги и др. Късноантична баня край с. Драгоево, Шуменски окръг / Георги Атанасов, Павлина Петрова. // Г о д. музеите Сев. България, 7,1981, с. 49–55.

АТАНАСОВ, Георги. Хромели и камъни от Шуменски окръг V–I в. пр. н. е. [СТО двадесет и пет] 125 години музейно дело в Шуменски окръг: – Шумен, 1982, с. 41–46.

АТАНАСОВ, Георги. Късен халщатски некропол при с. Правенци, Шуменско // Го д. музеите Сев. България, 13, 1988, с. 21–36.

АТАНАСОВ, Георги. Тракийска гробница при град Върбица, Варненска област // Г о д. музеите Сев. България, 16, 1990, с. 23–30.

АТАНАСОВ, Георги. Нови археологически материали от Мадара II – IV век // Мадара: Разкопки и проучвания: Кн. 3. – Шумен, 1992, с. 73–82.

АТАНАСОВ, Георги и др. Фибули от Новопазарско от I–VII век / Георги Атанасов, Анна Хараламбиева. // Г о д. музеите Сев. България, 18, 1992, с. 57–74.

АТАНАСОВ, Георги. Съоръжения от III–II в. пр.н. е. от околностите на с. Кълново, Шуменско // И з в. Ист. музей – Шумен, 7, 1992, с. 5–43.

АТАНАСОВ, Георги и др. Римска бронзова пластина – Шумен / Георги Атанасов, Петко Георгиев. // И з в. Ист. музей – Шумен, 7, 1992, с. 45–71.

АТАНАСОВ, Георги и др. Сребърни украси за колан от Шуменския музей, Станислав Станилов, Георги Атанасов// Археология XXXIV, 1992, № 3, с. 45–53.

АТАНАСОВ, Георги и др. Оловна пластина с надпис от X век / Казимир Попконстантинов, Георги Атанасов // Плиска, Преслав, 6, 1993, с. 149–151.

АТАНАСОВ, Георги и др. Въоръжение от Древна Тракия / Георги Атанасов, Христо Буюклиев, Мечислав Домарадски // Шумен, 1995.

АТАНАСОВ, Георги и др. Необнародвани фибули с обърнато назад краче и псевдонавивки от Шуменския музей / Георги Атанасов, Анна Хараламбиева. // И з в. Ист. музей – Шумен, 9,1997, с. 67–81.

АТАНАСОВ, Георги и др. Оловни тежести за хвърляне с пражка от фонда на Исторически музей – Шумен / Георги Атанасов, Тодор Тодоров. // И з в. Ист. музей Шумен, 9, 1997, с. 61–66.

АТАНАСОВ, Георги и др. Кръстове – енколпиони от Шуменския музей / Георги Атанасов, Людмила Дончева-Петкова. // Г о д. Нац. Археол. музей, X, 1997, с. 284–300.

Atanasov, Georgi и др. Eagle-heald buckler from Bulgaria (6th–7th centuries) / Georgi Atanasov, Lyudmil Vagalinski, Dimitar Dimitrov. // Archaeoligica bulgarika, 2000, №3, с. 78–91.

АТАНАСОВ, Георги. Фибули от старожелязната епоха в колекциите на Шуменския и Дългополския музеи // Изв. Ист. музей – Шумен, 10, 2002, с. 34–51.

АТАНАСОВ, Георги и др. Класификация на находките от накрайници от стрели от бронз – първото хилядолетие преди Христа / Георги Атанасов, Свилен Атанасов. // Изв. Ист. музей – Шумен, 11, 2003, с. 17–41.

АТАНАСОВ, Георги и др. Резултати от разкопките край с. Златар Шуменско през 1998 г. / Георги Атанасов, Станимир Стойчев, Теодора Крумова. // И з в. Ист. музей – Шумен, 11, 2003, с. 42–58.

АТАНАСОВ, Георги, Експониране на тракийската гробница, открита при гр. Смядово в експозицията на РИМ – Шумен, И з в. Ист. музей – Шумен, 11, 2003, с. 297.

АТАНАСОВ, Георги. Щемпели от колекцията на музея в Шумен / V–II пр.Хр. // Пътят: Сборник научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Георги Китов / Ред. Александър Фол, състав. Диана Димитрова. – София, 2003, с. 32–38.

АТАНАСОВ, Георги. Долината на река Камчия в района на град Смядово през класическата елинистическа епоха // З е м и т е на България - люлка на тракийската култура.– Т. 1. Резюмета, статии. – Велико Търново, 2003, с. 45.

АТАНАСОВ, Георги. Археологически данни за поселищен живот в Новопазарско от V хил. пр.Хр. до края на VI век // П л и с к а – П р е с л а в, – Т. 9, София, 2003, с. 65–80.

АТАНАСОВ, Георги. Печати от колекцията на Шуменския музей от V–II в. пр.Хр. // И з в. Ист. музей – Шумен, 12, 2004, с. 45–66.

АТАНАСОВ, Георги и др. Три саби от ранното българско средновековие (нови постъпления в РИМ – Шумен) / Георги Атанасов, Станимир Стойчев, Стела Дончева // И з в. Ист. музей – Шумен, 12, 2004, с. 73–77.

АТАНАСОВ, Георги Един нов тип стрели от елинистическата епоха в колекцията на РИМ – Шумен. Есенни четения Сборяново. Т. 2, 2004, с. 55–64.

АТАНАСОВ, Георги и др. Нов паметник на печенежката металопластика от с. Стан, Новопазарско, / Георги Атанасов, Теодора Крумова. /Сборник по случай 80 годишнината от рождението на проф. Станчо Ваклинов. - Велико Търново, 2005, с. 248–253.

Atanasov, Georgi и др. A Hoard of Late Roman Metalwork from Belokopitovo, Shumen district / Ivo D. Cholakov, G. Atanasov / The lower Danube in Antiquity, Tutrakan, 2005.

Atanasov, Georgi и др. The Valley of the Kamchiya River in the Smyadovo-Dragoevo Region during the Classical and Hellenistic Ages / Georgi Atanasov, Yuri Yorgov / /The lower Danube in Antiquity, Tutrakan, 2005.

АТАНАСОВ, Георги. Тракийски археологически паметници в района на Смядово в Шуменска област. // В: Земите на България, люлка на тракийската култура, Т II, София, 2005, с. 183–187.

АТАНАСОВ, Георги. Инструменти за производство на ювелирни изделия от фонда на РИМ – Шумен // Тракия и околният свят. МИФ 9, София, 2005, с. 123–137

АТАНАСОВ, Георги и др. Латенски материали от с. Горско село, Омурташко във фонда на РИМ – Шумен // Георги Атанасов, Станимир Стойчев / Сб. Омуртаг и Омутагския край. Т. 4, В. Търново 2006, с. 213–221

АТАНАСОВ, Георги. Шпори от късножелязната епоха, открити в Шуменския регион. // И з в. Ист. музей – Шумен, 13, 2006.

АТАНАСОВ, Георги и др. Тракийските гробници в могилата край с. Сушина, Шуменско, /Георги Атанасов, Юри Йоргов / И з в. Ист. музей – Шумен, 13, 2006

АТАНАСОВ, Георги и др. Някои аспекти на прехода от бронза към желязото, според археологически материали от фонда на РИМ – Шумен, / Георги Атанасов, Иван Бабаджанов // Траките и околният свят, Шумен, 2006, под печат.

АТАНАСОВ, Георги. Железни върхове на стрели от Драгоево, Шуменско IV–II в. пр./ Сб. Есенни четения, Сборяново, под печат.

АТАНАСОВ, Георги и др. Накити от КБЕ от Шуменско Траките и околният свят, / Георги Атанасов, Станимир Стойчев, Стефан Александров / Шумен, 2006, под печат.

АТАНАСОВ, Георги и др. Находката от Велино, проблеми на интерпретацията, / Георги Атанасов, Боян Тотев/ сб. Добруджа (под печат).

АТАНАСОВ, Георги и др. Резултати от разкопките на “Градището” край с. Драгоево, Шуменско / Георги Атанасов, Станимир Стойчев Юри Йоргов / V есенни четения Сборяново 2006, под печат.

СЪДЪРЖАНИЕ

I ЧАСТ

СТАТИИ

Светлана Венелинова. КЕРАМИЧНИ МОДЕЛИ НА ЖИЛИЩА
И ПЕЩИ ОТ СЕЛИЩНАТА МОГИЛА ПРИ СМЯДОВО 13
Svetlana Venelinova. CLAY MODELS OF DWELLINGS AND
KILNS FROM THE SETTLEMENT MOUND NEAR SMYADOVO 24

Георги Атанасов Атанасов. ШПОРИ ОТ КЪСНОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА,
ОТКРИТИ В ШУМЕНСКИЯ РЕГИОН 25
Georgi Atanasov. SPURS OF THE LATE IRON AGE FROM
THE SHUMEN REGION 48

Георги Атанасов, Юри Йоргов. ТРАКИЙСКИТЕ ГРОБНИЦИ
В МОГИЛАТА КРАЙ С. СУШИНА, ШУМЕНСКО 49
Georgi Atanasov, Yuri Yorgov. THE THRACIAN TOMBS IN THE MOUND
NEAR THE VILLAGE OF SUSHINA, SHUMEN REGION 54

Станимир Стойчев, Стефан Петров Иванов. ВЪРХОВЕ ЗА КОПИЯ
ОТ ФОНДА НА ИМ ТЪРГОВИЩЕ IV–III в. пр.н.е.–V в. сл.н.е. 55
Stanimir Stoichev, Stefan Petrov. SPEARHEADS FROM THE MUSEUM OF
HISTORY – TARGOVISHTE IV–III c. BC – V c. 60

Стела Дончева. АМПУЛИ – ЕВЛОГИИ ОТ РАННОХРИСТИЯНСКИЯ
ПЕРИОД IV–VI В. 61
Stela Doncheva. AMPOULE – EULOGY FROM EARLY
CHRISTIAN PERIOD 69

Христина Стоянова. ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ПРОИЗХОДА
И РАЗПРОСТРАНЕНИЕТО НА РАННОСРЕДНОВЕКОВНИТЕ
КАМЕННИ ЖЕРТВЕНИЦИ 71
Hristina Stoyanova. ONCE AGAIN ABOUT THE ORIGIN AND
SPREAD OF EARLY CHRISTIAN STONE SACRIFICIAL ALTARS 76

Тихомир Тихов. ОЩЕ ПО ВЪПРОСА ЗА ВЪНШНАТА ТЪРГОВИЯ
НА БЪЛГАРИЯ С ВИЗАНТИЯ В ПЕРИОДА 681–971 ГОДИНА 77
T. Tihov. YET ON THE QUESTION OF THE ECONOMIC
RELATIONS BETWEEN BYZANTIUM AND BULGARIA DURING
THE PERIOD 681–971 BASED ON THE COINS DATA 98

Цветанка Бонева. КУЛТОВИЯТ ЦЕНТЪР МАДАРА.
БЛАГОУСТРОЙСТВО ДО СРЕДАТА НА IX ВЕК 99
Tsvetanka Boneva. THE CULT CENTER MADARA.
TOWN-DEVELOPMENT TILLTHE MIDDLE OF THE 9TH C. 112

Женя Жекова. КОЛЕКТИВНА НАХОДКА ОТ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИ
И ОСМАНСКИ СРЕБЪРНИ МОНЕТИ (СРЕДАТА НА XIX В.)
ОТ СЕЛО БОРЦИ, ШУМЕНСКА ОБЛАСТ 113
Zhenya Zhekova. A HOARD OF WEST EUROPIAN AND OTTOMAN
SILVER COINS (MIDDLE OF 19TH C.) FROM THE VILLAGE BORZI,
SHUMEN DISTRICT 126

Мария Левкова. РИЗНИЦА С АРАБОГРАФИЧЕН НАДПИС 127
Maria Levkova. OTTOMAN CHAIN MAIL WITH AN INSCRIPTION 132

Доротея Георгиева. ТОПОНИМЪТ БИТ ПАЗАР 133
Doroteia Georgieva. THE TOPONYM BIT PAZAR 136

Бета Харалanова. ЕВРЕЙСКИ КУЛТОВИ И ОБЩЕСТВЕНИ СГРАДИ
В ШУМЕН XVIII–XX ВЕК 137
Beta Haralanova. JEWISH RELIGIOUS AND PUBLIC BUILDINGS
IN SHUMEN 18TH–20TH C. 148

Мирослав Тошев. ОСМАНПАЗАРСКИЯТ РЕГИОН ВЪВ ВОЕННИТЕ
ОПЕРАЦИИ НА ЮГОИЗТОЧНИЯ СЕКТОР НА РУСКО-ТУРСКИЯ
ФРОНТ ПРЕЗ 1877 г. 149
Miroslav Toshev. THE OSMAN PAZAR REGION IN THE MILITARY
OPERATIONS OF THE SOUTHEASTERN SECTOR
OF THE RUSSIAN-TURKISH FRONT IN 1877 168

Ирина Витлянова-Станчева. ТЪКА́НИ ПЕШКИРИ ОТ ФОНДА
НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН 169
Irina Vitlianova-Stancheva. WOVEN TOWELS FROM THE FUND
OF THE MUSEUM OF HISTORY – SHUMEN 176

Параскева Стоянова. СВЕДЕНИЯ ЗА РАЗВИТИЕТО НА
ЛОЗАРСТВОТО В ТЪРГОВИЩКА ОБЛАСТ 177
Paraskeva Stoyanova. RECORDS ABOUT THE DEVELOPMENT
OF THE VINICULTURE IN THE DISTRICT OF TARGOVISHTE 188

Страхил Василев. ШУМЕНСКОТО ОКРЪЖНО АРХЕОЛОГИЧЕСКО
ДРУЖЕСТВО ПРЕЗ ПЕРИОДА 1912 г. – КРАЯ НА 40-ТЕ ГОДИНИ
НА XX ВЕК 189
Strahil Vasilev. THE ARCHAEOLOGICAL SOCIETY – SHUMEN
IN THE PERIOD 1912 – THE END OF THE 40-ies OF THE 20th c. 226

Бета Хараланова, Ирина Димитрова. ЗА ПОМАЦИТЕ
В С. НОВА БЯЛА РЕКА. СЪВРЕМЕННОСТ И ТРАДИЦИИ 227
Beta Haralanova, Irina Dimitrova. ABOUT THE BULGARIAN
MOHAMMEDANS IN THE VILLAGE OF NOVA BIALA REKA.
CONTEMPORANEITY AND TRADITIONS..... 236

Русанка Цанева. СТРОИТЕЛНИ И ХУДОЖЕСТВЕНИ ПОСТИЖЕНИЯ
В ИЗГРАЖДАНЕТО НА ПАМЕТНИК
“СЪЗДАТЕЛИ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА” 237
Rusanka Tzaneva. THE MONUMENT OF THE FOUNDERS
OF THE BULGARIAN STATE 246

II ЧАСТ

ВЕСТИ, ХРОНИКИ

Мария Георгиева. РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - ШУМЕН
ОТБЕЛЯЗА СВОЯТА 100 ГОДИШНИНА 249

Бета Хараланова. МЕЖДУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ
“ТРАКИТЕ И ОКОЛНИЯТ СВЯТ”..... 251

Женя Жекова, Бета Хараланова. КОМПЛЕКСНА ЕКСПЕДИЦИЯ
СЕЛО ЛОВЕЦ, ОБЩИНА ВЪРБИЦА 30.05.–3.06.2005 г. 252

Мария Георгиева. КАЛЕНДАР НА ВРЕМЕННИТЕ ИЗЛОЖБИ
В РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН 2004–2006 г. 257

Мария Георгиева. В ПАМЕТ НА ГЕОРГИ АТАНАСОВ..... 262

I част

СТАТИИ

КЕРАМИЧНИ МОДЕЛИ НА ЖИЛИЩА И ПЕЩИ ОТ СЕЛИЩНАТА МОГИЛА ПРИ СМЯДОВО

Светлана Венелинова

Керамичните модели на жилища и пещи са сред археологическите находки, към които изследвачите проявяват изключителен интерес. Те допълват нашата представа за външния вид на сградите и тяхното вътрешно обзавеждане и са своеобразно свидетелство за съществуването на култа към дома и домашното огнище още през праисторическата епоха[1]. По време на проучването на селищната могила при Смядово, Шуменско са намерени тринадесет глинени модела на жилища и пещи, които типологизирам въз основа на определени конструктивни особености във външния им вид*. Сравнителният анализ на археологическите материали от селищната могила датира нейното съществуване през втората и началото на третата фаза на култура Коджадермен[2]. В географските и хронологични граници на културния комплекс Коджадермен – Гумелница – Караново VI употребата на керамичните модели на жилища и пещи отбелязва най-широко разпространение.

В зависимост от влагания в тях смисъл допускам, че моделите от Смядово представляват пещи и жилища. В много случаи формата на пещта се доближава до формата на самото жилище и това е причина в литературата да се смесва употребата на двата вида модели. Най-често изображенията са интерпретирани като модели на жилища (колиби)[3], като за някои от тях се допуска, че наподобяват пещи[4]. При разграничаването на двата вида модели се използват вече формулирани критерии като съотношението между тяхната дължина и ширина, броят и големината на отворите, формата и пластичните изображения върху тях.

От гледна точка на пространственото решение глинените модели се обособяват в две основни групи – самостоятелни модели и модели, оформени като дръжки на похлупаци[6]. Повечето от керамичните модели от Смядово са оформени като дръжки на похлупаци, а един от тях е самостоятелен (обр. 1, 2).

* В периода 1974–1990 г. върху селищната могила при гр. Смядово се извършват археологически разкопки под ръководството на н.с. Н. Попов, на когото благодаря за предоставената възможност да публикувам намерените от него керамични модели

Самостоятелният модел от Смядово е достигнал до нас във фрагментиран вид (кат. № 12; обр. 2_{12}). Напълно запазени са основата и две от стените му – дълга и къса, по-голяма част от втората къса стена, както и едната половина на двускатен покрив. Моделът наподобява фигура със скъсена правоъгълна форма при съотношение между ширина и дължина 1 : 1,3, а между височина и ширина – 1 : 1,6. Върху трите запазени стени няма следа от отвор, което прави единствено възможно разполагането му върху тази, която не е достигнала до нас. Вероятно майсторът е използвал парче глина, за да му придаде форма на паралелепипед. Посредством вдълбаване много грижливо е моделирал вътрешното пространство – пода, ъглите и четирите стени на модела. След това е прегънал почти на половина двете дълги плоскости и ги е долепил една към друга под ъгъл от 25º, като по този начин е оформил двускатния покрив на модела. В горния край на запазената къса стена, където се съединяват двете части на покрива е бил моделиран друг, частично запазен, малък отвор. Цялата външна повърхност на модела, без основата, е украсена от редуващи се излъскани и набраздени ивици. Възможно е орнаментът да е възпроизвеждал носещите колове и гредите от покривната конструкция.

Самостоятелният керамичен модел от Смядово няма пряк аналог. Със своя скъсен план, добре оформено вътрешно пространсто и само един фронтален отвор, той се доближава до затворения модел на жилище от тип V, представен с примери от Голям Извор, Салманово, Късчоареле (Румъния)[7]. Същевременно, някои структурни елементи поставят под въпрос разглеждането на самостоятелния модел от Смядово като модел на жилище. От една страна, това е разполагането на задължително оформения отвор върху едната или и върху двете къси стени на моделите. В конкретния случай той се е намирал върху една от дългите му стени. В реалните жилища разполагането на входа, така че да не съвпада с оста на покрива се среща, макар и не често, но до този момент не е засвидетелствано върху модели на жилища[8]. От друга страна, от особено значение е съществуването на втори, по-малък отвор и разполагането му върху покривната конструкция. Тази особеност не намира паралел върху други керамични модели на жилища, макар за един модел от Виница да се посочва, че мястото на комина е било обозначено[9]. Посоченият елемент доближава разглеждания модел до разпространените през неолита и халколита куполни пещи с няколко отвора. При тях освен главния отвор, в задната горна част на пещта е имало и втори, който е бил по-малък и е служил като въздухопровод. Пример за това се открива в селището при Михалич[10]. Втори отвор е отбелязан върху шест модела на пещи от Слатино (България), Мартели (Унгария), Малик (Албания), Породин (Македония), Ситагри (Гърция), Магура Жилавеи (Румъния)[11]. Различията във формата на сравняваните екземпляри представляват вторичен белег като допускам, че самостоятелният модел от Смядово представя не жилище, а пещ.

Девет от оформените като дръжки на похлупаци модели от Смядово се характеризират с общи особености и позволяват да бъдат групирани. Те са с четириъгълна конструкция и двускатен покрив, при някои, от които билото е дъговидно извито. С изключение на два модела (кат. №№ 1, 4; обр. $1_{1,4}$, $3_{1,4}$), при останалите ъглите и задната им стена са заоблени до толкова, че при някои от тях конструкцията е добила форма, близка до купол (кат. №№ 6, 8, 9, 13; обр. $1_{6,8,9,}$ 2_{13}, 3_{6}, $4_{8,9,13}$). Предната стена на моделите е изцяло отворена и с фронтонно оформен полукръгъл до елипсовиден отвор. При пет от тях страничните ръбове и билото на покрива са релефно подчертани или украсени с шнуровиден орнамент (кат. №№ 2–4, 6, 13; обр. $1_{2,3,4,6,}$ 2_{13}, $3_{2,3,4,6}$, 4_{13}). При други пластично са представени напречните и надлъжните ребра (кат. №№ 1, 9; обр. $1_{1,9}$, 3_{1}, 4_{9}). В един от случаите върху цялата повърхност на модела са врязани линии, които вероятно възпроизвеждат плетената от пръти конструкция на реалните пещи (кат. № 8; обр. 1_{8}, 3_{9}). Съотношението между ширината и дължината на моделите, с изключение на два от случаите, е 1:1, а височината е около два пъти по-малка от ширината или е със същия размер. В този смисъл, описаните модели са поскоро квадратни по план, като при повечето ръбовете и стрехите са заоблени. Въз основа на посочените конструктивни особености предполагам, че това са модели на пещи. В подкрепа на това твърдение някои от моделите повтарят по форма пещите от отворените модели от Овчарово[12], Русе[13] и Ситагри[14]. Те намират паралел с модели, повечето от които в литературата са интерпретирани като изображения на жилища и произхождат от селищата в VIII хоризонт на Овчарово[15], Окол глава[16], Юнаците[17], II хоризонт на Винница[18], Перник[19], Черково[20], Война[21], както и на територията на Румъния – от Късчоареле[22], Магура Жилавеи[23], Тангиру[24], Видра, Гумелница[25] и Пиетреле[26]. Посочените като паралел модели на пещи, подобно на тези от Смядово принадлежат към ареала на културния комплекс Коджадермен -Гумелница - Караново VI.

Към групата на керамичните модели от Смядово принадлежат още три екземпляра, които вероятно изобразяват жилища. За разлика от самостоятелните модели на жилища, то при тези които са моделирани като дръжки на похлупаци, както е в конкретния случай, сградите са представени в стилизиран вид. Два от моделите (кат. №№ 5, 7;обр. $1_{5,7}$, $3_{5,7}$) са оформени само като фронтонна фасада. Този тип модели се срещат в селищата от I и II хоризонт на Винница[27], VII и XI хоризонт на Голямо Делчево[28], VIII хоризонт на Овчарово[29], Русе, Старозагорските минерални бани, Чаталка[30]. Посочените примери са от ареала на културите Поляница IV, Коджадермен и Караново VI.

Интересен със своето оформление е третият керамичен модел на жилище (кат. № 10; обр. 2_{10}, 4_{10}). Съотношението между ширината, дължината и височината на модела (1:1:0,6) го характеризират с близка до квадрат конструкция и двускатен покрив. Негова отличителна особеност са кръглите от-

вори, разположени един срещу друг върху всяка от четирите му стени. Разглежданият модел е без пряк аналог, но фронтонно оформените отвори на две от срещуположните стени го доближават до типа самостоятелни модели на жилища със скъсен план. По подобен начин са представени два модела от селищата във II хоризонт на Винница[31] и Коджадермен[32]. Начинът, по който са разположени отворите напомня много на други модели от Коджадермен, Русе и Султана (Румъния), които са тълкувани като светилища[33]. Въз основа на посочените паралели допускам, че върху моделът с четири отворени стени от Смядово е представена сграда, може би с култово предназначение.

Представените керамични модели от Смядово (с изключение на два) се характеризират със скъсена правоъгълна или най-често квадратна конструкция. Съществува мнение, че скъсената и заоблена форма на моделите, представляващи дръжки на похлупаци е съобразена с конкретното им предназначение да служат за захващане[34]. Обща особеност на керамичните модели от Смядово, независимо от пространственото им оформление, е квадратният план. Еднаквите или близки пропорции между дължината и ширината на моделите, разполагането на два отвора върху дългата стена и върху покрива при самостоятелния модел, са особености, въз основа на които разглеждаме десет от изображенията като модели на пещи. От значение при интерпретирането на моделите на жилища е търсенето на взаимовръзка между техните пропорции и тези на реално съществувалите жилища в съответното селище. В конкретния случай два от моделите от Смядово имат силно стилизиран вид и само моделът с четири отворени стени подлежи на сравнителен анализ. Неговата квадратна конструкция намира съответствие в действителните жилища на селищната могила при Смядово. Размерите на 13 от общо проучените 24 жилища в четирите хоризонта са между 5 и 7 м, имат еднаква ширина и дължина или с разлика между 0,5 и 1 м. Най-вероятно това не е случайно съвпадение, а посоченият модел отразява реалните пропорции на жилищата от селището при Смядово.

Образ 1

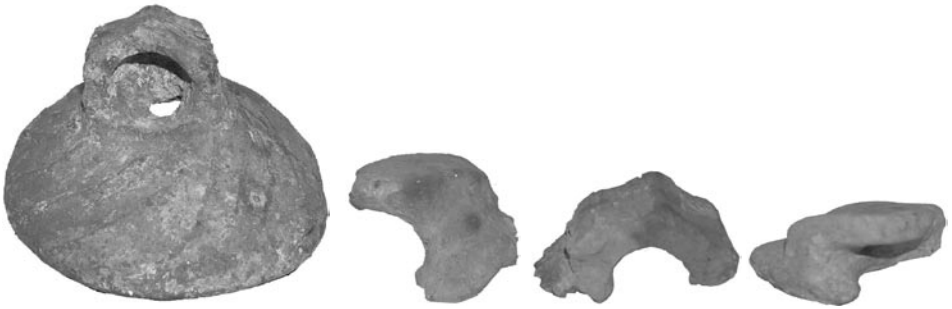

1 2 3 4

5

6

7

8

9

Образ2

10

11

12

13

Образ 3

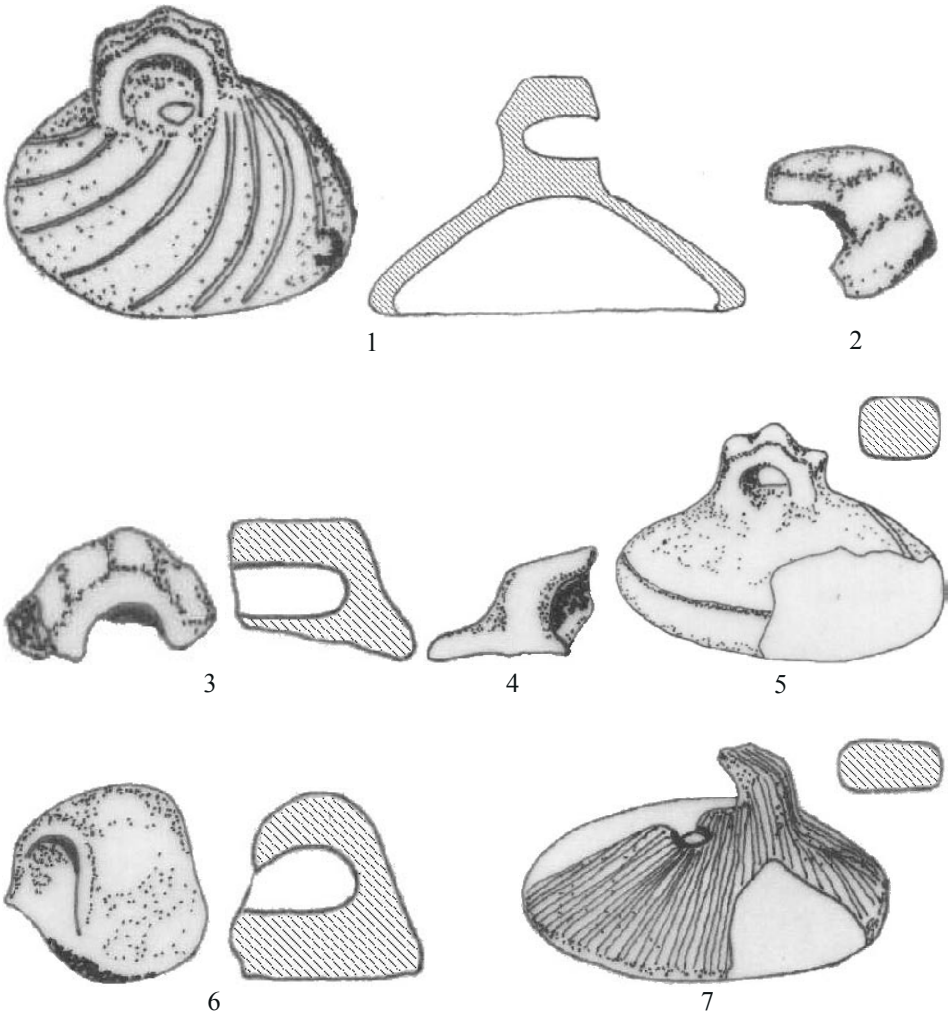

1 2 3 4 5 6 7

Образ 4

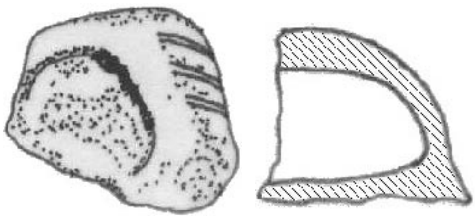

8

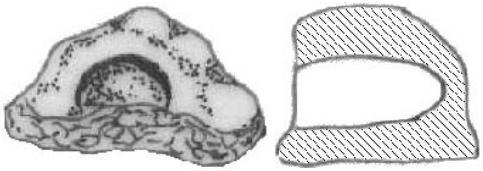

9

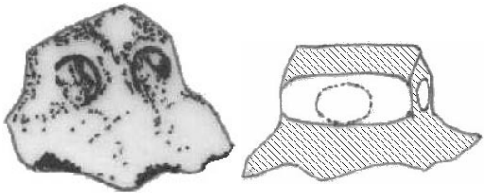

10

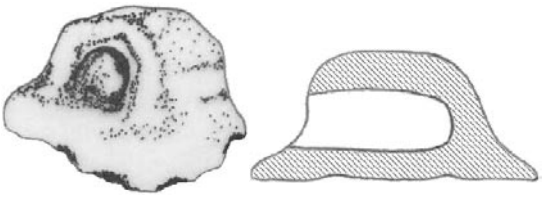

11

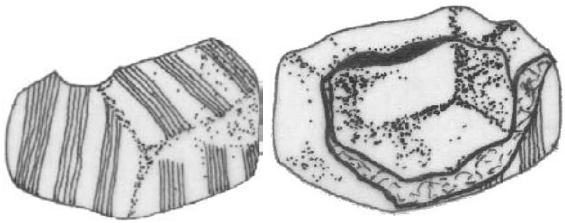

12

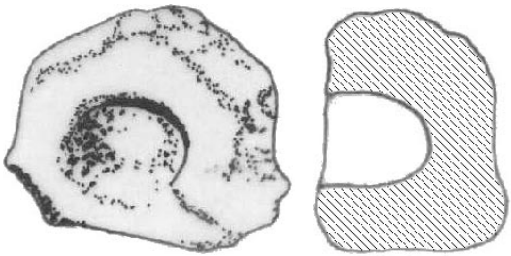

13

КАТАЛОГ
на глинени модели на жилища и пещи от Смядово

1. Инв. № 1283. Похлупак с керемиденочервен цвят, деформиран. От дръжката към периферията излизат радиално дъговидни гладки релефни ръбчета. В единия край е моделирана конусовидна пъпка. Дръжката е модел на пещ. Размери: вис. 7,7 см, диам. 13 – 11,6 см. Размери на дръжката: вис. 3,7 см, дълж. 3,5 см, шир. 4,1 см. Хоризонт II, жилище II.

2. Инв. № 1346. Дръжка на похлупак от глина с неорганични примеси и керемиденочервен цвят, фрагмент. Оформен е като модел на пещ (?!) с четириъгълна конструкция и двускатен покрив с подчертан страничен ръб. Размери: дължина 4,0 см; запазена ширина 2,4 см; височина 2,4 см, дебелина 0,8 см. Хоризонт I.

3. Инв. № 1442. Дръжка на похлупак с керемиденочервен цвят, фрагмент. Оформена е като модел на пещ. Размери: дължина 4,0 см, ширина 4,4 см, височина 2,9 см, дебелина 2,9 см. Хоризонт I.

4. Инв. № 1998. Дръжка на похлупак от глина с неорганични примеси и керемиденочервен цвят, фрагмент. Оформена е като модел на пещ (?!) с четириъгълна конструкция и двускатен покрив. Размери: дължина 3,6 см; запазена ширина 3,1 см; височина 2,2 см, дебелина 0,9 см. Хоризонт II.

5. Инв. № 2512. Похлупак от глина с неорганични примеси и керемиденочервен цвят, фрагментиран и деформиран. С куполовидна форма. Украсен е с три спираловидни гладки релефни ръба. Дръжката представлява фронтална фасада на жилище. Размери: височина 10,2 см; диаметър 17,6–18,5 см; височина на перваза 1,9 см, деб. 0,8 см. Размери на дръжката: дължина 7,5 см, ширина 2,3 см, дебелина 1,3 см, височина 4,0 см. Хоризонт II, жилище III.

6. Инв. № 4877. Дръжка от похлупак от глина с неорганични примеси и сивокафяв цвят. Оформена е като модел на пещ с четириъгълна конструкция със заоблени ръбове и двускатен покрив с релефно подчертани билна и странични столици. Фронтално е оформен полукръгъл отвор. Размери: дължина 4,5 см, ширина 5,0 см, височина 3,3 см, дебелина 1,1 см. Хоризонт IV.

7. Инв. № 4365. Похлупак от глина с неорганични примеси и светлокафяв цвят, фрагментиран. С куполовидна форма и кръгъл отвор, близо до центъра. Дръжката е фрагментирана, с правоъгълно напречно сечение и оформена като фронтонна фасада на жилище. Повърхността на похлупака и дръжката е набраздена от множество плитко врязани линии. Размери: височина 6,5 см, диаметър 13 см. Размери на дръжката: височина 2,7 см, ширина 2,5 см, дебелина 1,9 см. Хоризонт IV.

8. Инв. № 4801. Дръжка на похлупак от глина с неорганични примеси и светлокафяв цвят. Оформена е като модел на пещ с полукръгла

форма и елипсовиден, фронтално оформен отвор. Повърхността е покрита с успоредни врязани линии и в средата е с надебелен ръб. Размери: дълж. 4,2 см; шир. 6,7 см; вис 3,3 см, деб. 0,9 см. Хоризонт III.

9. Инв. № 3579. Дръжка на похлупак от глина с органични и неорганични примеси и керемиденочервен цвят. Оформена е като модел на пещ. Размери: дължина 3,8 см, ширина 5,9 см, височина 2,6 см, дебелина 0,9 см. Хоризонт III.

10. Инв. № 5065. Дръжка от похлупак от глина с неорганични примеси и керемиденочервен цвят. Оформена е като модел на жилище (светилище?!) с четириъгълен план и двускатен покрив. На четирите стени има по един кръгъл отвор. Размери: височина 2,4 см; диам. на отворите 1,4–1,9 см, ширина 3,8 см, дължина 3,6 см, дебелина 0,9 см. Хоризонт IV.

11. Инв. № 5343. Дръжка от похлупак от глина с неорганични примеси и светлокафяв цвят. Оформена е като модел на пещ с четириъгълен план със заоблени ръбове и двускатен покрив с релефно подчертани билна и странична столици. Има фронтонно оформен елипсовиден отвор. Размери: дължина 6,7 см, ширина 6,4 см, дебелина 1,1 см, височина 3,3 см; диаметър на отвора 3,8 х 2,2 см. Хоризонт IV.

12. Инв. № 6035. Модел на пещ от глина с неорганични примеси и сивочер цвят. Има форма на петоъгълна призма. Изцяло запазени са подът, едната дълга и едната къса стени, отчасти двускатния покрив и част от другата къса стена. Повърхността е украсена с редуващи се излъскани и набраздени ивици. Размери: дължина 6,1 см, ширина 4,5 см, височина 2,9 см, дебелина 0,6 см. Хоризонт IV, жилище 7.

13. Инв. № 6105. Дръжка от похлупак от глина с неорганични и органични примеси и сивожълт цвят. Оформена е като модел на пещ с четириъгълен план и двускатен покрив, украсен с ниски релефни ръбчета, прекъснати с ямички. Има фронтонно оформен полукръгъл отвор. Размери: дължина 4,8 см, ширина 6,3 см, височина 4,8 см, дебелина 1,4 см. Хоризонт IV.

---

[1] **Перничева, Л.** Глинени модели на жилища от халколита в българските земи. – Археология, XX, 1978, 2, 1–12, с.1, 10; **Petrash, J.** Typologie und Funktion neolithischer Öfen in Mittel- und Südosteuropa. – Acta Praehistorica et Archaeologica, 18, 1986, Berlin, p.40.

[2] **Popov, N.** Resultats principaux des fouilles du tell pres de la ville de Smiadovo departament de Sumen. – Studia Praehistoricà, 1978, № 1–2, 149–156; **Попов, Н., Св. Венелинова.** Керамични съдове от селищната могила при гр. Смядово. – Известия на Историческия музей в Шумен, 12, 2004, 3–43.

[3] **Миков, В.** Селищната могила при Юнаците (Пазарджишко). – Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей, 1937–1939, София, 1940, с. 65–66; **Петков, Н.** Селищната могила Окол глава. – Известия на Археологическия институт, XVII, 1950, с. 161; **Радунчева, А.** Виница. Енеолитно селище и некропол. – Разкоп-

ки и проучвания, VI, 1976, с. 41; **Радунчева, А.** Перник, I, 1981. с. 36; **Тодорова, Х.** Овчарово. Праисторическа селищна могила. 1976, с. 56; **Перничева, Л. 1978**. Глинени модели на жилища …, с. 7.

[4] **Радунчева, А. 1976.** Виница…, с. 113; **Тодорова, Х. 1983.** Овчарово. – Разкопки и проучвания, VIII, 1983, с. 46; **Тодорова, Х. 1986.** Каменно-медната епоха в България. 1986, с. 177.

[5] **Чохаджиев, Ст. 1984.** Археологически данни за календар в началото на каменномедната епоха. – Археология, XXVI, 1984, 2–3, 1–14, с. 4; **Petrash, J. 1986.** Typologie und Funktion …, p. 34–36.

[6] **Перничева, Л.** Глинени модели на жилища …, с. 1.

[7] **Перничева, Л.** Глинени модели на жилища …, с. 5; **Попов, Р.** Предисторическата селищна могила при Салманово. – Известия на Археологическото дружество, IV, 1914, с. 198, обр. 180 В; **Dimitrescu, Vl.** Principalele rezultate ale primelor două campanii de săpături din aşezarea neolitică tîrzie de la Căscioarele. – Studii şi Cercetari de istorie veche, 16, 1965, 2, 215–238, fig. 3–1,2,6).

[8] **Перничева, Л.** Глинени модели на жилища …, с. 9.

[9] **Радунчева, А.** Виница…, с. 26

[10] **Petrash, J.** Typologie und Funktion …, p. 40–41

[11] **Petrash, J.** Typologie und Funktion …, p. 40–41; **Comşa, E.** Quelques considérations sur la culture Gumelniţa (L`agglomération Măgura Jilavei). – Dacia, XX, 1976, 105–128.

[12] **Тодорова, Х.** Овчарово…, табло XII; **Petrash, J.** Typologie und Funktion …, p. 70, Abb. 25–1.

[13] **Георгиев, Г., Н. Ангелов** Разкопки на селищната могила до Русе през 1948–1949 г. – Известия на Археологическия институт, XVIII, 1952, с. 125–126, обр. 90, 2а–б.

[14] **Petrash, J.** Typologie und Funktion …, p. 71, Abb. 26–1.

[15] **Тодорова, Х.** Овчарово, с. 56, обр. 1; **Тодорова, Х.** Каменно-медната …, сн.99.

[16] **Петков, Н.** Селищната могила Окол глава …, с. 161, обр. 94.

[17] **Миков, В.** Селищната могила при Юнаците …, с. 65–66, обр. 7.

[18] **Радунчева, А.** Виница…, с. 41, обр. 42_{10}.

[19] **Радунчева, А.** Перник. с. 36, обр. 24_{18}.

[20] **Перничева, Л.** Глинени модели на жилища …, с. 7, обр. 7.

[21] **Petrash, J.** Typologie und Funktion …, p. 36.

[22] **Dimitrescu, Vl.** Principalele rezultate …, fig. $3_{3–5}$; civilizaţie “necunoscută”: GUMELNIŢA.http://www.cimec.ro/Arheologie/finds/sultana/sultana.htm;

[23] **Comşa, E.** Quelques considérations …, 117–118, fig. $17_{3–5}$. civilizaţie “necunoscută”:GUMELNIŢA.http://www.cimec.ro/Arheologie/finds/sultana/sultana.htm;

[24] **Petrash, J.** Typologie und Funktion …, p. 36;

[25] http://www.cimec.ro/Arheologie/finds/sultana/sultana.htm; civilizaţie”necunoscută”: GUMELNIŢA.

[26] **Pietrele/RumДnien – KupferzeitlicherSiedlungshьgeldesfьnftenJahrtausends v. Chr.** http://www.ruhr-uni-bochum.de/ufg/Forschung/Pietrele/pietrele.html

[27] **Радунчева, А.** Виница…, обр. 5_4, 10_{13}, 17_6, 24_7, 29_6, 33_5

[28] **Тодорова,** Селищната могила при Голямо Делчево. – Разкопки и проучва-

ния, V, 1975, с. 161,179, табло 47:8; 65:1.

[29] **Тодорова, Х.** Овчарово. с. 56, обр. 1.

[30] **Перничева, Л.** Глинени модели на жилища …, с. 7.

[31] **Радунчева, А.** Винница…, с. 41, обр. 42_5.

[32] **Перничева, Л.** Глинени модели на жилища …, с. 7, обр. 8.

[33] **Миков, В.** Предисторически селища и находки в България. 1933, София, с. 71; **Попов, Р.** Коджа-Дерменската могила при гр. Шумен. – Известия на Българското археологическо дружество, VI, 1916–1918, София, 1919, 71–155, с. 131–135, Обр. 136; **Георгиев, Г., Н. Ангелов** Разкопки на селищната могила до Русе през 1950–1953 г. – Известия на Археологическия институт, XXI, 1957, с. 57–59, Обр. 20; http://perso.wanadoo.fr/micu.maille/monsiteweb/Gumelnita.htm **La culture Gumelnița**, définie à partir des fouilles du tell éponyme de Gumelnița, marque, à côté d'autres cultures plus ou moins contemporaines, la période énéolithique en Roumanie pendant le Vème millénaire av. J.C; http://www.cimec.ro/Arheologie/finds/sultana/sultana.htm;civilizație" necunoscută": GUMELNIȚA. Andreescu, R. 2002. Plastica antropomorfă Gumelnițeană. București, 2002,Pl. I_3.

[34] **Перничева, Л.** Глинени модели на жилища …, с. 7.

CLAY MODELS OF DWELLINGS AND KILNS FROM THE SETTLEMENT MOUND NEAR SMYADOVO

Svetlana Venelinova

In this research the author advances a typological characteristic of clay models of kilns and dwellings from the settlement mound near Smyadovo on the basis of certain constructive features of their appearance. Most of the models are shaped as lid handles except for one which is separate. A common feature of the models from Smyadovo is the square layout. The equal or similar proportions of the length and width of the models, the two openings on the long wall and on the roof of the separate model are characteristics on virtue of which I consider ten of the figures as kiln models (cat. №№ 1–4, 6, 8, 9, 11–13; fig. 11–4, 6, 8, 9, 211–3). The search of interdependence between their proportions and those of the dwellings that existed in the corresponding settlement is significant for the interpretation of the dwelling models. In this case two of the models from Smyadovo have highly stylized appearance and only the model with four open walls is subject to comparative analysis (cat. №№ 5, 7, 12; fig. 15, 7, 212). Its square construction has equivalent in the actual dwellings of the settlement mound near Smyadovo.

ШПОРИ ОТ КЪСНОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА, ОТКРИТИ В ШУМЕНСКИЯ РЕГИОН

Георги Атанасов Атанасов

Шпорите, заедно със седлото и юздите, са принадлежности за овладяване на коня в бойна обстановка. Ксенофонт в съчинението си "За ездаческото изкуство" съобщава, че шпорите са важно средство за ездача при нужда конят рязко да скочи или да промени скоростта си, за преодоляване на препятствия. Шпорите помагат за повишаване на мощността и сигурността на ездача. Тези нововъведения несъмнено повишават значението на тежковъоръжената конница, която чрез тях придобива по-голяма маневреност и приспособимост в условията на боя. В историческата наука засега преобладава мнението, че изобретяването и въвеждането на шпорите става в Западна и Югозападна Европа. Тук те са засвидетелствани още в V в. пр.Хр.[1] Изтъква се идеята, че армиите на Гърция са предимно от пехотинци. Конницата има второстепенно, несъществено значение. Именно на тази база някои автори се опитват да изключат ранната употреба на шпорите в Югоизточна Европа. Тук не се взема под внимание, че древните конници в Тесалия, Македония и Тракия играят важна, в много случаи решаваща роля за изхода на боя още през IV в. пр.Хр. В новата си публикацията Baitinger[2] обобщава, че според последните находки има достатъчно данни, че келтите приемат шпорите от юг, Средиземноморието и Средна Европа.

Поради малкото количество шпори, открити в земите на съвременна България от разглеждания период, в българската археологическа наука липсват систематизирани изследвания. Битува тезата, че те се появяват на Балканите, по-специално в Тракия, през II–I в. пр.Хр., и появата им се свързва с келтите. В публикациите на Торбов[3] и Стоянов[4] шпорите в България се разглеждат по-задълбочено. На базата на нов материал от Северозападна България, Торбов прави класификация. Сравнявайки ги с комплекси от Сърбия и Румъния, той ги датира от II–I в. пр.Хр. Стоянов, освен че съобщава за новооткрити шпори от Сборяново, прави обобщение на известните му публикации от целия Балкански регион. Въз основа на тези данни той смята, че шпорите в Тракия и на Балканите са използвани в много по-голям хронологически обхват и по-точно IV–I в. пр.Хр., като най-масово се използват в края на IV – началото на III в. пр.Хр. Освен това авторът разширява класификацията, като я допълва с нови три типа.

Основно, античните шпори открити в Шуменски регион са от разкопките на укрепеното селище Градището в землището на село Драгоево. Направените сондажи дават основания селището да се датира към IV–III в. пр.Хр. Това показва едновременното му съществуване с укрепеното селище Сборяново, Исперихско. Случайни находки има от селища в местността Фисека, близо до село Черенча. Единични шпори са намерени в селата Марково, близо до светилище, Жълъд, град Нови пазар, местността Станата, Шуменско. Интересна шпора от бронз е намерена в близост до укрепеното селище край Кралево Търговищко. То е известно в археологическата литература с богатия си некропол от IV–III в. пр.Хр.

В работата си с археологическия материал възприемам частично класификацията на Стоянов.

При изработването на каталога, освен новия материал, съм имал предвид и начина на закрепване на шпорите към краката при вече известните ни шпори. Това дава възможност да се определи и мястото на закрепване към обувката. Като се има предвид именно този признак може да се анализира процеса на развитие и усъвършенстване, както на всяка шпора, така и на производството на шпори като цяло.

Характеристики на **тип I**. Извита пластина в почти правилен полукръг с леко изпъкнал или изявен хоризонтален ръб от външната страна и къс, но в някои случаи масивен пирамидален шип. Хордата на дъгата е със сравнително по-малък размер от другите. Това показва, че единственото място, където могат да се поставят на крака, е между кокалчетата и петата.

КЛАСИФИКАЦИЯ НА ШПОРИТЕ. В зависимост от начина на завършване на краищата на дъгата разделяме шпорите на подтип I-А с отвори и I-Б с куки в двата края.

Подтип I-А има кръгли малки отвори в края на дъгата. *Вариант 1* отговаря на всички характеристики на типа и подтипа (кат. № 1–3, таблица I/1,2). Може да бъде датиран аналогично с находки на шпори от Сборяново през последната четвърт на IV в. пр. Хр.[5] При *вариант 2* тялото е по-масивно и максимално широко при шипа (кат. № 4, таблица I/3).

Вариант 3 е характерен с по-малките си размери и без свиване на дъгата при шипа (кат. № 5, таблица I/4). Вариант 1, 2 и 3 съвпада с тип I, вариант 1, 2 и 3 по Т. Стоянов.

Вариант 4 се характеризира с къс, цилиндричен, завършващ с конус шип и дъга (кат. № 6, таблица I./56). Варианти 2, 3 и 4 могат да бъдат датирани в по-широката граница – края на IV–III в. пр. Хр., въз основа на датиран материал от Сборяново[6]. Тази датировка не противоречи на датировката на селищата, където са намерени шпорите. Подобна шпора от Тесалия е датирана от началото на IV в.[7]

Подтип I-Б е характерен с извити назад рамене. Поради близостта му с подтип 1 –А смятам, че е използван в същия период.

Вариант 1 – краищата на дъгата се стесняват плавно, извиват се назад и се доближават до външната ú повърхност. Завършва с полусферично топче (кат. № 7, таблица I./6).

Вариант 2 – в края на рамото на дъгата пластината се свива с отстъпи и ляга плътно към него, като образува елипсовиден отвор (кат. № 8, таблица I.7).

Тип II е най-разпространен в Шуменски регион. Той е опростен по замисъл и изработка. Тялото е изработено от извита тясна пластина, стесняваща се към края. Шипът е издължен и е с различни сечения. Съобразно със сеченията на шипа са обособени три варианта. *Вариант 1* е характерен с правоъгълното или многоъгълно сечение на шипа (кат. № 10–22, таблица I./8), *вариант 2* – с триъгълно сечение на шипа (кат. № 23–53, таблица I/9), *вариант 3* – с овално сечение (кат. № 54–70, таблица I/10). Въпреки масовостта му в Шуменския регион, не са ни известни аналогии от територията на България. Той е силно застъпен в древна Македония[8] и в погребения, свързани с експанзията на македонците (различията не са много големи). За разлика от шуменските шпори, те са изработени от бронз с асиметричен цилиндричен шип, завършващ с конус. Откритите шпори в гробове и в акропола във Вергина са от края на IV и начало на III в. пр.Хр., следователно можем да приемем подобна датировка и за шуменските шпори.

Тип III. Общата характеристика на типа е пластината, извита в дъга до полуокръжност. Хордата е с по-големи размери, отвътре дъгата е плоска, отвън е леко изпъкнала. Най-широката ú част е на мястото на поставяне на шипа. Шипът е издължен, пирамидален.

Подтип III-А е характерен с отвори (халки) в двата края на дъгата. *Вариант 1:* халките в края на дъгата са захванати с ковашка заварка и са по-широки от края на пластината (кат. № 71, таблица I/11). При *вариант 2* пластината е по-тънка и в края на дъгите е изрязан по един отвор (кат. № 72–73, таблица I/12). *Вариант 3* се отнася за шпора от бронз, разделена на четири пояса от външната страна, по два от двете страни на шипа, с украса от вертикални релефни двойни спирали (кат. № 74, таблица II/13). По материали, открити при археологически проучвания, типът е регистриран на територията на съвременна Сърбия, Северна България и Румъния. Датировката на типа е в границите на II в. пр.Хр. – I в[9]. Начинът на изработване чрез леене и украсата са характерни също за III–I в. пр.Хр.

Характерно за ***подтип III-Б*** е стесняването на краищата и обръщането им назад към външната стена. *Вариант 1*: краищата лягат на външната страна, като образуват елипсовиден прорез. Отпред завършват със стилизиран образ, глава, вероятно на змия. В един от отворите е запазена халка (кат. № 75–76, таблица II/14). При *вариант 2* краят е запоен към външната страна, като скосяването не е плавно, а с отстъпи (вероятно шпората е завършвала с халки, защото е трудно да си представим, че е възможно промушване на ремъка през подобен отвор) (кат. № 77, таблица II/15). Най-ранната шпора

е от находка при Долна Козница от IV в. пр.Хр.[10] Подобен тип с U-образна дъга от Додона по аналогии е датиран към II в. пр.Хр.[11]

Тип IV: характерно за типа е, че дъгите са с овално, полуовално или елипсовидно сечение в различни си части. На мястото на шипа удебеляването е най-голямо. Шипът е поставен асиметрично и е леко извит. Краищата извиват под прав ъгъл в шийка и завършват с бутон. Бутоните имат различна форма: сегмент от кълбо, овална или правоъгълна плочка. При *вариант 1* дъгата представлява сегмент от окръжност. Бутоните имат форма на полукълбо (кат. № 78–80, таблица II/16). *Вариант 2* се различава от вариант 1 с правоъгълната форма на бутоните (кат. № 81, таблица II/17). При *вариант 3* дъгата е оформена като полуокръжност и завършва с бутон във формата на полукълбо (кат. № 82, таблица II/18). Дъгата на *вариант 4* има U-образна форма и завършва с овални бутони (кат. № 83, таблица II/19). Към този тип се отнася недовършената шпора с кат. № 84 (таблица II/20). Тип IV е най-добре представен в западната част на България. Най-ранните екземпляри са от югозападна България[12]. Повечето са датирани в II–I в. пр.Хр.[13]

При **тип V** е характерна дъгата с форма на полуокръжност. Отвътре е конкавна, отвън с изпъкнал хоризонтален ръб. Най-широка е дъгата в частта на мястото на поставяне на шипа. Шипът е пирамидален и издължен. Краищата на дъгата завършват с малки отвори (кат. № 85, таблица II/21). Единствената шпора от сребро от този тип, открита от гробница в селището Мезек, Хасковско, е датирана от края на III в. пр.Хр.[14]

Тип VI: дъгата е оформена като полуокръжност с овално и полуовално сечение. Шипът е малък, пирамидален. *Вариант 1*: шпората е изработена от бронз. Дъгата е с полуовално сечение, а шийката – с овално. Бутонът липсва (кат. № 86, таблица II/22). *Вариант 2*: шпората е изработена от желязо, шипът е с правоъгълно сечение (кат. № 87, таблица II/23). Подобна шпора, намерена в Олимпия, по аналогия е датирана в II в. пр.Хр. до II в.[15]

По-точна датировка на отделните типове до натрупване на нов датиран материал не е възможна. Тя се усложнява още повече от нерешения въпрос за мястото на центровете, където са появили и развили отделните типове шпори. Носенето на шпори е свързано не само с функционалност, но е и изява на социален ранг. Наличните материали и исторически извори налагат корекция на идеята за централноевропейската (келтската) родина на шпорите. Шпората от таб. II./24 вероятно е подтип на тип II.

ТАБ. I

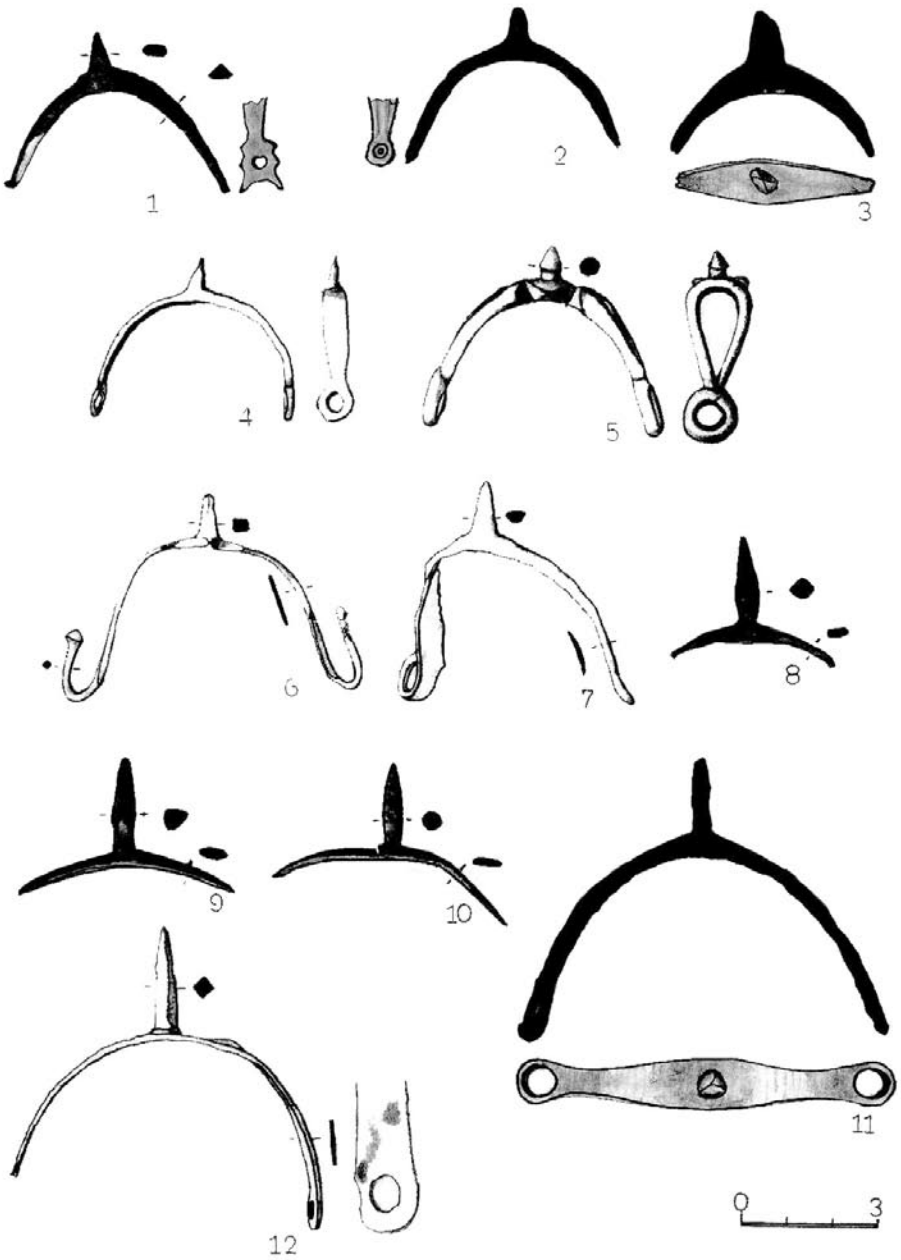

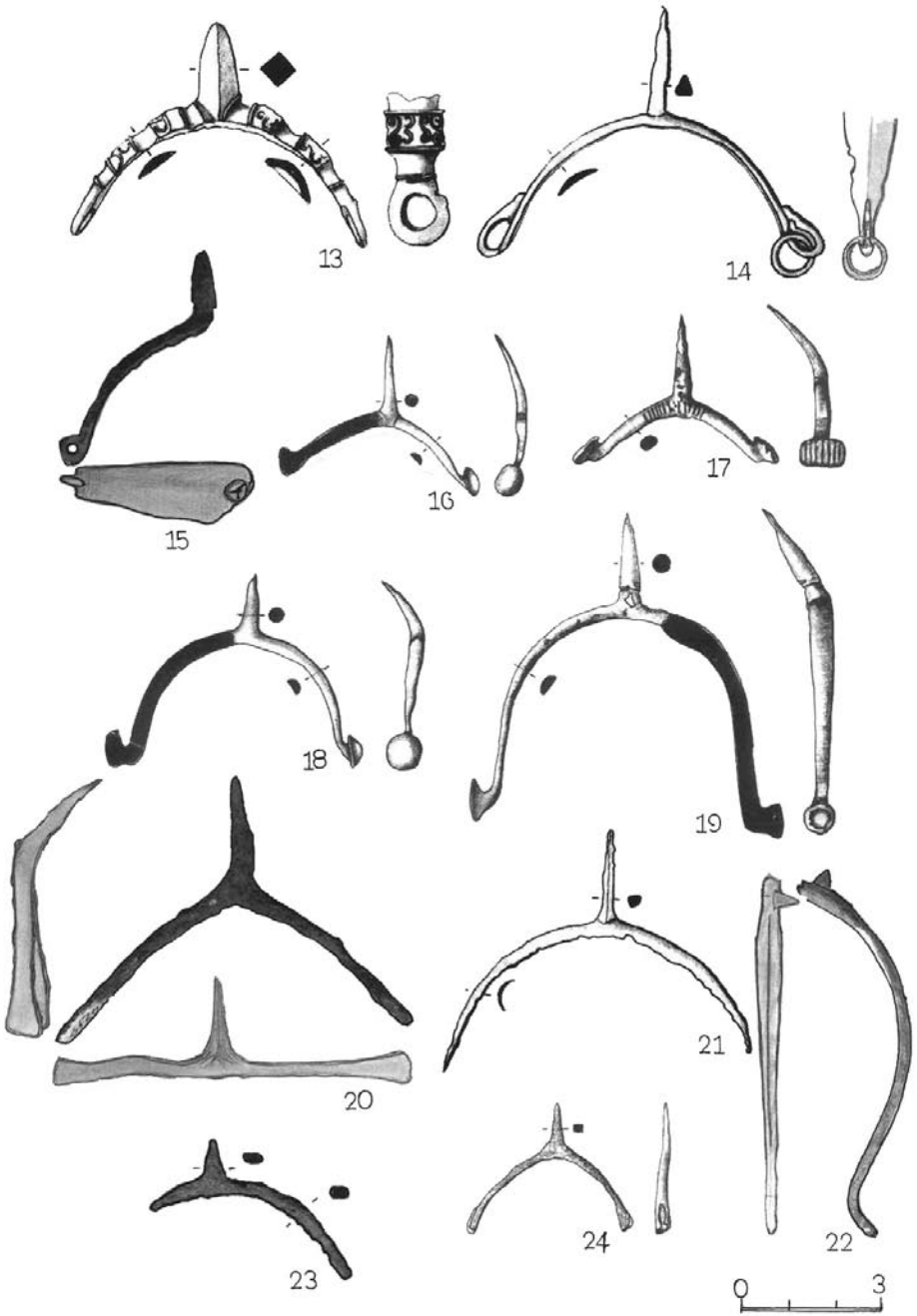
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
0
3

ВЪЗСТАНОВКИ

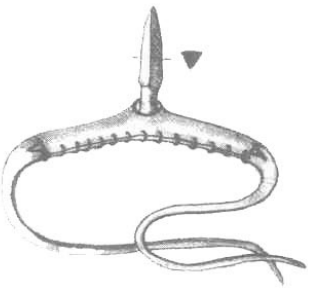

По автора

КАТАЛОГ

ТИП I

ПОДТИП I-А вариант 1

№ 1 инв.№ 4145 – шпора от село Драгоево (местността Градище). Желязна. Едното рамо е отчупено в края. Пластината е извита във формата на полукръг. Вътрешната част е равна, външната – изпъкнала, заоблена. Към средата пластината се стеснява и завършва с шип с пирамидално сечение. В двата края има отвори.

Размери: ширина на хордата – 5,4 см
височина без шипа – 2,8 см
ширина на тялото – 0,5–0,8 см
диаметър на отвора – 0,35 см
височина на шипа – 1,2 см

№ 2 инв. № 12549 п – шпора от село Жълъд. Желязна, подобна на инв. № 4145. Краищата на двете рамена липсват.

Размери: ширина на хордата – 5,4 см
височина без шипа – 2,2 см

ширина на тялото – 0,6 – 0,9 см
височина на шипа – 0,9 см

№ 3 инв. № 4223 – шпора от село Черенча. Желязна, подобна на инв. № 4145. Шипа се закрепва върху поставка. Двата края на дъгата завършват с по две рогчета.

Размери: ширина на хордата – 5,4 см
височина без шипа – 3,0 см
ширина на тялото – 0,4–0,7 см
диаметър на отвора – 0,3 см
височина на шипа – 1,1 см

***ПОДТИП I–A** вариант 2*

№ 4 Инв. № 8443 – шпора от село Драгоево (местността Градище). Желязна, подобна на № 12549.

Размери: ширина на хордата – 4,4 см
височина без шипа – 1,6 см
ширина на тялото – 0,4–1,0 см
височина на шипа – 1,4 см

***ПОДТИП I–A** вариант 3*

№ 5 инв. № 5541 – шпора от Шуменско. Желязна, подобна на инв. № 4145. На едното рамо има украса от две перпендикулярно врязани линии.

Размери: ширина на хордата – 4,3 см
височина без шипа – 3,0 см
ширина на тялото – 0,5–0,7 см
диаметър на отвора – 0,5 см
височина на шипа – 0,9 см

***ПОДТИП I–A** вариант 4*

№ 6 инв. № 8416 – шпора от село Марково. Бронз, лята форма на извит полукръг. Раменете са с обло сечение и имат формата на осмица. Малките кръгове служат за халки, а големите, капковидни, са свързани един за друг с кръгла поставка, върху която е разположен къс шип – отначало цилиндричен, накрая коничен.

Размери: ширина на пластината – 1,5 см
дебелина на пластината – 0,4 см
височина на шипа – 1,2 см
дължина на хордата – 3,7 см
височина без шипа – 3,3 см

ПОДТИП I –Б *вариант 1*

№ 7 инв. № 3849 – шпора от село Драгоево (местността Градище). Желязна. Пластината има седловидна форма. Краищата на раменете се стесняват и завиват навън, почти успоредно на раменете и завършват с конично топче. Шипът има пирамидална форма и е с отчупен връх. На мястото, където се закрепва пластината е стеснена.

Разме ри: ширина на хордата – 6,0 см
височина без шипа – 3,4 см
ширина на тялото – 0,4–1,2 см
височина на шипа – 1,2 см
диаметър на копчето – 0,4 см

ПОДТИП I –Б *вариант 2*

№ 8 инв.№11620 – шпора от село Драгоево (местността Градище). Желязна, деформирана. Едно от рамената е отчупено в края. Пластината е извита във формата на полукръг. Завършва със стесняване на рамото и извивка навън. Има шип с пирамидална форма. Размери: ширина на хордата – 6,4 см

височина без шипа – 3,6 см
ширина на тялото – 0,6–1,2 см
височина на шипа – 1,4 см

№ 9 инв№ 110 СФ – шпора от град Нови Пазар (местността Станата).

Желязна, силно корозирала. Едното от раменете на дъгата липсва. Шипът е пирамидален. На мястото, където се закрепва пластината е стеснена. Краят е извит и прилепен към външната страна на дъгата .

Размери: запазена дължина – 4,6 см
ширина на пластината – 1,2 см
височина на шипа – 1 см

ТИП–II *вариант 1*

№ 10 инв. № 3357 – шпора от село Драгоево (местността Градище). Желязна, фрагмент. Запазена е част от пластина и шип с правоъгълно сечение.

Размери: дължина на пластината – 2,7 см
ширина на пластината – 0,6 см
дължина на шипа – 2,4 см

№ 11 инв. № 3514 – шпора от село Драгоево (местността Градище). Желязна, фрагмент. Запазена е част от пластина и шип с правоъгълно сечение.

Размери: дължина на пластината – 3,3 см
ширина на пластината – 0,5 см

дължина на шипа–1,9 – см

№ 12 инв. № 3728 – шпора от село Драгоево (местността Пануца.) Желязна, фрагмент. Запазена е част от пластина и шип с правоъгълно сечение. Шипът е вторично изкривен. Краищата на дъгите са отчупени.

Размери: дължина на пластината – 3,2 см
ширина на пластината – 0,5 см
дължина на шипа – 2,3 см

№ 13 инв. № 3852– шпора от село Драгоево. Желязна, фрагмент. Запазена е част от пластина и шип с правоъгълно сечение. Едното рамо е отчупено.

Размери: дължина на пластината – 3,4 см
ширина на пластината – 0,5 см
дължина на шипа – 2,4 см

№ 14 инв. № 3858 – шпора от село Драгоево. Желязна. Дъговидно извитата пластина се стеснява към края. Част от едното рамо е отчупено. В средата на пластината, от външната страна, се намира шип с правоъгълно сечение.

Размери: дължина на пластината – 4,7 см
ширина на пластината – 0,6 см
височина – 1,4 см
дължина на шипа – 2,4 см

№ 15 инв. № 386 – шпора от село Драгоево. Желязна. Дъговидно извитата пластина е стеснена към края. Части от раменете са отчупени. В средата на пластината, от външната страна, се намира шип с правоъгълно сечение.

Размери: – дължина на пластината – 4,6 см
ширина на пластината – 0,8 см
височина – 0,7 см
дължина на шипа –2,2 см

№ 16 инв. № 3863 – шпора от село Драгоево. Желязна, фрагмент. Дъговидно извитата пластина е стеснена към края. Част от едното рамо е отчупена. В средата на пластината, от външната страна, се намира шип с правоъгълно сечение.

Размери: – дължина на пластината – 4,0 см
ширина на пластината – 0,6 см
височина – 1,4 см
дължина на шипа – 2,4 см

№ 17 инв. № 3955 – шпора от село Драгоево. Желязна. Дъговидно извита пластина, стеснява се към края. Част от едното рамо е отчупена. В средата на пластината, от външната страна, се намира шип с правоъгълно сечение.

Размери: дължина на пластината – 4,7 см

ширина на пластината – 0,6 см
височина – 1,6 см.
дължина на шипа – 2,4 см

№ 18 инв. № 4424 – шпора от село Драгоево. Желязна. Дъговидно извита пластина, стеснява се към края. В средата на пластината, от външната страна, се намира шип с правоъгълно сечение.

Размери: дължина на пластината –4,6 см
ширина на пластината – 0,6 см
височина – 1,1 см
дължина на шипа – 1,9 см

№ 19 инв. № 4428 – шпора от село Драгоево. Желязна. Дъговидно извитата пластина се стеснява към края. Част от едното рамо е отчупена. В средата на пластината, от външната страна, се намира шип с правоъгълно сечение.

Размери: дължина на пластината – 4,6 см
ширина на пластината – 0,7 см
височина – 1,4 см
дължина на шипа – 2,2 см

№ 20 инв. № 8442 – шпора от село Драгоево. Желязна. Дъговидно извита пластина, стеснява се към края. Част от едното рамо е отчупена. В средата на пластината, от външната страна, се намира шип с правоъгълно сечение.

Размери: дължина на пластината – 4,1 см
ширина на пластината – 0,5 см
Височина – 1,3 см
дължина на шипа – 2,1 см

№ 21 инв. № 8440 – шпора от село Драгоево. Бронз, фрагмент. Запазена е малка част от пластина и шип. Шипът има сечение на многоъгълник.

Размери: дължина на пластината – 2,5 см
ширина на пластината – 0,7 см
дължина на шипа – 1,8 см

№ 22 инв. № 9735– шпора от село Драгоево. Бронз. Фрагмент. Запазена малка част от пластина и шип. Шипът има сечение на многоъгълник.

Размери: дължина на пластината – 2,5 см
ширина на пластината – 0,5 см
дължина на шипа – 2,1 см

ТИП–II *вариант 2*

№ 23 инв.№ 3354 – шпора от село Драгоево. Желязна. Дъговидно извитата пластина се стеснява към края. В средата на дъгата, от външната страна, се намира шип с триъгълно сечение. Част от едното рамо на шпората е счупена.

Размери: дължина на пластината – 5,9 см
ширина на пластината – 0,7 см
височина – 1,6 см
дължина на шипа – 2,2 см

№ 24 инв.№ 3355 – шпора от село Драгоево. Желязна, фрагмент. Дъговидно извитата пластина е запазена частично. В средата на пластината, от външната страна, се намира шип с триъгълно сечение. Раменете на шпората са счупени.

Размери: дължина на пластината – 4,6 см
ширина на пластината – 0,7 см
дължина на шипа – 2,5 см

№ 25 инв.№ 3356 – шпора от село Драгоево. Желязна, фрагмент. Запазени са част от пластина и шип. Шипът е с триъгълно сечение.

Размери: дължина на пластината – 2,6 см
ширина на пластината – 0,5 см
дължина на шипа – 2,4 см

№ 26 инв.№ 3358 – шпора от село Драгоево. Желязна, фрагмент. Запазени са само малка част от пластина и шип. Шипът е с триъгълно сечение.

Размери: дължина на пластината – 2,3 см
ширина на пластината – 0,6 см
дължина на шипа – 2,1 см

№ 27 инв.№ 3512 – шпора от село Драгоево. Желязна, фрагмент. Запазени са част от пластина и шип. Част от раменете е отчупена. Шипът е с триъгълно сечение.

Размери: дължина на пластината – 3,2 см
ширина на пластината – 0,5 см
дължина на шипа – 2,4 см

№ 28 инв.№ 3725 – шпора от село Драгоево (местност Пануца). Желязна. Запазени са част от пластина и шип. Шипът е с триъгълно сечение. Дъговидно извита пластина стесняваща се към края. Едното рамо е отчупено.

Размери: дължина на пластината – 4,7 см
ширина на пластината – 0,6 см
височина–2,5 – см
дължина на шипа – 2,5 см

№ 29 инв.№ 3727 – шпора от село Драгоево (местност Пануца). Желязна, фрагмент. Запазени са част от пластина и шип. Шипът е с триъгълно сечение.

Размери: дължина на пластината – 3,3 см
ширина на пластината – 0,5 см
дължина на шипа – 2,2 см

№ 30 инв.№ 3850 – шпора от село Драгоево. Желязна, фрагмент. Запазени са част от пластина и шип. Шипът е с триъгълно сечение.

Размери: дължина на пластината – 3,7см
ширина на пластината – 0,5 см
дължина на шипа – 2,3 см

№ 31 инв.№ 3851– шпора от село Драгоево. Желязна. Запазени са част от дъговидно извита пластина и шип с триъгълно сечение. Краищата на пластината са отчупени.

Размери: дължина на пластината – 2,9 см
ширина на пластината – 0,7 см
дължина на шипа – 2,2 см

№ 32 инв.№ 3853 – шпора от село Драгоево. Желязна. Запазени са част от дъговидно извита пластина и шип с триъгълно сечение. Краищата на пластината са отчупени.

Размери: дължина на пластината – 3,4 см
ширина на пластината – 0,5 см
дължина на шипа – 2,9 см

№ 33 инв.№ 3854 – шпора от село Драгоево. Желязна. Запазени са част от дъговидно извита пластина и шип с триъгълно сечение. Едното рамо е отчупено.

Размери: дължина на пластината – 3,8 см
ширина на пластината – 0,5 см
дължина на шипа – 2,3 см

№ 34 инв.№ 3856– шпора от село Драгоево. Желязна. Запазени са част от дъговидно извита пластина и шип с триъгълно сечение. Едното рамо е отчупено.

Размери: дължина на пластината – 2,9 см
ширина на пластината – 0,7 см
дължина на шипа – 2,2 см

№ 35 инв. № 3859 – шпора от село Драгоево. Желязна. Запазени са част от дъговидно извита пластина и шип с триъгълно сечение. Част от едното рамо е отчупено.

Размери: дължина на пластината – 4,2 см
ширина на пластината – 0,6 см
височина – 1,3 см
дължина на шипа – 2,4 см

№ 36 инв. № 3861 – шпора от село Драгоево. Желязна. Запазени са част от дъговидно извита пластина и шип с триъгълно сечение. Едното рамо е отчупено.

Размери: дължина на пластината – 4,7 см
ширина на пластината – 0,5 см
дължина на шипа – 2,1 см

№ 37 инв. № 3862 – шпора от село Драгоево. Желязна. Запазени са част от дъговидно извита пластина и шип с триъгълно сечение. Едното рамо е отчупено.

Размери: дължина на пластината – 3,6 см
ширина на пластината – 0,5 см
дължина на шипа – 2,6 см

№ 38 инв. № 3953 – шпора от село Драгоево. Желязна. Запазена е малка част от пластината и шип с триъгълно сечение.

Размери: дължина на пластина–2,0 см.
ширина на пластина–0,7 см.
дължина на шипа–2,2 см.

№39 инв. № 3956– шпора от село Драгоево. Желязна. Запазени са част от дъговидно извита пластина и шип с триъгълно сечение. Едното рамо е отчупено.

Размери: дължина на пластината – 4,4 см
ширина на пластината – 0,7 см
дължина на шипа – 2,2 см

№ 40 инв. № 4147 – шпора от село Драгоево. Желязна. Запазени са част от дъговидно извита пластина и шип с триъгълно сечение. Част от раменете са отчупени.

Размери: дължина на пластината – 4,1 см
ширина на пластината – 0,7 см
дължина на шипа – ,1 см

№ 41 инв. № 4148 – шпора от село Драгоево. Желязна. Запазени са част от дъговидно извита пластина и шип с триъгълно сечение. Част от едното рамо е отчупено.

Размери: дължина на пластината – 4,2 см
ширина на пластината – 0,6 см
дължина на шипа – 2,3 см

№ 42 инв. № 4227 – шпора от село Драгоево. Желязна. Запазени са част от деформирана пластина и шип с триъгълно сечение.

Размери: дължина на пластината – 3,7 см
ширина на пластината – 0,3 см
дължина на шипа – 2,7 см

№ 43 инв. № 4425– шпора от село Драгоево. Желязна. Дъговидно извитата пластина се стеснява към края. Едното рамо е отчупено. На външната страна на пластината се намира шип с триъгълно сечение.

Размери: дължина на пластината – 4,3 см
ширина на пластината – 0,6 см
дължина на шипа – 2,6 см

№ 44 инв. № 4427 – шпора от село Драгоево. Желязна. Запазени са част от дъговидно извита пластина и шип с триъгълно сечение. Части от раменете са отчупени.

Размери: дължина на пластината – 3,1 см
ширина на пластина – 0,5 см
дължина на шипа – 1,9 см

№ 45 инв. № 4429– шпора от село Драгоево. Желязна. Запазени са част от дъговидно извита пластина и шип с триъгълно сечение.

Размери: дължина на пластината – 3,6 см
ширина на пластината – 0,7 см
дължина на шипа – 2,4 см

№ 46 инв. № 4432 – шпора от село Драгоево. Желязна. Запазени са част от дъговидно извита пластина и шип с триъгълно сечение. Краищата на пластината са отчупени.

Размери: дължина на пластината – 3,6 см
ширина на пластината – 0,7 см
дължина на шипа – 2,2 см.

№ 47 инв. № 4433–шпора от село Драгоево. Желязна. Пластината е извита под ъгъл 30˚. Едното рамо е отчупено. В средата на пластината, на външната ú страна, е разположен шип с триъгълно сечение.

Размери: дължина на пластината – 5,2 см
ширина на пластината – 0,5 см
височина–2,1 см
дължина на шипа – 2,3 см

№ 48 инв. № 4435 – шпора от село Драгоево. Желязна. Дъговидно извитата пластина се стеснява към края. В средата, на външната ú страна, е разположен шип с триъгълно сечение.

Размери: дължина на пластината – 4,4 см
ширина на пластина – 0,5 см
височина – 1,3 см
дължина на шипа – 2,3 см

№ 49 инв. № 6273 – шпора от село Драгоево. Желязна. Запазени са част от дъговидно извита пластина и шип с триъгълно сечение.

Размери: дължина на пластината – 3,5 см
ширина на пластината – 0,5 см
дължина на шипа – 2,2 см

№ 50 инв. № 8444 – шпора от село Драгоево. Желязна. Запазени са малка част от пластина и шип с триъгълно сечение.

Размери: дължина на пластината – 2,7 см
ширина на пластината – 0,6 см
дължина на шипа – 2,3 см.

№ 51 инв. №8447 шпора от село Драгоево. Желязна. Запазени са малка част от пластина и шип с триъгълно сечение.

Размери: дължина на пластината – 2,6 см
ширина на пластината – 0,5 см

дължина на шипа – 2,3 см

№ 52 инв. № 8445– шпора от село Драгоево. Желязна. Запазени са част от пластина и шип с триъгълно сечение.

Размери: дължина на пластината–2,7 см
ширина на пластината – 0,6 см
дължина на шипа – 2,5 см

№ 53 инв. №5330 – шпора от село Драгоево. Бронз. Дъговидно извитата пластина се стеснява към края. В средата на външната страна на пластината е разположен шип с триъгълно сечение.

Размери: дължина на пластината – 5,4 см
ширина на пластината – 0,7 см
дължина на шипа – 2,2 см

ТИП–II *вариант 3*

№ 54 инв. № 3353 – шпора от село Драгоево. Желязна. Дъговидно извитата пластина се стеснява към краищата. На външната страна, в средата, се намира шип с кръгло сечение. Едното от раменатa е отчупено.

Размери: дължина на пластината – 4,3 см
ширина на пластината – 0,5 см
височина – 1,7 см
дължина на шипа – 2,0 см

№ 55 инв. № 3359 – шпора от село Драгоево. Желязна. Запазена е малка част от пластината и шип с кръгло сечение .

Размери: дължина на пластината – 1,9 см
ширина на пластината – 0,4 см
дължина на шипа – 2,2 см

№ 56 инв. № 37263 – шпора от село Драгоево. Желязна. Дъговидно извитата пластина се стеснява към краищата. В средата, от външната страна се намира шип с кръгло сечение. Едното от раменатa е отчупено.

Размери: дължина на пластината – 3,4 см
ширина на пластината – 0,5 см
дължина на шипа – 2,4 см

№ 57 инв. № 3855 – шпора от село Драгоево. Желязна. Дъговидно извитата пластина се стеснява към краищата. В средата, от външната страна се намира шип с кръгло сечение. Едното от раменатa е отчупено.

Размери: дължина на пластината – 4,0 см
ширина на пластината – 0,3 см
височина–0,9 см.
дължина на шипа–1,7 см.

№ 58 инв. № 3857–шпора от село Драгоево. Желязна. Пластината е

деформирана и се стеснява към краищата. В средата, от външната страна се намира шип с кръгло сечение.

Размери: дължина на пластина–6,6 см.

ширина на пластина–0,8 см.

дължина на шипа–2,0 см.

№ 59 инв. № 4221–шпора от село Черенча. Желязна. Дъговидно извитата пластина се стеснява към краищата. В средата, от външната страна се намира шип с кръгло сечение. Едното от раменатa е отчупено.

Размери: дължина на пластина–3,0 см.

ширина на пластина–0,5 см.

дължина на шипа–2,4 см.

№ 60 инв. № 4224–шпора от село Черенча. Желязна. Дъговидно извитата пластина се стеснява към краищата. В средата, от външната страна се намира шип с кръгло сечение. Едното от раменатa е отчупено.

Размери: дължина на пластина–3,8 см.

ширина на пластина–0,8 см.

височина–1,0 см.

дължина на шипа–1,9 см.

№ 61 инв. № 4225 – шпора от село Черенча. Желязна. Дъговидно извитата пластина се стеснява към краищата. В средата, от външната страна се намира шип с кръгло сечение. Едното от раменатa е деформирано.

Размери: дължина на пластина–5,5см.

ширина на пластина–0,6 см.

височина–0,8 см.

дължина на шипа–2,5 см.

№ 62 инв. № 4226–шпора от село Драгоево. Желязна. Дъговидно извитата пластина се стеснява към краищата. В средата, от външната страна се намира шип с кръгло сечение. Едно от раменатa е отчупено.

Размери: дължина на пластина–3,4см.

ширина на пластина–0,5 см.

височина–0,8 см.

дължина на шипа–2,5 см.

№ 63 инв. № 4430–шпора от село Драгоево. Желязна. Запазена малка част от пластина и шип с кръгло сечение. Шипът е деформиран.

Размери: дължина на пластина–2,7 см.

ширина на пластина–0,5 см.

дължина на шипа–1,9 см.

№ 64 инв. № 4431–шпора от село Драгоево. Желязна. Дъговидно извитата пластина се стеснява към краищата. В средата, от външната страна се намира шип с кръгло сечение. Едно от раменатa е отчупено.

Размери: дължина на пластина–3,2 см.

ширина на пластина–0,6 см.

дължина на шипа–2,4 см.

№ 65 инв. № 4434–шпора от село Драгоево. Желязна. Дъговидно извитата пластина се стеснява към краищата. В средата, от външната страна се намира шип с кръгло сечение. Краищата и на двете рамена са отчупени.

Размери: дължина на пластина–4,0 см.

ширина на пластина–0,6 см.

дължина на шипа–2,3 см.

№ 66 инв. № 5078–шпора от село Драгоево. Желязна. Дъговидно извитата пластина се стеснява към краищата. В средата, от външната страна се намира шип с кръгло сечение.

Размери: дължина на пластина–4,6 см.

ширина на пластина–0,5 см.

височина–1,1 см.

дължина на шипа–1,6 см.

№ 67 инв. № 5079–шпора от село Драгоево. Желязна. Запазена малка част от пластина и шип с кръгло сечение. Шипът е деформиран.

Размери: дължина на пластина–2,6 см.

ширина на пластина–0,5 см.

дължина на шипа–2,7 см.

№ 68 инв. № 6274–шпора от село Драгоево. Желязна. Запазена малка част от пластина и шип с кръгло сечение.

Размери: дължина на пластина–2,1см.

ширина на пластина–0,5 см.

дължина на шипа–2,4 см.

№ 69 инв. № 9732–шпора от село Драгоево. Желязна. Дъговидно извитата пластина се стеснява към краищата. В средата, от външната страна се намира шип с кръгло сечение. Едното от раменатa е отчупено.

Размери: дължина на пластина–3,0 м.

ширина на пластина–0,6 см.

дължина на шипа–2,4 см.

№ 70 инв. № 11877–шпора от Шуменски регион. Желязна. Дъговидно извитата пластина се стеснява към краищата. В средата, от външната страна се намира шип с кръгло сечение. Едното от раменатa е малко отчупено.

Размери: дължина на пластина–4,0 см.

ширина на пластина–0,5 см.

височина–1,0 см.

дължина на шипа–2,2 см.

ТИП III

ПОДТИП III–А *вариант 1*

№ 71 инв.№ 13984– шпора от село Драгоево. Желязна пластина, извита във формата на полукръг. В края на раменете има запоена по една халка. Шипът е с издължена пирамидална форма. Върхът липсва.

Размери: ширина на хордата–7,5 см
височина без шипа–4,3 см
ширина на тялото–0,8–1,4 см
височина на шипа–2,0 см
диаметър на отвора–1,0 см

ПОДТИП III–А *вариант 2*

№ 72 инв.№ 12575 – шпора от село Драгоево. Желязна. Пластината е извита във формата на полукръг. Раменете завършват със закръгления. Отворите са широки. Краят на едно от рамената липсва. Шипът има издължена пирамидална форма.

Размери: ширина на хордата–6,8 см
височина без шипа–4,9 см
ширина на тялото–1,1–1,4 см
височина на шипа–2,6 см
диаметър на отвора–0,7–0,8 см

№ 73 инв.№ 109 СФ – шпора от село Жълъд. Желязна. Двете рамена са отчупени. Извита дъговидна пластинка с шип от външната страна, имащ конусовидна форма.

Размери: ширина на пластината–1,5 см
височина на шипа–2,4 см
запазена дължина–4,7 м

ПОДТИП III–А *вариант 3*

№ 74 инв.№13267– шпора от село Кралево. Бронз, лята. Пластина извита във формата на полукръг. Задната плоскост е леко вдлъбната, външната – изпъкнала. По нея са оформени 4 правоъгълника, запълнени с изпъкнали S–овидни орнаменти, отделени един от друг с дълбоко врязани жлебове. Към средата, там където е разположен шипа, пластината се стеснява. Шипът е масивен с пирамидална форма. В основата си, от двете страни има две дъговидни насечки. В двата края на раменете са оформени кръгли отвори.

Размери: ширина на хордата–6,4 см
височина без шипа –3,9 см
дебелина на пластината–0,4см
ширина на пластината –1,4 см
височина на шипа–1,7 см

ТИП III

ПОДТИП III–Б *вариант 1*

№ 75 инв.№ 3352– шпора от село Драгоево. Пластина, извита във формата на полукръг. Вътрешната повърхност е плоска, а външната –изпъкнала. В средата пластината е най–широка, а в краищата на раменете се стеснява и преминава в свита към външната страна кука. В една от свивките е нанизана халка. От външната страна има шип с триъгълно сечение.

Размери: ширина на хордата–7,5 см
височина без шипа–3,4 см
ширина на тялото–1,4 см
височина на шипа–2,4 см
диаметър на халките–1,1 см

№ 76 инв.№ 13985– шпора от село Драгоево. Пластина, извита във формата на полукръг. Вътрешната повърхност е плоска, а външната – изпъкнала. В средата пластината е най–широка, а в краищата на раменете се стеснява и преминава в свита към външната страна кука. От външната страна има шип с триъгълно сечение.

Размери: ширина на хордата–7,9 см
височина без шипа–3,3 см
ширина на тялото–1,2 см
височина на шипа–2,5 см

ПОДТИП III–Б *вариант 2*

№ 77 инв.№ 111 СФ – шпора от Шуменско. Желязна. Едно от рамената липсва. Пластината е дъговидно извита. Най–широка е на мястото на шипа. Краят на дъгата се стеснява и завива към външната страна, като плътно прилепва към стената и образува отвор.

Размери: запазена дължина–4,6 см.
височина на шипа–1,8 см.
ширина на пластина –1,3 см.
диаметър на отвора–0,2 см.

ТИП IV *вариант 1*

№ 78 инв.№ 3954 – шпора от село Драгоево (местността Пануца). Желязна. Овална пръчка, извита във формата на полукръг. Част от рамото и едно от копчетата липсват. Другото рамо завършва с полусферично копче, прилепено към рамото. Шипът е коничен, извит.

Размери: ширина на хордата–5,4 см
височина без шипа–2,2 см
диаметър на тялото–0,2–0,4 см
височина на шипа–2,4 см
диаметър на копчето–0,9 см

№ 79 инв.№ 4222– шпора от село Черенча. Желязна, подобна на инв. № 3954. Липсва част от рамото с копчета и върха на шипа.

Размери: ширина на хордата–6,5 см
височина без шипа–2,2 см
диаметър на тялото–0,4–0,5 см
височина на шипа–2,2 см
диаметър на копчето–1,4 см

№ 80 инв. № 3513 – шпора от село Драгоево. Желязна. Овална дъговидно извита пръчка удебелена на мястото на шипа. Шипът е асиметричен с конична форма. Краищата на шпората липсват.

Размери: ширина на хордата–4,3 см.
диаметър на дъгата –0,6 см.
височина на шипа– 1,9 см.

ТИП IV *вариант 2*

№ 81 инв.№11877– шпора от село Черенча. Желязна, подобна на инв. № 4222. Раменете са къси, завършват с правоъгълни копчета, украсени с успоредно врязани линии. Копчетата са плътно до раменете, без столче.

Размери: ширина на хордата–5,7 см
височина без шипа–1,8 см
височина на шипа–2,8 см
ширина на копчето–0,8 см
дължина на копчето–1,5 см
диаметър на пръчката–0,4–0,6 см

ТИП IV *вариант 3*

№ 82 инв.№ 8441 – шпора от село Драгоево, местност Градището. Желязна. Едното рамо липсва. Изработена от пръчка с елипсовидно сечение. Дъгата на мястото на шипа е удебелена. Шипът е с конична форма, леко извит. Краят на рамото се стеснява и завива под прав ъгъл. Завършва с полусферично топче.

Размери: запазена част – 5,8 см.
ширина на хорда– 5,2 см.
височина на дъгата без шипа– 3,8 см.
височина на шипа–2 см.
диаметър на пръчката – 0,4–0,6 см.
диаметър на копче – 1 см.

ТИП IV *вариант 4*

№ 83 инв. № 5981– шпора от село Черенча (местността Фисека). Желязна. Едното рамо липсва. Изработена от пръчка с елипсовидно сечение. Дъгата на мястото на шипа е удебелена. Шипът е с конична форма, леко из-

вит. Краят на рамото се стеснява и завива под прав ъгъл. Завършва с кръгла леко конкавна пластина.

Размери: запазена част – 8,4 см.
ширина на хорда– 6,2 см.
височина на дъгата без шипа– 5,7 см.
височина на шипа–3,4 см.
диаметър на пръчката – 0,4–0,6 см.
диаметър на копче – 1,2 см.

№ 84 инв. № 4219– шпора от село Черенча (местността Фисека). Желязна. Недовършена. Метална пръчка, на която върха е заострен и леко изкривен. Задната част е разсечена на две.

Размери: дължина на дъгата–7,8 см.
височина на дъгата–4 см.
височина на шипа –2,5 см.

ТИП V

№ 85 инв.№ 4146– шпора от село Драгоево (местността Градище). Желязна пластина, извита във формата на полукръг. Вътрешната – вдлъбната, външната – изпъкнала с оформен ръб. Двата края на раменете липсват. Има шип с триъгълно сечение.

Размери: ширина на хордата–6,7 см
височина без шипа–3,1 см
ширина на тялото–1,0 см
височина на шипа–2,2 см

ТИП VI *вариант 1*

№ 86 инв.№ 13986– шпора от Шуменско. Бронз. Едното от раменете липсва. Външният ръб е изпъкнал, а вътрешната страна е плоска. Шипът е къс, коничен, асиметричен.

Размери: височина без шипа–4,9 см
ширина на дъгата–0,3–0,4 см
височина на шипа–0,7 см

ТИП VI *вариант 2*

№ 87 инв.№ 4220– шпора от село Черенча. Желязна, изработена от пръчка с овално сечение. Запазена част от дъгата и шипа. Има къс пирамидален шип.

Размери: диаметър на тялото–0,4см
височина на шипа–1,0 см

[1] **Перхавко, В.Б.** Появление и разпространение шпор на территории Восточной Европы. Советская археология 1978, кн.3, с. 113–114; VIII, 5.(Widdra, K. 1965, 56–57, Alm. 80); **Кларк, Г.** – Доисторическая Европа, М. 1953, с. 307; **Монгай, А.Л**. Археология западной Европы. Бронзовый и Железный века. М. 1974; **Don Martin Jahn**, Der Reitersporn" eine Entstehung und Fruheste Entwicklung Leipzig, 1921; **Stephen Allen and Wayne Reynolds** - Celtic Warrior 300 BC – AD 100, Ospzey Publishing, 2001

[2] **Baitinger, Holger** – "Hellenistisch-fruhkaiserzeitliche Reitersporen aus dem Zeusheiligtum von Olimpia", Germania 82, 2004

[3] **Tozbov, N.** – Spurs from the 2nd c. BC – 1st c. AD Found in Northwestern Bulgaria – Archeologia Bulgarica 1, C., 1998

[4] **Stoyanov, T**. – On the Spurs' Development in Trace, Macedonia and Iliria during the Early Hellenistic Times, Сб. Пътят, С. 2003

[5] **Stoyanov, T**, 2003, Op. cit.

[6] **Stoyanov, T**, 2003, Op. cit

[7] **Baitinger,** 2004, Op. cit, Abb. 12

[8] **Stoyanov, T,** 2003, Op. cit

[9] **Tozbov, N.,** 1998, Op. cit

[10] **Stoyanov, T,** 2003, Op. cit

[11] **Baitinger**, 2004, Op. cit, Abb. 4_1

[12] **Чангова, ú,** Тракийско селище от I хил. пр. н.е., Перник I, С, 1981, с. 80, обр. 34 / 1; **Stoyanov, T**, 2003, Op. cit

[13] **Tozbov, N**., 1998, Op. cit

[14] **Филов, Б.** – Куполните гробници при Мезек / Die Kuppelgraber im Mezek/ ИБАИ XI, 1937, с. 1–116; **Stoyanov, T**, 2003, Op. cit

[15] **Baitinger,** 2004, Op. cit, Abb. 3

SPURS OF THE LATE IRON AGE FROM THE SHUMEN REGION

Georgi Atanasov

Spurs contribute to the increase of the might and safety of the heavy-equipped troopers. This invention improves the importance of the weight-cavalry during military operations. It becomes more adaptable and manoeuvre in battle. Nowadays scholars believe that the invention and implementation of the spurs origin from Western and Southeastern Europe. There is evidence about this as early as V century BC.

The spur-finds from the period that we are interested in are not many and this is why until a relatively short time ago there were no grounded works. There was a version that they appeared on the Balkans and in particular in Thrace in II-I c. BC. The spur is considered a result of Celtic influences.

In his publication, T. Stoyanov not only announces newfound spurs from Sboryanovo, but he draws a general conclusion from all the publications from the Balkans. He reckons that in Thrace and on the Balkans spurs are used for a much longer period – IV–I c. BC. Further more he expands the classification with three new types. According to him, spurs are used in the largest numbers in the end of IV – the beginning of III c. BC. Having spurs relates not only to functionality, but it is an expression of social class. The available materials and historical sources prove the Central-European (Celtic) origin of the spurs incorrect.

The spurs from the Shumen region are found during excavations in the fortified settlement Gradishteto on the land of the village of Dragoevo. The prospendings give a reason to date the settlement to IV-II c. BC. Except for Dragoevo, there are accidental finds from settlements in Fiseka, in the vicinity of Cherencha. Single spurs are found in Markovo – near a sanctuary, Zhalad, Novi Pazar, the area Stanata, Shumen region. An interesting bronze spur is found in the proximity of the fortified settlement Kralevo, Targovishte region. In the archaeological literature this settlement is known for its rich necropolis from IV-III c. BC.

In this work we will partially bear in mind T. Stoyanov's classification, taking into consideration the way and spot of the spur fastening to the shoe.

In virtue of 86 new single spurs and those from Sboryanovo and Northwestern Bulgaria we have tried to make a complete typology.

ТРАКИЙСКИТЕ ГРОБНИЦИ В МОГИЛАТА КРАЙ С. СУШИНА, ШУМЕНСКО

Георги Атанасов, Юри Йоргов

След персийската експанзия на Балканския полуостров в средата на I хил. пр. Хр., сред тракийските племена започват консолидационни процеси, довели до създаването на държавни обединения, различаващи се по териториално разгръщане, времесъществуване и политическо могъщество. Начело винаги е стоял владетел – представител на аристокрацията, който за затвърждаване на властта и положението си, се е заобикалял с благородници, на които е давал определени привилегии, спрямо останалите си поданици. Строят се повече крепости, дворци, светилища. Гробниците – жилището след смъртта, се изграждат като място, не само да се положат останките, но и за поклонение – хероон. За жалост, поради обитаването на почти едни и същи места от тогава до днес, до нас достигат в сравнително запазено състояние само част от гробните съоръжения.

По долината на река Камчия е регистрирана най-голямата в Североизточна България гъстота на тракийски могилни некрополи от периода V–III в. пр.Хр.[1] Не малък брой такива се откриват край бреговете на съвременния язовир Тича. От най-дълбока древност в този регион съществуват селища, което се дължи на богатите почви, обилната влага, както и на редица други преимущества дарявани от водите на пълноводната р. Камчия.

Като едни от малкото запазени строителни съоръжения от епохата, гробниците дават богат научен материал за архитектура, изкуство, духовност, вярвания, погребални обичаи. Развитието на архитектурата е част от общественото развитие, което включва и духовната култура като цяло и в частност погребалните обичаи. Могилните гробници се използват освен за погребения и като хероони[2], което е все още един не съвсем проучен въпрос.

Село Сушина се намира на левия бряг на река Камчия, в непосредствена близост до полите на Драгоевската планина. Административно принадлежи към община Върбица и с това се включва в ареала на проучвания на Регионалния исторически музей – Шумен. Землището на селото, разположено на двата бряга на реката, е богато на археологически обекти. Гробницата, обект на съобщението, се намира на десния бряг на река Камчия.

Некрополът, от който е част се състои от две могили и от още няколко по рида на Драгоевската планина.

Наблюденията върху топографското ситуиране на някои некрополи в Североизточна България[3] показват, че най-често те се разполагат в близост до вода – обикновено река, с което се подчертава значимостта на водната мрежа в поселищния живот. Друга особеност е локализирането на гробните съоръжения предимно върху извисяващи се над общия ландшафт природни дадености – земни възвишения, плата, склонове[4]. Ориентирането на некрополите спрямо посоките на света също показва известни, преобладаващи в някои случаи закономерности: най-вече север- северозапад или западно от селищата. Далеч по-малко на брой са ориентирани североизточно или източно[5] от тях. Некрополът, за който става дума се намира на десния бряг на р. Камчия и отстои на около 4 км. източно от днешното селото.

Ако приемем, че съществува закономерност за визуална връзка между селище и некропол[6], в дадения случай такава има с откритото западно от него селище от същия период. Това обаче е само хипотеза, тъй като селището не е достатъчно проучено.

Засегнатата от иманярите могила се намира в по-ниската част на общия некропол. Изкопът е започнат първоначално от центъра на възвишението, но по-късно се измества на запад, тъй като плочите, покриващи гробната камера са с голяма дължина и излизат извън конструкцията. След счупване на три от тях иманярите проникват в основната гробна камера, разрушавайки покривната конструкция на намиращата се под нея втора гробница. След почистването се установи, че гробницата е разположена в западния край на насипа, имащ приблизителни размери изток -запад – 22 м; север-юг – 26 м и височина около 4 м.

Съоръжението е двукамерно с преддверие, а входът е от юг с 10 градуса отклонение на запад. Подът на предверието е от трамбувана глина, като самият вход отпред е развит с две страници, перпендикулярни на основната стена. Височината на стените и дебелината на могилния насип потвърждават тезата, че самото предверие не е било покрито.

За разлика от други гробници, където градежът е слаб и недобре направен[7], тук са използвани добре подбрани и обработени камъни, подобни на кюлчета с приблизително еднаква големина и форма, като единият ред е полаган с широката страна на трапеца, а следващият – с тясната. Ширината на камъните е 40–50 см. При тези размери и начина на градеж се получава доста здрав вид зидария, въпреки че спойката е кал. Дебелината на стените достига над метър, като източната страна, върху която има по-голям натиск, е още по-стабилна, зидана в два реда.

Поради ред причини, като ограничени финансови възможности, трудоемкост на работата, отдалечеността на обекта и изключително тежкия терен, бяха почистени само част от съоръженията. Опасност от срутване

възпрепятства проучването на преддверието и първата камера на долуразположената гробница. Допълнително затрудняващи работата са и нападалите от покривната конструкция плочи, за които не съществува физическата възможност да бъдат отстранени. Самото преддверие има дължина на основите 1,15 м, а височина – 70–110 см Било е отделено от първата камера с каменна вертикална плоча с дебелина 18 см, височина 1,10 м и ширина 2,10 м, която още в миналото е била разбита. В пространството пред входа има забити камъни с неголеми размери, което дава основание да се мисли, че при наличие на опасност е направен опит за осуетяване достъпа до гробницата.

Предгробната камера от своя страна е с размери север-юг – 0,70 м, изток-запад – 1 м и височина – 2 м. Камъните, използвани в градежа са широки с лица с форма на правоъгълник или квадрат. Зидарията е на редове, със спойка от кал, като помещението е с четириъгълна форма с под от трамбувана глина; покрито е с плочи, с груба, или почти никаква обработка.

Формата на гробната камера е правоъгълник, като постепенно с издигането зида се стеснява, придобивайки овална форма, за да завърши с елипсовиден отвор под покривната конструкция. Общите ú размери са север-юг – 2,7 м, изток-запад – 1,4 м, а в горната част – север-юг – 2,4 м; изток-запад – 1,2 м. Изградена е от сравнително едри камъни на правоъгълни хоризонтални редове със спойка от кал, като получилият се отгоре отвор е покрит с дебели каменни плочи и пласт от пръст с дебелина около 1,10 м След иманярската интервенция е запазена само една от тях, като останалите са строшени, за да се проникне в камерата. Подът отново е от трамбувана пръст. Между първата и втората камера е оформен проход от каменни плочи, стесняващи пространството за влизане и е с ширина 1,15 м.

В периода на работата по почистването на двете камери се установи, че основите не са лягали върху здрава почва, а са изградени върху друга, постара гробница, която има приблизително същото разположение, като някои от стените съвпадат (източната). Има известни разлики в начина на градеж: използвани са по-големи плочести камъни, а част от основната гробна камера е вкопана в скалата. Оформена е като правоъгълник с размери: север-юг – 2,30 м; изток-запад – 1,18 м. Предкамерието е с размери север-юг – 1,20 м, а изток-запад не може да се установи поради разрушаването на западната стена. За взимане на по-точни размери попречиха нападалите от покривната конструкция плочи, както и опасността от срутване. Отворът между първата и втората камера е оформен също като тази в по-новата гробница, като в горния край е широк 44 см, а в долния – 62 см. Колкото до преддверието местоположението му и характерните особености не могат да бъдат точно установени.

Поради липсата на предмети от погребалния инвентар, изключвайки намерените в пръстта от изкопа кости, изхвърлени от иманярите и доказващи, че поне в един от случаите имаме трупополагане, не можем да дадем

датировка на гробницата по друг начин освен чрез съпоставки и с подобни, открити на територията на страната.

Забелязват се някои общи черти и елементи с други, известни ни вече гробни съоръжения, които биха ни позволили приблизително ориентиране в датировката на обекта. Като по-характерни в този аспект, ще спомена гробниците от Татарево, Калояново, Янково, с оглед на строителните прийоми, използвани при тях.

Търсейки аналогии в градежа, можем да посочим Янковската, също двукамерна, с груб градеж[8], както и №3 от същото място. Гробницата, открита край село Татарево, според разположението в могилния насип, ориентация, размери, план и форма, е близка с най-късните еднокаменни и двукаменни долмени[9].

Първата от разглежданите гробници край Сушина, малко се отличава по изпълнение от тази в Татарево, най-вече по използвани материали, начин на градеж, разположение и брой на помещенията и е доста по-елементарна – груба обработка на каменните блокове, липса на измазване и украса на стените, плоско покритие.

Известна аналогия по отношение изграждането на покривната конструкция, може да се направи с една от най-старите куполни гробници, открити в българските земи – тази край Лозенград, при която коридорът е покрит с хоризонтално поставени каменни плочи[10] като преходен вид към дромосите със сводово покритие. Връщайки се по-назад към долменните гробници, ще открием паралели в начина на покриване чрез каменни плочи. Според закономерностите за покриване на правоъгълно пространство, плоските и скатови покрития са най-удачни откъм простота на изпълнението.

Размерът на гробничното съоръжение, на вложения труд и сложността на архитектурното изпълнение, зависи от материалните възможности на погребания в нея, от ролята и значимостта му в обществото, от епохата и използваните в нея строителни техники, както и от уменията на хората изградили гробницата.

Комплексното изпълнение на съоръжението в архитектурен и строителен план води към някои предположения, които обаче не бива да се приемат за категорични. Погребаният, за когото е изградено съоръжението, е бил представител на тракийската аристокрация, макар не и владетел от най-висок ранг. Вероятно е градена от местни майстори, с недостатъчно знания и умения, да приложат най-новите достижения в строителството за времето си. Но пък е ясно и желанието да се сътвори нещо различно и ново, за което говори постепенното придаване на овална форма на стените, зидани с камъни с добре оформени лица и завършващи горе с отвор с форма на елипса.

Липсата на погребален инвентар пречи за по-точна датировка, но самите гробници по своето интересно и уникално конструктивно решение за

изграждането им една над друга, дават своя принос за пресъздаване на по-пълна историческа картина на тракийската древност.

---

[1] **Дремсизова, Цв**. Надгробни могили при с. Янково. Сб. Г.И. Кацаров II / ИАИ, XIX/, 1956г., с. 61–83, **Тотев, Т.** Каменна тракийска гробница при с. Кьолмен – Археология VII, 1965г., кн. 4; с. 9–11, **Шкорпил Херменгилд и Карел Шкорпил**. Могили. Паметници из Българско. Пловдив, 1898 г., с.168, **Василева, Д. и М. Тачева-Хитова**. Тракийското могилно погребение край с. Староселка, Шуменски окръг – Археология XIII, 1971 г., кн. 3, с. 39, **Дремсизова, Цв.** – Тракийски могилни погребения край с. Кьолмен, Шуменски окръг – ИАИ XXXII, 1970 г., с. 207, **Атанасов, Г.** – Долината на р. Камчия в района на гр. Смядово през класическата елинистическа епоха – Земите на България – люлка на тракийска култура, т. 1. Резюмета, статии. Велико Търново, 2003 г., с. 45.

[2] **Атанасов, Г**. Тракийската гробница при град Върбица, Варненска област. ГМСБ XVI, В. Търново, 1990 г., с. 23–29.

[3] **Радев, Р**. Някои наблюдения върху некрополите в Североизточна България от V–I в. пр.Хр. Хелис I. София, 1992 г., с. 120–134; с. 120.

[4] Пак там, с. 120.

[5] Пак там, с. 120.

[6] Пак там, с. 121.

[7] **Чичикова, М**. Тракийската куполна гробница от с. Калояново, Сливенски окръг – ИАИ XXXI. София, 1962 г., с. 45–90.

[8] **Дремсизова, Цв.** Надгробни могили при с. Янково – ИАИ XIX. София, 1956 г., с. 61–83; с. 72, 73.

[9] **Миков, В.** Произход на куполните гробници в Тракия – ИАИ XIX. София, 1956 г., с. 15–48; с. 38.

[10] Пак там, с. 17.

THE THRACIAN TOMBS IN THE MOUND NEAR THE VILLAGE OF SUSHINA, SHUMEN REGION

Georgi Atanasov, Yuri Yorgov

One of the biggest concentrations of Thracian mound necropolises in Northeastern Bulgaria from 5th–3th BC is located along the valley of the Kamchiya river. A mound with two tombs was found in the village of Sushina and it belongs to this very region. The village is situated on the left bank of the river and administratively it belongs to the Varbitza region.

The tombs are explored after an intervention of treasure hunters. This is why conclusions are made only on the base of their architecture.

A characteristic feature is the fact that they are raised one above another – a unique construction execution. The upper tomb, which is better studied, consists of two chambers and an anteroom. The floor is made of rammed clay and for the chamber construction are used hewn barshaped stones. The masonry is lined with mud welding. It is covered with slabs, tilled or crude. The tomb chamber is rectangular and the wall, rising, narrows to an oval.

The second tomb, situated underneath, has approximately the same type of construction and layout. The masonry is with larger slabs and part of it is dug in the rock.

ВЪРХОВЕ ЗА КОПИЯ ОТ ФОНДА НА ИМ ТЪРГОВИЩЕ IV–III в. пр.н.е.–V в. сл.н.е.

Станимир Стойчев, Стефан Петров Иванов

Търговищкият регион обхваща части от Дунавската хълмиста равнина и предбалканските възвишения на Преславска и Лиса планина. Районът е богат на археологически паметници от края на ранния неолит до късното средновековие.[1] От всички регистрирани находки в Търговищко най-голям е броят на тези от периода на античността. Земите на Търговищка област, както и териториите на цялата днешна Североизточна България са населени от многобройните гетски племена. В средата на V в. пр.н.е те са част от състава на Одриското царство[2], по-късно са съюзници на Александър Македонски[3], а през III–I в. пр.н.е живеят самостоятелно. На територията на Търговищка област са открити многобройни находки съдържащи тракийско въоръжение. Такова е открито в могилни погребения край селата Руец[4], Светлен[5] и Кралево[6]. Богатият гробен инвентар на погребението край с. Руец се състои от бронзова ризница, шлем, меч, железни стрели и др. Подобни са и находките в могилата край с. Светлен. датирани от V–IV в. пр.н.е. Интерес представляват и откритите край с. Кралево бронзов шлем, железен меч и сребърен нагръдник от III в. пр.н.е. Тези находки красноречиво говорят, че в периода V–III в. пр.н.е. в този район съществуват местни "владетелски домове", които имат възможност да закупуват скъпи съдове, украшения, оръжие и доспехи. Споменатите гробни находки стоят във връзка със селища, които са политически и административни центрове.

В началото на I в. Римската империя завладява Балканския полуостров[7]. Земите на Търговищка област влизат в състава на провинция Долна Мизия. Настъпилите икономически и социални промени довеждат до създаването на нови градове, строежи на пътища, пътни станции, благоприятстващи развитието на търговията и занаятите. Античните автори не са отбелязали градове в Търговищкия регион, но с оглед значителните размери на селищата край селата Горско Абланово и Ковачевец и откритите там археологически материали, може да се твърди, че те са имали градски облик.

В настоящето съобщение са представени десет железни върха за копия. Една част от тях са открити при археологически разкопки, други са случайни находки. Това, което ги обединява е, че те са от райони, в които са регистрирани останки от селища. Територията на областта попада в хин-

терланда на античните градове Никополис ад Иструм, Марцианопол и Абритус, ето защо голяма част от находките се открити в района на Поповско и северните части на областта.

Поради елементарното си производство и голямата си ефективност копията са сред най-разпространените видове нападателно оръжие на средни и къси дистанции и то не само през античния период. От всички елементи на въоръжението върховете на копия се отличават със сравнително най-голямо разнообразие на формите. Например формата на острието се налага в зависимост от начина на използване и вида на защитното въоръжение на противника.

Въпреки, че са малко на брой, откритите на територията на Търговищкия регион върхове за копия дават ясна представа за районите на тяхното разпространение.

КАТАЛОГ

Връх на копие. Инв № 682 (фиг. 1). Желязо. Острието е с листовидна форма. През средата на цялата му дължина и от двете му страни минава ръб. Завършва с конусовидна втулка, на която има две дупки за гвоздеи. Дължина 44 см, острие 34 см, втулка 8 см, ширина на острието 5,3 см. Тегло 332 гр. Произхожда от землището на с. Ковачевец - случайна находка. Около селото са регистрирани няколко селища и некрополи от античният период[8]. Подобни върхове на копия са открити край: с. Горско село – Омурташко[9], Хотница – Великотърновско[10], с. Влашко село – Врачанско[11], с. Старо село – Врачанско[12].

Връх на копие. Инв № 741 (фиг. 2). Желязо. Острието е с листовидна форма. По средата на цялата му дължина минава ръб. Втулката има форма на пресечен конус с две дупки. Част от втулката е разядена от ръжда. Върхът е отчупен. Обща дължина 47 см, на острието 33 см, втулка 14 см, ширина на острието 4,4 см, тегло 438 гр. Намерено е в землището на гр. Опака – случайна находка. Около селото са регистрирани археологически обекти от енеолита до ранното средновековие[13]. Подобни върхове на копия са открити край: с. Горско село - Омурташко[14], с. Виноград – Великотърновско[15], с. Хотница – Великотърновско[16], с. Вълчитрън, – Плевенско[17], с. Койнаре - Плевенско[18].

Връх на копие. Инв. № 1723 (фиг 3). Желязо. Острието е с листовидна форма. По средата на цялата му дължина минава профилиран ръб. Запазено е изцяло. Втулката има форма на пресечен конус. Голяма част от нея е разядена от ръжда. Обща дължина 19 см, дължина на втулката 4,5 см, ширина на острието 3,3 см, тегло 92 гр. Произхожда от землището на с. Лиляк - случайна находка. Около селото са регистрирани селищна могила, праисторически некропол, антично селище и крепост и средновековен некропол[19]. Подобно копие е открито край с. Борован - Врачанско[20], и с. Виноград – В. Търновско[21]. Датирани са в III–II в. пр.Хр.

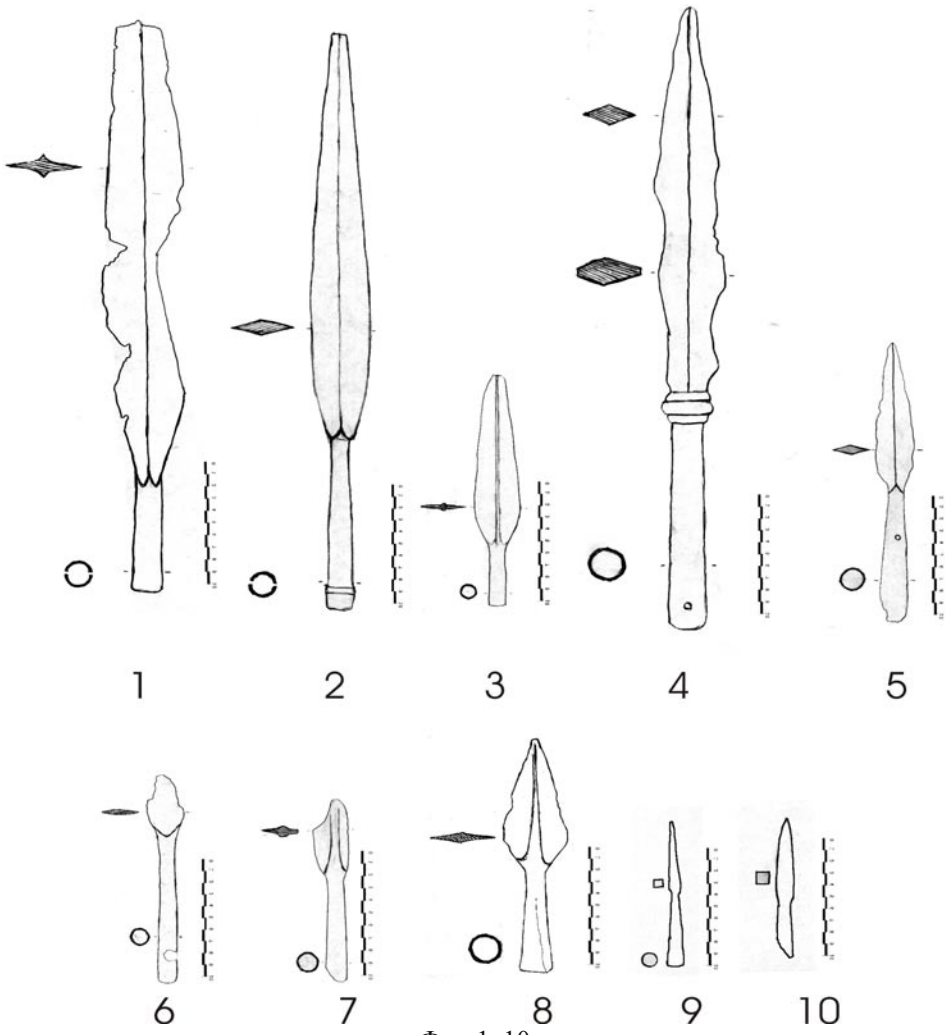

Фиг. 1–10

Връх на копие. Инв.№ 1239 Желязо (фиг 4). Острието е с листовидна форма и е запазено изцяло. През средата на цялата му дължина минава ръб. На границата между острието и втулката има троен бронзов пръстен. Втулката има форма на пресечен конус с две дупки. Обща дължина 49,5 см, на острието 32 см, ширина на острието 5,2 см, тегло 813 гр. Произхожда от землището на с. Пресиян – случайна находка. Копия от този тип са били използвани при бой на къси дистанции. Масивното и тежко острие и широката втулка предполагат дълга и тежка дървена дръжка. Най близък аналог е връх на копие от с. Драгоево - Шуменско[22], датирано IV–III в пр. Хр.

Връх на копие. Инв. № 245 (фиг 5). Желязо. Острието има листовидна форма, с релефен ръб по цялата му добре запазена дължина. Втулката, част

Карта на разпространението на върховете за копия в Търговищкия регион

от която липсва, има форма на пресечен конус и две дупки за гвоздеи. Дължина на запазената част 21,5 см, на острието 11,5 см, ширина 2,9 см. Тегло 89 гр. Произхожда от землището на с. Разделци - случайна находка. Около селото са регистрирани селища от енеолита и късното средновековие[23]. Подобно копие е открито край с. Черни Осъм - Троянско и според авторите се датира в първата четвърт на III в.[24]

Връх на копие. Инв.№ 1167 (фиг 6). Желязо, силно корозирало. Острието е с листовидна форма, запазена е малка част от него. Втулката има форма на пресечен конус, с две дупки за гвоздеи. Запазена обща дължина 19,5 см, дължина на втулката 15,5 см, ширина на острието 3 см, тегло 48 гр. Произхожда от гроб №2 от надгробна могила с. Люблен. До нея е проучвано антично селище и светилище[25]. Разкопвача датира погребението в II–III в.[26] Подобно копие е открито край с. Черни Осъм -Троянско и според авторите се датира в първата четвърт на III в.[27] Този тип копия се срещат на цялата територия на Римската империя – II–IV в.[28]

Връх на копие. Инв.№ 538 (фиг 7). Желязо. Острието е с листовидна форма, в предната част е отчупено. По средата на цялата му дължина минава ръб. Втулката е с форма на пресечен конус, има две дупки. Част от нея е разядена от ръжда. Дължина на запазената част 12,4 см, на острието 5,8 см, ширина на острието 2,4 см. Тегло 41 гр. Открито е при разкопки на късноантична крепост при с. Долна Кабда. Около селото са регистрирани късноантична и средновековна крепост[29]. Подобно копие е открито край с. Черни Осъм - Троянско и според авторите се датира в първата четвърт на III в.[30]

Връх на копие. Инв. № 869 (фиг 8) Желязо. Острието има неправилна ромбовидна форма с ромбовидно сечение и отчупвания по ръбовете. Втулката е с форма на пресечен конус. Обща дължина 19 см, дължина на втулката 7.9 см, ширина на острието 4,8см, тегло 154 гр. Открито е при разкопки във Villa rustica край с. Могилец, помещение №1[31]. Според проучвателя вилата е унищожена в средата на III в[32].

Връх на копие. Инв. № 855 (фиг 9) Желязо. Острието има форма на издължена четириъгълна пирамида. Обща дължина 16,8 см, дължина на втулката 8 см, ширина на острието 1 см, тегло 58 гр. Открито е при разкопки във Villa rustica край с. Могилец, помещение №1 [33]. Този тип метателни копия се откриват по цялата територия на Римската империя[34]

Връх на копие. Инв. № 859 (фиг 10) Желязо. Острието има форма на издължена четириъгълна пирамида. Обща дължина 11 см, дължина на острието 6,5см, ширина на острието 1,1 см, тегло 54 гр. Открито е при разкопки във Villa rustica край с. Могилец, помещение №1[35].

---

[1] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., Г. Гинев, Ил. Ангелова, А. Конаклиев**, Археологически паметници в Търговищкия район, С., 1991, стр. 9–13.

[2] **Неделчев, Н**. Националната идея и държавност в българското историческо наследство. Шумен, 2005, с. 105.

[3] **Неделчев, Н.** Цит. съч., с.96.

[4] **Велков, Ив.** Нови могилни находки. – ИАИ, V, 1928/29, с. 37–50.

[5] **Велков, Ив.** Цит. съч., с. 50–53.

[6] **Гинев, Г**. Тракийски могили при с. Кралево,Търговищко. Варна, 2000.

[7] **Неделчев, Н**. Цит. съч., с. 102.

[8] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., Г. Гинев, Ил. Ангелова, А. Конаклиев**, Цит. съч., с. 39–40.

[9] **Атанасов, Г., С, Стойчев**. Латенски материали от с. Горско село, Омурташко, обр.2, под печат.

[10] **Славчев, П**. Тракийски върхове на копия от с. Хотница Великотърновски окръг. – ГМСБ, кн. II, 1976, с. 251, обр. 2-б.

[11] **Попов, Р**. Предисторически изследвания във Врачанското поле. – ИБАИ, София, 1924, с. 128, обр. 59.

[12] **Николов, Б**. Тракийски находки от Северозападна България. – Археоло-

гия, 1990 / 4, стр. 18, обр. 4-в.

[13] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., Г. Гинев, Ил. Ангелова, А. Конаклиев**. Цит. съч., с. 56–57.

[14] **Атанасов, Г. С. Стойчев**. Цит. съч., обр. 3.

[15] **Църов, И**. Въоръжение от късножелязната епоха от региона на Велико Търново. – Известия на Историческия музей – Велико Търново, IX, 1994, с. 107, табл. 4/4.

[16] **Славчев, П**. Цит съч., с. 251, обр. 2-д.

[17] **Лазарова, С**. Тракийско въоръжение от I хил. пр. н. е. в Окръжния исторически музей – Плевен. - ИМСзБ 13, София, 1987, с. 14, табл. II-2.

[18] **Николов, Б**. Цит. съч., 23–24.

[19] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., Г. Гинев, Ил. Ангелова, А. Конаклиев**, Цит. съч., с.42–43.

[20] **Попов, Р.** Археологически вести. – ИБАИ, том VII, София, 1933, 31, обр. 7/а

[21] **Църов, И**. Цит. съч., с. 107.

[22] **Атанасов, Г**. Тракийско въоръжение от фонда на Исторически музей – Шумен – Въоръжение от Древна Тракия, Шумен, 1995.

[23] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., Г. Гинев, Ил. Ангелова, А. Конаклиев**, Цит. съч., с. 62.

[24] **Христов, И., В. Христова**, Колективна находка на римско нападателно въоръжение от района на централна Стара планина, ИНИМ, XIV, 2004, с.72. обр. 7.

[25] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., Г. Гинев, Ил. Ангелова, А. Конаклиев**, Цит. съч., с. 44–45. **Овчаров, Д.** – Тракийска надгробна могила и светилище от III в. сл. н.е. при с. Люблен, Търговищки окръг. – Археология, 1979, кн. 3, с. 33–46.

[26] **Овчаров, Д**. Цит. съч., с.35, 36, обр.5/ж.

[27] **Христов, И., В. Христов.** Цит. съч., обр. 10.

[28] **Bishop, M. J. Coulston**, Roman military equipment. London, 1989, pl. 64, p. 52. Bouble – Piccot C., Les bronzes antiques du Maroc, IV L'équipement militire etl'armement. Paris, 1994, p.171, pl 101/366.

[29]**Дремсизова-Нелчинова, Цв., Г. Гинев, Ил. Ангелова, А. Конаклиев**. Цит. съч., стр. 27.

[30] **Христов, И., В. Христова**. Цит. съч., стр.72. обр. 2

[31] **Овчаров, Д.** Вила Рустика до с. Могилец, Търговишко. Археология, 1969, кн. 1, с. 31, 32, обр.7.

[32] **Овчаров, Д**. Цит. Съч., стр. 34.

[33] **Овчаров, Д**. Цит. съч., обр.7.

[34] **Bishop, M. J. Coulston**. Pl. 64–65.

[35] **Овчаров, Д**. Цит. съч., обр.7.

SPEARHEADS FROM THE MUSEUM OF HISTORY – TARGOVISHTE IV – III c. BC – V c.

Stanimir Stoichev, Stefan Petrov

This announcement treats ten ferrous spearheads discovered during archaeological excavations and single finds. Together with the previously published spearheads and other armament they give idea of the arms used in the territory of the Targovishte region in IV c. BC till VI c.

АМПУЛИ – ЕВЛОГИИ ОТ РАННОХРИСТИЯНСКИЯ ПЕРИОД IV–VI В.

(КОЛЕКЦИЯ ОТ ФОНДА НА РИМ -– ШУМЕН)

Стела Дончева

Неотдавна в Средновековния фонд на музея в Шумен постъпиха няколко оловни предмета, свързани с ранното християнство по тези земи, които предизвикват интерес и заслужават внимание.

Обект на настоящото проучване са три неголеми съдчета, наречени ампули и предназначени за осветена вода или миро. Те се изработват в центровете свързани със събития от Новия завет или в близост до мартириите на известни светци. Направени са от глина, стъкло, олово и в по-редки случаи от сребро. Според писмените източници при манастирите и мартириите съществуват работилници, специализирани главно за тяхното производство. Свързани с определени раннохристиянски центрове във Византийската империя като Сирия, Палестина, Египет и Мала Азия те са надежден източник за определяне на връзките и взаимоотношенията между тези центрове[1]. Тези изделия се характеризират както от гледна точка на стила, така и на иконографията, която е специфична и определяща за локалното производство в провинциалните центрове. Нерядко върху ампулите се възпроизвеждат мозаични или фрескови композиции от местните храмове недостигнали до наши дни и евлогиите се оказват единственото свидетелство за тяхното съществуване. В този смисъл историческата им ценност е несъмнена и компенсира тяхната художествена стойност, породена от масовото им производство.

Една от най-големите колекции от евлогии се съхранява в църквата в Монца, близо до Милано. Те са пренесени от Палестина в края на VI в. или в началото на VII в. Една част са стъклени флакони с елей от лампадите при гробовете на мъчениците и светите места. Другата част представлява оловни ампули с щампована или врязана повърхност върху две кръгли споени половини с особени кръгли гърла, при които има петлици за привързване на този род съдове. Върху изпъкналите страни изображенията са получени посредством щампа или врязване (чрез шаблон или щемпел)[2].

Въпреки, че са известни немалко ампули – евлогии, произхождащи от посочените места, у нас броят на публикуваните подобни предмети не е

толкова голям[3]. Представянето на трите паметника в настоящето изложение би допринесло за изясняването на културните връзки и взаимоотношения на териториите на днешните български земи с ранносредновековните центрове в границите на Византийската империя.

Иконографските особености на ампулите се свързват с малоазийските евлогии. Известно е, че ако в Сирия и Палестина могат да бъдат назовани определени центрове на производство – като манастирите на Стълпниците – Симеон Старши и Симеон Дивногорец, храмове в Йерусалим, Витлеем и Назарет, манастира на Св. Мина в Египет, то за малоазийските ампули не може да се посочи толкова конкретно място на производство[4].

Обикновено на малоазийските ампули се изобразяват конници, олтари на храмове – мартирии, стоящи под арка светии, сред тях Петър и Андрей, пишещи евангелисти, драконоборци, кръстове от различни типове, розети и раковини[5]. Датировката на всички тях се отнася към VI в., но относно точния им произход все още няма единно становище и както заключава S. Metzger - единствената надежда остават бъдещите археологически проучвания[6]. Въпреки неяснотата относно конкретното място на тяхното производство трябва да се има предвид, че от немалкото свещени места в Мала Азия, ролята на Ефес като култов център надминава останалите. Неслучайно той се споменава в пътешествията на различни ранносредновековни пилигрими – от "Peregrinatio ad loca sancta" на Егерия от края на IV в. до "Пътник" на Антонин от Плаценция от края на VI в[7]. Тук се намирала и известната базилика на Св. Йоан, възникнала на мястото на мартирий от IV в. Пред олтара на храма бил издигнат киворий, където на 8 май, в деня на Йоан Богослов, върху неговия гроб се появявал прах (κόνις), който бил събиран от поклонниците. Както съобщава руският поклонник Даниил, посетил Ефес в началото на XII в. κόνις служел "за лекуване на душата и здраве на телесата"[8]. Очевидно тази пепел е поставяна в някакъв вид филактерии, предназначени за тази цел и произвеждани в близост до самото място.

Първата от разглежданите *ампули* е с кръгла форма на тялото, издължено фуниевидно устие и две малки дръжки при основата на устието (обр.1 а-б), (фиг.1 а-б). Състои се от две отделни лети половини, които са свързани помежду си чрез притискане в края. Върху лицевата страна има изображение, а върху обратната – мрежест орнамент. Размерите ú са: дължина – 6,3 см, ширина – 4,3 см, дебелина – 0,3 см. Въпреки значителната повреда на образа (основно при главата), както и липсата на надпис има някои характерни иконографски особености, които ни насочват към интерпретирането му. Персонажът е представен в допоясно изображение с дълга дреха – мафорий, а двете ръце пред тялото са в приносителна поза. От лявата страна има палмова клонка, а под нея птица – орел. Обратната страна на ампулата е украсена с мрежовидно преплетени щрихи – често срещан орнаментален мотив сред подобните предмети от Ефес, датирани в VI в[9].

Обр.1 а–б

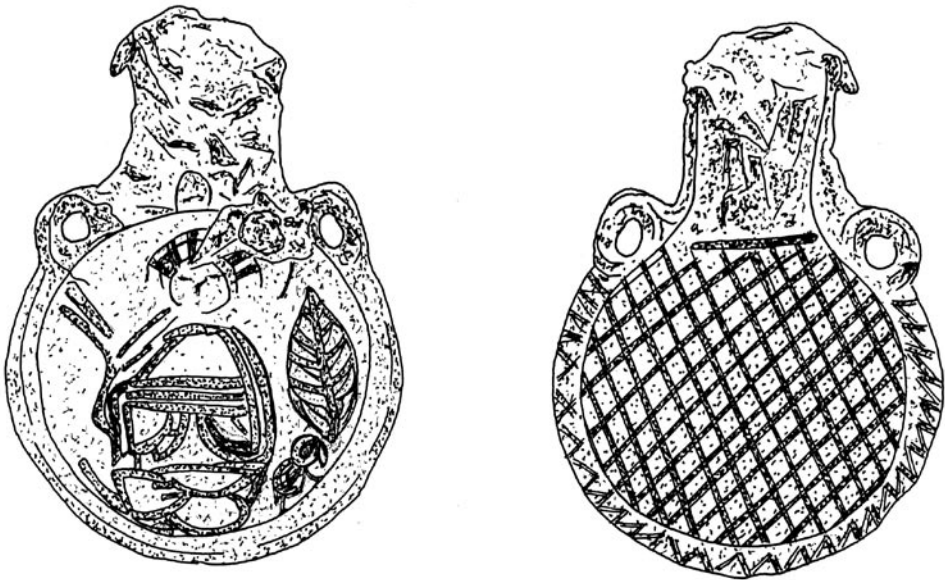

Фиг. 1 а–б

Характерната поза и детайлите на композицията ми дават основание да считам, че образът е на Божията майка в евангелската сцена Успение Богородично. Според преданието след разпятието на Христос Мария остава под опеката на Йоан Богослов и заедно с него посещава много места свързани с живота на нейния син. Накрая, оставайки сама тя моли Господ да я избави от живота и така на нея се явява ангел, който ú казва, че след три дни тя ще влезе в рая, където я очаква нейният Син. След това ангелът ú дава палмова клонка, която тя на свой ред връчва на Св. Йоан, казвайки му, че трябва да носят и положат тази клонка преди нея в гроба. Мария помолила всички апостоли да присъстват на нейната смърт и това желание било изпълнено. Поради това в християнската иконография при иконите с Успение на Богородица около смъртния ú одър са изобразявани апостолите – Петър до главата ú, а Йоан при краката ú[10]. Известно е, че орелът е символ на Йоан Богослов според видението на Пророк Йезекийл: "от средата му могат да се видят четири животни... Подобните им лица са – лице на човек и лице на лъв... лице на телец... и лице на орел" (Йезек. 1:5, 10).

Изображението на палмовата клонка, позата на образа и наличието на орел в долната част на изобразителното поле доказват, че представената композиция е именно Успение Богородично, когато Божията майка моли Господ да завърши земния ú път и да я избави от житейските мъки. Палмата се превръща в един от атрибутите на Божията майка и непорочното зачатие, което от своя страна превръща палмовите клонки в символ на персонифицираното целомъдрие.

Почитанието на Пресветата Дева Мария на Изток се възприема по пътя на признаването на паметта на мъчениците и се съсредоточава на места, където именно тази памет е прославяна с местни празници. Този път се указва от самите паметници и е завършен в течение на целия V в[11]. Храмът, посветен на Богородица в Ефес, където се провежда заседанието на събора от 22 юни 431 г. се е наричал "Мария" и е един от първите храмове на Божията майка, заедно с римската базилика Св. Мария Маджоре (432–440 г.). Това е бил главен и очевидно голям храм и затова се предполага, че е посветен на името на Дева Мария и апостол Йоан, на който е поверена Ефеската църква. По всяка вероятност светилището в Ефес е издигнато именно в V в., тъй като през VI–VII в. се появяват негови подобия в Константинопол (храмът на Йоан Богослов, свързан с църквата на Божията майка и известен под името храм на Богородица Диакониса), Египет, по-късно в Рим, Милано, Бергамо[12]. Култът към Богородица и Йоан Богослов предполага производството на множество възпоменателни предмети с образа на Божията майка, каквито са евлогиите и в частност представяната ампула.

Втората ампула, (обр.2 а-б), (фиг.2 а-б) е лята, с овална форма, равно дъно, фуниевидно устие и две дръжки, започващи от раменете на съда и завършващи до шийката на устието. Размерите са съответно: дължина

Обр. 2 а–б

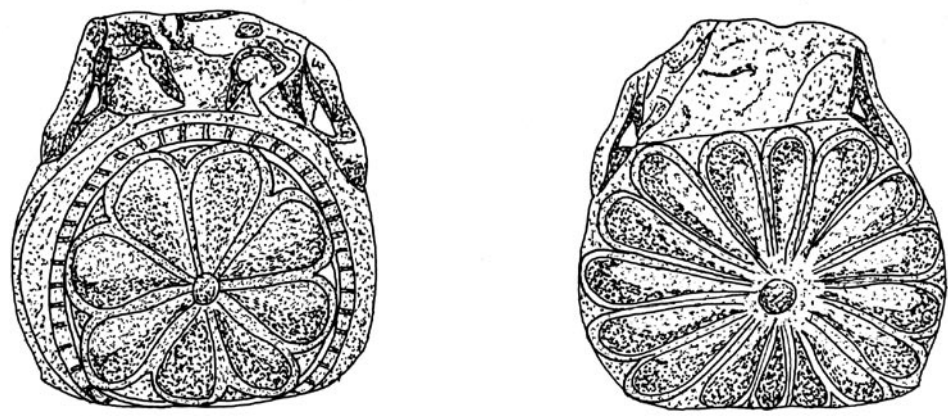

Фиг. 2 а–б

– 4,6 см, ширина – 4,4 см, дебелина на стените – 0,2–0,3 см. В централните медалиони и на двете страни има релефно оформени розети. Розетата върху лицевата повърхност е осемлистна с пъпка в средата и е вписана в два концентрични кръга с насечки между тях. Върху обратната страна розетата е с по–малки листа (16 на брой), които са разположени върху цялата повърхност и равното дъно. Подобна украса има върху малоазийските ампули от VI в. при Ефес, където неднократните находки на подобни евлогии и неусложнената форма потвърждава ранната доиконоборческа дата на тяхното производство[13].

Изборът на розетата не е случаен, а носи дълбок символичен смисъл. В християнската иконография розата е или съдът, приел кръвта на Христос,

или преобразяването на капките от тази кръв, или символ на Христовите рани[14]. Така червената роза се явява символ на мъченичеството, а бялата на чистотата. Червената роза в ръцете на мъченик символизира мъченическата му смърт, а бялата – обет на безбрачие. Според Св. Амвросий шиповете на розата напомнят за смъртността и греховността на човека, докато розата без бодли е символ на Дева Мария[15]. Така розетите имат предпазно значение от зли сили и в тях може да се види загатнатото изображение на колелото в образа на цвете като символ на земния живот. Постепенно църковната иконопис превръща розата в олицетворение на небесната царица Мария и на целомъдрието. Така през средновековието носенето на венчета от рози било позволено само на девици, а Божията майка често била изобразявана "сред розови храсти"[16].

От друга страна денят на почитането на паметта на Йоан Богослов носел названието ῾ροδισμός (розалии)[17], т.е празник с употребата на пролетни рози. Тази традиция идва още от езическите времена, където тържеството било свързано с погребалните церемонии в чест на Адонис и розата се възприемала като кръвта на героя и символизирала възраждането му. В деня на Йоан Богослов с рози било обсипвано мястото на неговото погребение и олтара на посветената му църква в Ефес. Така изображението на розети върху ампулите се свързва пряко с тази церемония.

Третата ампула (обр.3 а-б), (фиг.3 а-б) също е лята, но с издължена амфоровидна форма – заострено дъно и фуниевидно широко устие. Дръжките ú се издават под устието и са малки, непробити, отляти заедно с цялото тяло. Размерите ú са: дължина – 5,5 см, ширина – 2,5 см, дебелина на стените – 0,2 см. По цялата повърхност на предмета има релефен мрежест орнамент, който започва под извивката на устието и завършва при дъното на тялото. До момента подобни ампули не са открити у нас, което би ни ориентирало за по-точното ú хронологическо определение. Формата, както и украсата, наподобяваща мрежа, в която е поставен съдът ни дават основание да предполагаме нейния по-ранен произход – края на IV–V в.

Изборът на оловото за производство на подобен род предмети, като евлогиите не е случаен и не е продиктуван само поради свойствата си и ниската си себестойност. Оловото като метал носи дълбоко символичен и знаков характер в културната история през времето от древността до късното средновековие, когато съществували специални препоръки, изготвянето на писмени заклинания против болестотворни демони (нежити) да бъдат изписвани върху олово. Оловото е символ на тежестта и ненакърнимата индивидуалност. Според Парацелз оловото е водата на всички метали и символизира най-скромната възможна основа, от която би могло да започне едно възходящо духовно развитие[18]. Носени на гърдите оловни пластинки трябвало да предпазват от чародейства и особено от демонични любовни магии.

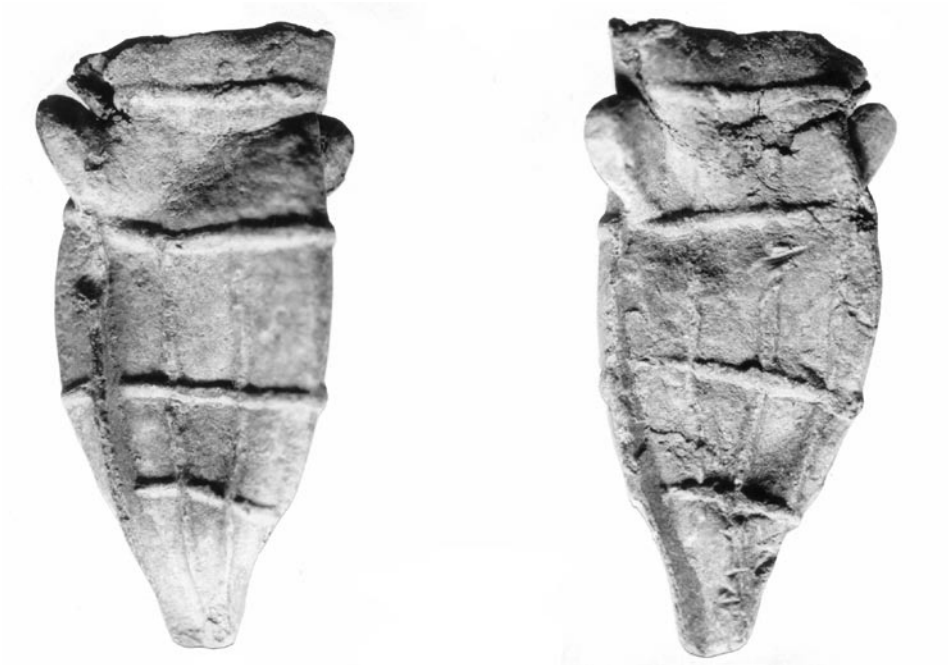

Обр. 3 а–б

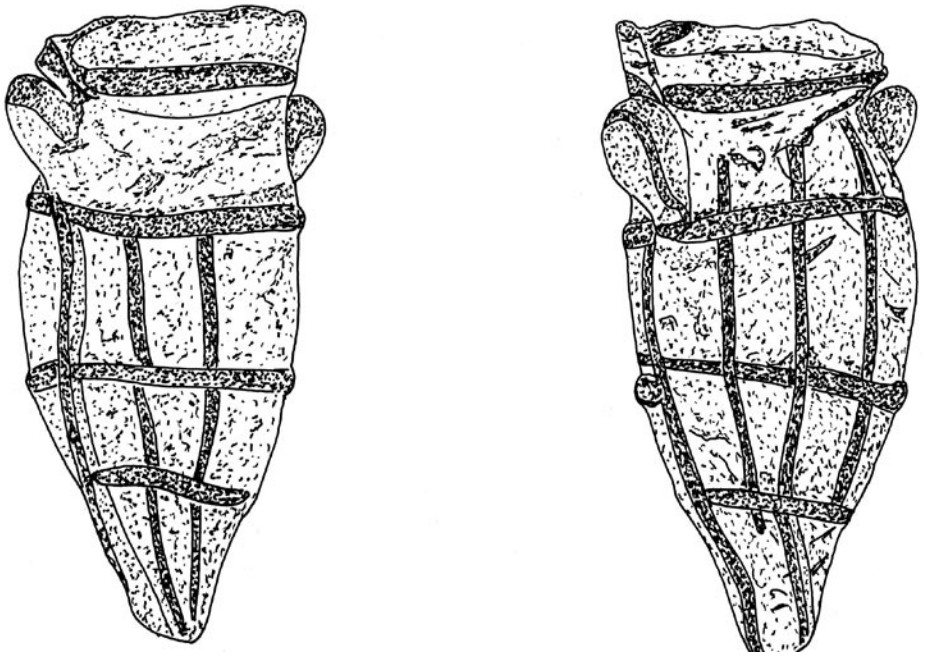

Фиг. 3 а–б

Оловото е възприемано за земно съответствие на повелителя на подземните демони Сатурн и като такова чрез употребата му за производството на амулети, тяхното въздействие върху демоните би станало по-силно[19]. Впоследствие започва да се приема като олицетворение на пречистването на първоначално земно – материалния човек в някаква по-висша духовност.

Християнската символика свързва оловото с греха или съгрешаването. Тук се изобразява или тежестта на греха, която не ни позволява да живеем за бога, или греховната низост и безсмислие. Както оловото изгаря в пещта и от него остава само шлака, така по същия начин греха не може да издържи изпитанието на Божия съд, за разлика от истинската вяра и праведност, дарени от Христос на онези, които се уповават на Него (Изх. 15:10; Йер. 6:29; Йез. 22:18, 20; 27:12; Зах. 5:7–8)[20].

Разгледаните ампули, произлизащи от Мала Азия доказват значителната роля на Ефес при производството на разнообразни по своята форма, материал на изработка и иконография предмети, предназначени за многобройните поклонници. Едновременно подобни евлогии се изработвали и в другите малоазийски центрове – Смирна, Пергам, Синоп, Лампсак[21]. Намирането им на територията на нашата страна потвърждава връзките, които са имали тези земи с поклоннический Изток в рамките на Византийската империя и популярността на този тип паметници.

---

[1] **Grabar, A.** Reliquaires de Saint Démétrios. – DOP, V, 1950, 1–28; **Dalton, O.** Byzantine Art and Archaeology. New York, 1965, fig. 39, fig. 299; **Rahmani, L.** An Eulogia Stamp from the Gaza Region. – Israel Exploration Journal, t. 20, 1970, p. 105; **Metzger, S.** Les ampoules a eulogie du muséé du Louvre. – Notes et documents des musées de France. Paris, 1981, 3, 17–23, 41–54; **Залесская, В.** Группа свинцовых ампул – евлогии из Фесалоники. – СА, 3, 1980, 263–269.

[2] **Кондаков, Н**. Иконография Богоматери. Т. I, 1998, 199–210.

[3] **Писарев, А.** Оловна ампула от хълма "Царевец" във Велико Търново. – Археология, 1, 1976, 46–50; **Топтанов, Д.** Оловна ампула от крепостта "Красен" край Панагюрище. – Приноси към българската археология, I, 1992. **Кънев, И.** Шест новооткрити Солунски ампули – кутрувии от XII–XIII в. – Археологически вести, 2, 2002.

[4] **Залесская, В.** Ампули – эвлогии из Малой Азии (IV–VI вв.) – Византийский временник, 47, 1986, 182–190.

[5] **Metzger, S.** Opp. cit., fig. 81–130.

[6] Opp. cit., p. 23.

[7] **Залеская, В.** Ампулы..., с.183.

[8] Пос. съч., с. 183 и пос. лит. – бел. 13–15.

[9] **Залеская, В.** Ампулы – евлогии..., с.188.

[10] **Фегюсън, Д.** Християнский символизм. Москва, 1998, с. 112.

[11] **Кондаков, Н.** Иконография Богоматери. Москва, 1998, с. 143.

[12] Пос. съч., с. 148–150.

[13] Пос. съч., рис. 5, 4; рис 6, 4.

[14] **Шевалие, Ж., А. Геербрант.** Речник на символите. София, 1996, с. 308.

[15] **Апостолос-Кападона, Д**. Словарь христианского искусства. Пермь, 2000, с. 191; **Фергюсон, Д.** Христианский символизъм. Москва, 1998, с. 40.

[16] **Бидерман, Х**. Речник на символите. София, 2003, с. 370.

[17] **Залеская, В**. Пос. съч., 188–189.

[18] Пос. съч., с. 130.

[19] **Чаусидис, Н.** Оловен амулет со испишана молитва против "нежит" од градот Чрешче. – Зборник Археологја, Нова серија, Музеј на Македонуја. Скопије,1,1995, 153–165; **Марков, Н.** Един интересен християнски амулет от VI–VII век. – ИНИМ, XII, 2001, с. 44; **Марков, Н.** Капсула за амулет от ранния византийски период. – ИНИМ, XIV, 2004, с. 114.

[20] **Шиваров, Н.** Речник на библейските символи. 1992, 134–135.

[21] **Залеская, В.** Ампулы..., с.190.

AMPOULE – EULOGY FROM EARLY CHRISTIAN PERIOD

(at the 4th to the 6th century AD)
(Collection of the Regional Museum of History)

Stela Doncheva

The object of the resent research is a group of three ampoules, connected with early Christianity of our region. All of these cult vessels are prepared at the centuries putting in touch with acts of New Testament. These objects are determined with the iconography and stile, specific and signify about their center of production. The publications of similar vessels are not so much and this is the reason of their presentation here. The iconography characteristics of the eulogies connect with the Asia Minor ampoules. The date of their production is determined at the 6th century, but concerning their origin there is not a uniform point of view.

On the first vessel is depicted Mother of God in offering pose with palm branch and eagle. We think that this composition is the Assu, when the Mother of God asks Jesus Christ of ending of their life on the earth. The second vessel is

with rosettes on the sides. The choice of this motif is not casual, but with a deep sense. The rosette is the symbol of Christ's sore and also of the chastity of Mother of God. On the two sides of the third ampoules there is an embossed grid ornament, determined the object at the earlier period - around $4^{th} – 5^{th}$ centuries.

The choice of lead for preparing of these vessels is not accidental. The lead is a symbol of the heavy of sin that have to get over toward some ascension soul growth.

The finding of these objects in our land confirm the links, that these territory had realized with the pilgrim East in the area of Byzantine and the popularity of similar cult vessels in the Christianity.

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ПРОИЗХОДА И РАЗПРОСТРАНЕНИЕТО НА РАННОСРЕДНОВЕКОВНИТЕ КАМЕННИ ЖЕРТВЕНИЦИ

Христина Стоянова

Езическата религия е сложна система от вярвания и представи, в основата на която стоят смесици от различни култове. Пренасянето на жертва заема централно място в обредите, чрез които се изразява почитането на съответните култове. Повечето автори приемат, че в прабългарската религия е заложен един централен, общодържавен култ към върховния бог Тангра[1]. Името му се чете в силно повреден каменен надпис намерен в Мадара. От него става известно, че хан Омуртаг му принася жертва[2].

В редица писмени извори се намират данни за ролята на жертвоприношението в културата практика на прабългарите. С пренасянето на жертва се свързва и една група паметници от периода на ранното средновековие. Това са каменните жертвеници. Те се откриват, както изсечени върху скали така и върху каменни блокове. На скалните жертвеници за пръв път обръща внимание Карел Шкорпил още в края на XIX в. и ги определя като култови съоръжения. Той описва подробно такива паметници, разположени под Мадарските скали[3].

От втория тип, които могат да се нарекат преносими жертвеници и са обект на настоящото изследване, до този момент са известни в литературата осем броя[4]. Фигурата, изсечена върху камъка, е съставена от вписани един в друг правоъгълници, плитко вдълбани в камъка и свързани помежду си с улеи. Според изсичането на улеите каменните блокове – жертвеници се поделят на два подтипа. Първият подтип е с улеи, извеждащи извън камъка. При тях има различия във формата – квадратна, трапецовидна, триъгълна. Вторият подтип е снабден с коритце, разположено на късата страна на правоъгълника. И при двете групи може да се предположи, че улеите, които извеждат от камъка и коритцето са предназначени за събиране на кръвта на жертвата. Тя е един от основните компоненти на жертвоприношението[5]. В архаичните вярвания е заложено схващането, че кръвта е седалище на свръхестествената сила на живите същества. Когато се пренася жертва, важно условие е събирането на кръвта или поемането ú от земята. Често това е съпроводено със заравянето и на други части от животното като глава, крака, кожа. Тези действия се свързват със символичното прераждане. В българската традиционна култура има поверие, че първите плодове и жи-

вотни трябва да се отдадат на божеството с благодарност за плодородието и надежда за благосклонност и през следващата година.

Към първия подтип отнесохме седем жертвеника, а към втория – един. Всички са открити в Плиска или в нейната близка околност. За четири има информация, че са открити във Външния град на Плиска[6]. Останалите произхождат от с. Пет могили[7], с. Длъжко[8], с. Каменяк[9] и един вероятно е от с. Войвода[10]. Всички са варовикови блокове или плочи. Задължително едната им широка страна е добре оформена и върху нея е врязана центричната фигура от правоъгълници.

В настоящата работа допълваме информацията за този вид паметници, като предлагаме още 5 нови жертвеника[11]. Три от тях са с местонахождение Дръстър (обр.1,2,3), един произхожда от района на с. Сърнец, Добричко (обр. 5) и един от с. Хитово, Добричко (обр.4). Двата жертвеника от Дръстър са каменни блокове от шуплест варовик и се отнасят към втория подтип, снабдени с коритце в едната тясна страна. Единият каменен блок е с размери дълж. 0,69м, вис. 0,30 м и шир. 0,38 м и е вторично преизползван в сграда от края на X в.[12] Интерес представлява третият паметник от Дръстър. Засега той е единственият паметник, изработен от тухла. Тухлата не е добре запазена, ъглите ú са заоблени, част от нея липсва, но ясно се откроява вдълбаната след изпичането центрична фигура от два вписани един в друг квадрата. Върху централната ú част ясно личат нарезите от употреба. Малките му размери улесняват неговото пренасяне на необходимото място за жертвоприношение и най-вероятно е бил предназначен за малки животни.

Жертвената плоча от с. Хитово (обр. 4) е открита при археологически разкопки на двуобреден ранносредновековен некропол[13]. Некрополът е датиран VIII–X в. Проучвателят на некропола определя три гроба от тези с трупополагане като християнски. Това са гробове 4, 6 и 9. Плочата, която разглеждаме е покривала гроб № 4. Тук фигурата от вписани квадрати е разположена върху едната ú половина. Малките улейчета, които свързват квадратите се вливат в един общ, който в кръг обикаля външния квадрат и отвежда извън камъка.

Интересна е и каменната плоча открита при с. Сърнец (обр.5). Представлява правоъгълник със заоблени краища. Един широк улей е изсечен върху едната хоризонтална страна, като повтаря формата на плочата. При единия ú ъгъл той извежда извън жертвеника. Характерното тук е, че върху плочата няма вписани квадрати, а един знак, който се открива често – изписан самостоятелно или в съчетание - върху каменни блокове, строителна керамика и глинени съдове от ранносредновековни селища[14]. Линиите на този знак играят ролята на вътрешни улеи, които отвеждат към външния. Това позволява тази каменна плоча да бъде приобщена към разглежданите паметници.

обр. 1

обр. 2

обр. 3

обр. 4

обр. 5

Обр. 1 Каменен блок – жертвеник от Дръстър; Обр. 2 Каменен блок – жертвеник от Дръстър; Обр. 3 Тухлен жертвеник от Дръстър; Обр. 4 Каменна плоча – жертвеник от с. Хитово, Добричко; Обр. 5 Каменна плоча – жертвеник от с. Сърнец – Добричко

Вписаната фигура в четириъгълните градоустройствени планове и нейното символично тълкуване често са намирали място в изследванията на различни автори[15]. Не остават извън полезрението и сградите, чиято архитектура представлява вписани един в друг правоъгълници. Според своето местонахождение и архитектура те с основание се приемат за култови[16]. Тези пространствени модели са разгледани като материален израз на космогонията на прабългарите и техните езически вярвания. Това, че откриваме фигурата от вписани квадрати върху разглежданите паметници ги свързва с езическите вярвания и в същото време ги определя като такива с по-специално предназначение. Както стана известно, повечето от жертвени плочи са открити в района на ранносредновековни селища до гористи местности и водни източници. В градските центрове на Първото българско царство такива не са намерени. Изключение прави една каменна плоча, която е преизползвана като настилка в Дворцовия център на Плиска. Тя е недобре оформена, а върху едната ú хоризонтална страна е врязан улей, който извежда от камъка. Не можем да бъдем сигурни от къде е попаднал там, но имайки предвид известната ни информация за местонахождението на останалите паметници, по-вероятно е да е бил пренесен някъде отвън.

Обнародваните тук паметници не дават основание да се промени вече изказаната теза относно предназначението им като оброчни плочи, използвани за принасяне на жертва и обслужващи обикновеното население[17].

Прави впечатление, че каменните блокове – жертвеници се откриват само в Североизточна България. Според съвременното териториално разпределение те попадат в Шуменско, Добричко и Силистренско. Това е най-гъсто заселената територия на ранносредновековната българска държава. Според фигурата, изсечена върху камъните, както и това, че тя е свързана с представите и разбиранията на прабългарския етнически елемент, може да се предположи, че тази група паметници водят своето начало от езическите вярвания на прабългарите и обслужването на техните култове. Това, че такива паметници се откриват вградени в сграда, какъвто е случаят с този от Дръстър, или плочата която покрива християнския гроб от Хитово показва, че след покръстването те загубват своето предназначение и се използват като материал, без да се взема под внимание вписаната фигура върху тях. Но в същото време в някои райони на България те запазват значението си и в култовата практика на новата религия. Това са оброчните камъни, върху които на различни празници се поднася кървава жертва на различни светци.

[1] **Бешевлиев, В.** Вярата на първобългарите. – ГСУ ИФФ, 25, 1939; Бешевлиев, В. Първобългарите. Бит и култура. София, 1981; **Овчаров, Д.** Прабългарска религия. Произход и същност. С, 1997; **Аладжов, Ж.** Символ на света в някои прабългарски паметници. – Археология, 1980, 1, 41–47; **Стойнев, А.** Светогледът на прабългарите. София, 1985.

[2] **Бешевлиев, В.** Първобългарски надписи. Второ допълнено и преработено издание. София,1992.

[3] **Шкорпил, К**. Памятники въ окрестностяхъ Абобской равнины: Стана, Провадийския горы, водораздельныя возвышенности и Шуменския горы, ИРАИК, X, 1905, 398–400.

[4] **Стоянова, Хр.** Каменни блокове жертвеници от Плиска и околността, под печат.

[5] **Бешевлиев, В**. Вярата на първобългарите, с. 54; **Бешевлиев, В.** Първобългарите. Бит и култура, с. 67.

[6] **Михайлов, Ст**. Разкопки в Плиска през 1959–1960 г. – ИАИ, 26, 1963, обр. 27; **Антонова, В., Цв. Дремсизова.** Принос към археологическата карта на Шуменски окръг. – ИНМШ, 6, 1973, 99; **Стоянова, Хр.** Цит. съч., обр.3.

[7] **Стоянова, Хр.** Цит. съч., обр. 6.

[8] **Антонова, В.** Средновековни лапидарни паметници с надписи и рисунки от Коларовградско. –ИНМК, 3, 1965, 25–29.

[9] **Стоянова, Хр**. Цит. съч., обр. 8.

[10] **Антонова, В.** Цит. съч., с. 25.

[11] Благодаря на Валери Йотов за предоставената възможност да публикувам тези паметници.

[12]**Атанасов, Г.** Ранносредновековни рисунки и знаци – графити от крайдунавска Добруджа. – Добруджа, 7, 1990, табл. X_4.

[13] **Йотов, В.** Раннобългарски некропол при с. Хитово, Толбухински окръг. – Проблеми на прабългарската история и култура, 1989, 221–230.

[14] **Дончева –Петкова, Л.** Знаци върху археологически паметници от Средновековна България VII–X век. София, 1980; **Дончева-Петкова**. **Л.** Разкопки на Западната крепостна стена в Плиска (проучвания на южния сектор през 1973–1977 г.). – Плиска – Преслав 4, 1985, 100–104; **Димитров**, **Я.** Знаци по зидовете на монументални постройки в Плиска. – Плиска – Преслав, 6, 1993, 69–78.

[15] **Аладжов, Ж**. Цит. съч.; **Стойнев, А.** Цит. съч.; **Нахапетян, В. Е.** Образ мира в изкустве Хазарии. – РА, 1994, 4, 107–118.

[16] **Овчаров, Д**. Прабългарски капища – произход и предназначение. – Векове,1983, 2, 56–62.

[17] **Стоянова, Хр.** Цит. съч.

ONCE AGAIN ABOUT THE ORIGIN AND SPREAD OF EARLY CHRISTIAN STONE SACRIFICIAL ALTARS

Hristina Stoyanova

This article expands the information about a type of monuments of our material culture connected with the heathen religion of the proto-Bulgarians. They are stone blocks or slabs with figures of inscribed squares engraved on them. They are divided in two groups according to the way the figure was drawn. In the first group there are furrows leading outwards the stone and in the second – a little trough engraved in one of the narrow sides of the stone block. Their location is Northeastern Bulgaria. They are found in the regions of Shumen, Dobrich and Silistra. Regarding their purpose – most probably they are votive stones that were used in the cult practices of the heathen religion and after adopting the Christianity too.

ОЩЕ ПО ВЪПРОСА ЗА ВЪНШНАТА ТЪРГОВИЯ НА БЪЛГАРИЯ С ВИЗАНТИЯ В ПЕРИОДА 681–971 ГОДИНА
(ПО НУМИЗМАТИЧНИ ДАННИ)

Тихомир Тихов

Външната търговия през Първото българско царство и проблемите свързани с нея са все още сериозно предизвикателство пред българските историци и археолози. Тази констатация е представена от обективна даденост – оскъдния изворов материал, който прави трудна и интересна изследваната проблематика. Малкото изворови свидетелства за външнотърговските контакти на България през VII–X в. е показателен белег и при разглеждане търговските връзки на българската държава с Византия – необходим и безспорен партньор № 1 в експорта и импорта на България през разглеждания период.[1]

Наративните източници не винаги са достатъчни, а за историята на Първото българско царство те са оскъдни и предимно от чужд произход (византийски, латински и т.н.) т.е присъства субективният елемент. Нумизматиката и сфрагистиката осветляват някои страни от политическия и икономическия живот на Византия и Средновековна България. Представеният в научно обръщение през последните две десетилетия нумизматичен и сфрагистичен материал (византийски монети и печати на финансови и фискални ведомства[2]), който произхожда от България и е датиран в разглеждания период (VII–X в.) значително нарасна. Това дава възможност за преглед на българо-византийските търговски връзки през отбелязания период, чрез използване комплексно сведенията на наративните източници и обективната косвена информация на монети и печати.

Настоящата статия представлява опит за принос в това направление, защото проблемите са колкото трудни, толкова и неразработени.

Тематиката е била в полезрението на утвърдени в българската историческа наука имена, като: Ив. Дуйчев[3], И. Сакъзов[4], В.Златарски[5], Н. Мушмов[6], Ст.Цонев[7], Стр. Лишев[8], Д. Ангелов[9], И. Божков[10], Й.Юрукова[11], И. Йорданов[12] и др.[13], но се явява необходимост от нейното обновяване, допълване и преосмисляне. За тази цел е необходимо да бъдат разгледани монетите и печатите (на византийски финансови и фискални ведомства[14]) в опита за разкриване на някои аспекти на външнотърговските контакти на средновековна България с Византия.

Цялостното проучване и привличане в научен оборот на византийските средновековни монети и печати (на финансови и фискални ведомства) от VII–X в. е първото условие. Едва след това могат да се сравняват, за да се посочи тяхното място в общото стопанско развитие на средновековната българската държава и в частност външнотърговските отношения. Направените изводи ще имат до голяма степен предварителен характер или могат да набележат само тенденциите в изследваната материя.

С въпроса за началото на монетното производство в българската средновековна държава са се занимавали редица учени – историци и нумизмати. В българската историческа наука е прието, че през Първото българско царство не са сечени монети. Като основна причина се сочи натуралния характер на българското стопанство и неразвитите стоково-парични отношения. Тук няма да се спирам на дискусионните въпроси дали е имало монетно производство или не.[15]

Интересно и показателно е заключението на Тютюнджиев, който пише, че може да се съжалява само за това, че "българската медиевистика се ограничава единствено в емпиричната страна на проблема, без да се обърне сериозно, подобаващо внимание на връзките на търговията с държавното управление и политика"[16]. Първите сключени търговско-политически договори – този от 705 г., емблематичния договор от 716 г. между средновековна България и Византия, както и останалите договори (вероятно 815 г., 864г., 896 г. и 927 г.) са неотменна част от международната дипломатическа практика на българската държава.[17] Опитите за коментар са насочени и в тази насока.

За пръв път в нашата историография Ив. Дуйчев систематизира част от монетните находки и свързва началото на парично-стоковите отношения в средновековна България с външната търговия, които засягат повече управляващото съсловие и градското, отколкото селското население[18].

Византийските монети открити у нас от периода (681–971 г.) са от три основни метални сплави: златни, сребърни и медни[19]. Естествено възниква въпросът по какъв начин са попаднали в българските земи.

Византийските монети постъпват като приходи[20] под различна форма:

1. Военна плячка – резултат от многобройните войни между България и Византия е един от основните външни приходи на българската държава. Изворите дават многобройни свидетелства за това (Патриарх Никифор, Теофан Изповедник, т. нар. "неизвестен автор", енциклопедичния речник от X в. "Свидас" и т.н.)[21].

2. Годишен трибут (ежегоден данък) и дарове плащани от византийското правителство с кратки прекъсвания през целия период от VII–X в.[22].

3. Конфискации и продажби на имущества (едностранни платежи) – в пари или натура. Могат да се дадат редица примери засвидетелствани в

изворите, като: конфискация в полза на държавата по договора от 716 г. за неспазване на митническия режим "търговците да се представят с грамоти и печати"[23]. При липсата на тези митнически "оръдия" се прилага конфискация в полза на държавата. Така търговията преминава под контрола на централната власт. В "Законь соудный людьмъ" (ЗСЛ) разгледан подробно от Стр. Лишев авторовите съждения са върху думата "цена", но не в употребата ѝ като "пазарна цена", а като едностранни платежи т.е. използването на византийските монети не за еквивалентна размяна, а за еднократни плащания. Могат да се посочат и други примери като "Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите" (отг. 49 за зестрата давана на съпругите в злато и сребро както преди), откупване от плен или робство (ЗСЛ) и т.н.[24].

4. Външна търговия – един от основните пътища за приток на богатства (в частност византийски монети) отвън, които стоят в пряка връзка с външнополитическите отношения на българската държава и са обусловени тясно от нейните дипломатически и военни успехи. В запазените домашни и византийски извори има твърде много сведения, от които се вижда конкретно кога и как българската държава и нейните владетели са придобивали доходи и богатства отвън[25].

В българското стопанство се появяват занаяти и редица нови отрасли на занаятчийското производство наред с констатираните още през VII в. Те служат както за задоволяване на нуждите от разкош в облеклото, жилището или въоръжаването на феодалната аристокрация, така и за потребностите на селските и градските маси. Стоковото производство не успява да се развие по–силно поради сравнително ниския относителен дял на градското население и натуралният характер на стопанството. Фактор е и самозадоволяването на по-голямата част от населението и дори от аристокрацията със собствено производство с необходимите им по-прости занаятчийски изделия за нуждите на войската и др. "По обем на занаятчийското производство България още не изоставала рязко от Западна Европа, но по развитие на градовете и на парично – стоковите отношения било доста по–назад от Византия, Италия и Изтока."[26]

В средновековна България градовете, в които е имало повече или помалко непроизводително население (боляри, чиновници, войници и др.) се създават известни условия за стокообмен между града и селото. Способства се търговията със занаятчийски изделия с оглед задоволяване нуждите и на по–заможния слой от градското (преди всичко столично) население. Наличните източници свидетелстват за пазарни площи в някои градове, където се продават селскостопански произведения и някои занаятчийски изделия за масова употреба. В контекста на това Л. Беров констатира следното: "Но все пак възможностите за стокообмен в града през IX–X в. били сравнително ограничени, градовете в по–голямата си част имали полуаграрен характер. Безспорно свидетелство за ограниченото развитие на вътрешната търговия

е фактът, че тогава още парите не функционирали широко като всеобщ еквивалент”[27]. През последните десетилетия археологическите резултати опровергават тезата, че градовете от Първото българско царство са имали полуаграрен характер. Градовете са важни икономически и търговски центрове с развити занаяти и производство. Факт е, че част от намерените предмети на разкоша са правени в ателиетата на тези градски центрове, а не са импортни стоки от Близкия изток, както се считаше до скоро.

Развитието на българското стопанство дава възможност на аристокрацията да отделя значителни излишъци от селскостопански произведения. Тя желае да пласира стоката си най-вече на константинополския пазар, там се разменя стока срещу стока, т.е. натурална размяна, срещу накити и предмети на разкоша (подражавайки на византийския елит). В параграф 1 и 6 от глава IX на “Книга на Епарха”е отразено съдържанието на българската външна търговия – „българите доставяли лен или мед”.[29] Външната търговия се намира почти изцяло в ръцете на българската аристокрация. През Първото българско царство е възможно да е бил създаден определен слой от търговци, но той не се оформя в отделно съсловие: “търговците остават непосредствени представители на членовете на управляващата династия, на богатите граждани и на военните чинове в държавата; те водят търговията на чуждите пазари главно от името на своите господари с техните стоки и в тяхна полза”[30].

Развитието на българо-византийските търговски връзки обуславя необходимостта от регламентиране на митническия режим между двете страни. Това е факт по времето на хан Тервел със сключването през 716 г. на “първият търговски договор в средновековна Европа”.[31] Договорът е сключен от хан Тервел от една и византийския император Теодосий III и патриарх Герман от друга страна (за събитията осведомяват Теофан Изповедник и Анастасий Библиотекар)[32]. Предпоставките и обстоятелствата за сключването на договора от 716 г. са обективни и субективни.

Развитието на занаятчийската промишленост във Византия придава все по-голямо значение на градовете и техния икономически живот. Градове като Константинопол, Тесалоники (Солун), Филипопол (Пловдив), Дамаск, Трапезунт и др. заемат положението на важни занаятчийски и търговски центрове на империята. Голямо развитие достига обработването и производството на кожени изделия, особено ценни са скъпите червени кожи, от които се изработва облеклото на владетелите и управляващата прослойка. Тяхната ценност се вижда от включването им в контрибуциите, които империята плаща на своите съседи, в това число и на българите, наред със златото и среброто.

Вътрешният пазар на Византия се оказва вече тесен, за да погълне цялото производство, поради което се изнася и пласира на външния пазар, а това е свързано с необходимостта от суровини и продоволствия за задоволяване производството и потреблението на огромната империя. В България зе-

меделието и скотовъдството, а оттам и занаятите получават също развитие и излишъците излизат на пазара дори и в Константинопол. На следващо място и териториалното разширение на българската държава създава условия за преки и удобни търговски връзки, предвид двете пристанища в близост Анхиало (Поморие) и Месемврия (Несебър) в резултат присъединяването на областта Загоре[33].

И. Божков се спира на причинно-следствените процеси с въздействие върху сключването на договора от 716 г., а именно западането на търговията, предизвиквано от изтощителните войни между Византия и Персия (Иран). Резултат от тях е преместването на търговските пътища и центрове от Червено море към Персийския залив. Лишават се арабските племена и търговските центрове от значителни доходи. Това ги принуждава да започнат войни за обединение и създаване на Арабския халифат, който покорява такъв колос, като Иранската империя и нанася непоправими удари на Византия. Прекъсването на търговските пътища в Мала Азия рефлектира върху външната търговия на Византия. Загубата на влиянието си в този район принуждава Византия да преориентира и активизира търговията си с други части на света и преди всичко с Централна и Североизточна Европа[34].

Към началото на VIII в. византийската търговия се ориентира на север, търсейки начин за реализация на собствената продукция и доставка на суровини и продоволствия, жизнено необходими за византийската икономика. "Новообразуваната и бързо утвърждаваща се българска държава започва да играе по отношение на търговските пътища, водещи към различни райони на европейския континент, оная роля, която играят арабите"[35]. Логически следва, че при военни операции между България и Византия това би довело до прекъсване трафика на стоки по международните търговски пътища, което нанася удар и върху византийската икономика. През VIII–X в. по българските земи преминават основните търговски пътища: "Моравският път" ("Via militaris"), "Via egnatia", "Пътят на солта", пътят на руските търговци "Из варяг в греки" ("Великия северен път"), други речни и крайморски артерии, според редица извори от епохата са твърде оживени.[36]

По времето на един от най-видните финансови чиновници на империята – новия византийски император Теодосий III се търси път за откриване и гарантиране на търговските пътища през Тракия за Европа. Единствения изход е подобряване отношенията и сключване на договор за регулиране и регламентиране византийско –българската търговия. С договора от 716 г. се търси икономическа облага и за двете страни.

При сключването на договора от 705 г., българския владетел хан Тервел и неговото обкръжение се запознават с блясъка на византийската столица, богатите дворци и константинополските тържища. Те се убеждават, че "материалното богатство и външния блясък на столицата са предпоставки и то материални за превръщане на младата държава в обединителен център на

цялото южно славянство”[37]. Освен това практическия опит показва, че най-сигурния и стабилен източник на доход е търговията, а не войната. Икономическата облага за Тервел е една от причините за сключването на договора от 716 г. Договора цели също да прекрати спекулата и незаконната търговия, която ощетява държавните вземания. Централната власт с течение на времето превръща търговията в едно от основните пера за попълване на държавната хазна. Установената практика с търговско-политическия договор от 716 г. се потвърждава от неговата трайност и опита за възобновяването му при хан Крум през 812 г. При анализа на търговските клаузи на договора от 716 г. от голяма полза е привличането като сравнителен материал на руско-византийските договори от 907 (т. 3) и 944 г. (т. 2)[38].

Външнотърговския обмен между средновековна България и Византия е регламентиран и потвърждаван през целия период VIII–X в. и чрез други договори и търговски споразумения, като договорите от 815, 864, 896, а може би и 927 г. Така търговско-adgjlполитическите договори и споразумения се превръщат в неотменна част от международната дипломатическа практика на нашата държава[39].

В. Златарски също отбелязва, че договорът на Тервел с Византия от 716 г. е определял тези търговски отношения като едно постоянно явление през цялото съществуване на Първата българска държава (за изследването VIII–X в.). Създадена е здрава и постоянна традиция във външната търговия, свързана с установена митническа система и дори със съществуването на специално българско тържище. Според Златарски, търговските отношения са допълнително уговаряни и уточнявани и в условията на тридесетгодишния мир от 815 г., а още повече и в договора от 864 г. – при подготовката на българското покръстване, търговията е още повече засилена.[40] Външно - търговските връзки са подновявани и в следващите договори, както и в редица други спогодби между България и Византия. Това показва и ръстът им на развитие. С емблематичния договор от 716 г., се поставя началото на търговско – политическа практика.

Българските търговци стават постоянни посетители на константинополския пазар, което е официално оформено със специални междудържавни (търговско-политически) договори на България с Византия. Изложените причини, както и “търговската война” от 894–896 г. между тях, поради преместване на българското тържище от Константинопол в Солун, дава основание да се мисли, че в договора от 864 г. е поставен вероятно въпросът за създаденото специално българско тържище.

Митническите и търговски привилегии дадени с договора от 716 г. са разширени след договора между хан Борис и византийския император Михаил III (842–867).

При описание на събитията свързани с 894–896 г. В. Златарски се спира на въпроса за българското тържище в Константинопол, което според него

е създадено още по времето и с договора от 716 г., а в условията на договора от 864/865 г. за " дълбок мир" са поддържали търговските отношения[41]. Ст. Рънсиман в контекста на посочените събития поддържа изложената теза, че търговските връзки между България и Византия още по времето на Тервел са "грижливо организирани и сега българските търговци имали свое тържище в Константинопол (вероятно в квартала Св. Мамант, до руското тържище), където предлагали стоките си на византийските търговци"[42].

Възможно е с договора за "дълбок мир" от 864 г. българското тържище сега да е разширено, а не само неговото препотвърждаване (след търговско-политическия договор от 716 г.). Още повече, че в държавата е имало и чужд етнически елемент, който се е занимавал с търговската дейност (арменци, евреи и др.), но на чуждите тържища тези търговци са търсили правна защита като български поданици. Там те се ползват с облагите и защитата на своите интереси като българи, каквито ги третират и на самото тържище. Търговията, с която се занимават има база в България, откъдето се внася и изнася. "Тук той е гост имащ закрилата на България", след тези съждения, Ив. Сакъзов, стига до извода, че "още през времето на княз Борис, е възникнало за България специално тържище в Константинопол, както такива имали и други търговци в Константинопол[43].

Кога е създадено българското тържище е спорен въпрос, но по-важното е, че след "дълбокия мир" продължил 30 години българо-византийската търговия се оживява и българите стават чести посетители на двата големи търговски центъра Константинопол и Солун. С "дълбокия мир" от 864 г. се отваря нова страница във взаимоотношенията на двете страни.

На Константинополското тържище българските търговци продават стоката си срещу византийски монети, но с тях закупуват необходимите им стоки (в повечето случаи и стоки на разкоша т.е това, което не може да си произведат). Така византийските монети изпълняват платежна функция във външнотърговския обмен като отново се връщат на византийския пазар. ("Книга на Епарха" чл.IX, 6). Една част от византийските монети са запазени от търговците (аристократичната знат) и съхранявани във вид на съкровища (златни и сребърни монети) т.е. са трезорирани. Византийската монета има функцията на международни пари (валута), с които винаги могат да си закупят и луксозни стоки от цариградския пазар.

Друга страна във външната търговия е нееквивалентната размяна с Византия. На Константинополското тържище българските търговци и византиецът – потребител не са в пряка връзка помежду си, а ролята на посредник между тях играе византийският търговец, който гонейки печалба купува евтино от българския феодал и продава скъпо на потребителя - византиец. Това е една от причините въпреки силно развитата външна търговия да се запази натуралния характер и неразвитостта на стоково-паричните отношения във вътрешната търговия.[44]

В подкрепа на това може да посочим често използваното сведение на арабския писател Ал-Масуди, който сочи, че вместо пари и през X в. българите заплащали своите продукти с крави и овце[45]. От византийския писател Скилица – Кедрин научаваме, че по времето на цар Самуил българското население заплащало за чифт волове (зевгар) данък в размер на един модий жито (около 25 килограма), един модий просо и една стомна вино[46]. Тези извори говорят за запазването на натуралната размяна и данъци.

Стр. Лишев стига до извода, че нивото на вътрешната размяна като основен фактор в българското стопанство не налага необходимостта от сечене на български монети (тъй като българския пазар се обслужва от византийските монети доколкото са слабо развити стоково-паричните отношения). Лишев счита, че дори и да са сечени български монети, те са също така непотребни, както и византийските. Авторът пише – "и не са били сечени български монети в България през VIII–X в. и няма вероятност да бъдат открити такива монети"[47].

Не толкова краен в оценката си е И. Йорданов, който счита, че ако е имало български монети сечени от владетелите на Първата българска държава, то те са били за престиж повече[48], а не за масова употреба. Като пример дава златните монетовидни медальони от хан Омуртаг (814–831). Следователно византийските монети имат икономическо значение вън от България, т.е. във външната търговия.

Интересен е фактът, че в писмените извори се говори за проникване на огромни количества византийски монети, а находките за периода VIII–X в. от византийски монети намерени в българските земи са твърде малко. Това Стр. Лишев обяснява с няколко причини:

1. Византийските монети не изпълняват функциите на парично обръщение, не са разпръснати, а са съсредоточени в ръцете на твърде ограничен брой хора (но през IX–X в. се наблюдава и едно разпространение на единични находки, отбелязани в табл. 1 и 2, т.е има парично обръщение на византийски монети в столичните центрове. Разбира се данните са актуализирани, тъй като през годините се откриха нови находки);

2. Голяма част от монетните съкровища са претопявани и използвани за украси и украшения. Сведение за това ни дава и Йоан Екзарх в своя "Шестоднев". Там при представяне на българския владетел, Й. Екзарх посочва, че на шията си има златна огърлица[49], възможно е обаче това да са и фалшиви златни монети – фурета, пробивани и носени на шията за украса, използвани от Византия за износ в страни непознаващи парите[50]. Лишев привежда значителен брой сведения от писмените извори и данни от археологическите находки.

От казаното се вижда, че голяма част от византийските монети проникнали в България се употребяват като естетически (показни) съкровища[51];

3. Част от византийските монети се връщат чрез външната търговия отново във Византия – в случаите, когато българската аристокрация купува на Константинополското тържище предмети за разкош, не чрез натурална размяна, а срещу византийски монети.

В подкрепа на това могат да се приведат сведенията от статията на Цв. Чолова, която в научно обръщение привежда данни от "Шестоднева" на Йоан Екзарх за българската външна търговия и корабоплаване. Извора съобщава следното: "Без дърва (б.а. не може), с тях печем хляб и варим варено (б.а. прясна каша), правим лодки и кораби, с тях преплаваме реките и големите морски пространства. Това, което ни е нужно на равна (б.а. еднаква) цена"[52]. Авторката прави констатация, че плащането на цена на стоките говори за паричния характер на българската външна търговия. Употребата на фразата "равна цена" говори за еквивалентен обмен, но за осъществяването му е необходима мярка за стойност на стоките. Не може да се допусне, че тази цена е изразявана в нещо друго, а не в пари. Паричния обмен във Византия и във външната търговия е с вековни традиции на фона на икономическото развитие. Изрично споменаване на „равна цена" означава, че паричното обръщение наред с функцията за образуване на съкровища и едностранните платежи у нас през VII–VIII в.[53] Ц. Чолова, пише, че паричното обръщение "във външната търговия на България през IX–X в. изпълнявало основната си функция – мярка за стойност".[54] Възможно е текстът от Шестоднева да се отнася не за търговия извършвана от търговци (като особено съсловие), а за търговски сделки между потребители или отделни търговци. Това още по-ясно доказва, че е възможно съществуването на общ еквивалент, мярка за стойност на стоките – „равна цена", като е отделен въпросът за търговската печалба. Тази гледна точка предизвиква и други въпроси. Сведението от Шестоднева е по-общо и може да се смята, че то се отнася не само до търговията с Константинопол, но и с други градове и държави (Великоморавия, Русия и т.н.). То вероятно се отнася и за всички видове стоки, предмет на външнотърговския обмен.

4. Събиране част от византийските монети като съкровища.

През VIII–X в. поради честите нашествия в българските земи на чужди войски и варварски племена, част от византийските монети са заравяни в земята като съкровища (табл. 2 – Преславското съкровище и т.н.). От друга страна византийското правителство се опитва златните и сребърни монети да останат във Византия – друга причина да стимулира външно-търговския обмен осъществяван с българите. Тази политика е илюстрирана още в закона "За търговията и търговците в "Кодекса на Юстиниан I" (527–565 г.). Там изрично е посочено: "На варварите не само да не се доставя злато, но дори ако бъде намерено у тях, то да се измъкне с тънка хитрост", всяко снабдяване със злато от търговците у варварите е престъпление и следва телесно наказание[55]. В този закон вероятно под "тънка хитрост" се визира отново из-

ползването на византийски фурета за прибиране пълноценните византийски монети. Това е засвидетелствано и от откритите в Плиска и Преслав такива монети. (табл.1)

Изводът е, че византийски монети са постъпвали в българските земи и по пътя на външната търговия между Византия и България, която е много интензивна. Поради липсата на обществено – икономическа необходимост, както и при недостатъчното развитие на производствените сили, стоково-паричните отношения, доколкото може да се говори за такива, в натуралното българско стопанство се развиват само във външнотърговския обмен и то главно с Византия. С други думи паричното обръщение навлиза в България като резултат от развитието на външната търговия "отвън навътре" [56].

Паричното обръщение в Първата българска държава се обслужва главно от византийски пари, както констатира след анализ на единичните и колективни находки Ив.Йорданов.[57] Разпространението на византийски монети по българските земи може да бъде проследено по данни от такива находки от България, представени в таблица 1 и 2.[58]

Българската държава възниква на територия, която е била включена в границите на Византия. Тук в различна степен са развити стоково-паричните отношения. Информация за това носят писмените извори и достигналите до нас археологически находки. Заселването на славяните и прабългарите през VI–VIII в. по тези земи, води до едно прекъсване притока на монети[59], тъй като те не познават парите и при тях господства натуралното стопанство. Така се получава един хиатус от близо два века в разпространението на монети в този район след Константин IV Погонат (668–685) (табл. 1). За събитията около създаването на българската държава свидетелстват двете колективни съкровища от гр. Несебър и съкровищата от Горна Оряховица, Белово и др.[60] (табл. 2)

В този период се наблюдава прекъсване притока на монети и монетообръщение и в области, които не са включени в българската държава, въпреки че монетарниците в Константинопол и др. продължават да действат. Като пример може да се посочи град Коринт, който също е повлиян от посочените по-горе събития, но по-късно монетообръщението там продължава, както се вижда от табл. 1 за единичните находки.

Империята влияе икономически и културно върху новодошлите племена, но в същото време и Византия изпитва влияние при взаимодействието си с тях.[61] В контактните области на Византия с „новите варвари" се регистрира натурализация на стопанството и прекъсване притока на монети. Обяснението е логично – новопоявилите се племена не познават парите, а стопанството им е натурално.

През близо двата века хиатус VI–VIII в. откритите монети в българските земи са свързани преди всичко с войните между България и Византия. Пример в това отношение е похода на Никофор I Геник (802–811) в България (табл.1).

Направените от Ив. Йорданов[62] констатациите за монетните находки, са в сила и сега, тъй като откритите при археологическите разкопки монети през последните години ги потвърждават. При преглед на известните на науката съкровища от средновековна България става ясно, че тези укрити до X в. са малко – Кривина I и II, Малък Поровец и Преслав. Най-вероятно колективни монетни находки са скрити по време и във връзка със завоюването на България от руския княз Светослав и по- късно от Византия[63]. През последните няколко десетилетия колективни монетни находки се откриха през1985 г. в Плиска[64] и през 2000 г. източно от Голямата базилика на Първата българска столица.[65] Тези съкровища[66] вероятно са укрити там по време на Симеоновите войни. (табл.2)

Единичните монети, които неволно са излезли от монетообръщение или изгубени (предимно медни), също носят важна информация. В общи линии те са циркулирали не много дълго време след отсичането им. От значение е и мястото, където са намерени, има ли различия в степента им на концентрация в отделните райони на страната. Най-ранните монети за периода VII – началото на IX в.намерени в столичните центрове са две медни монети от Плиска, от времето на войната с Никифор I Геник през 811 г. и три от Преслав (табл.1). Откритите монети и в други селища на България и Румъния, оформят два географски ареала на разпространение на монетите на Никифор I Геник свързани с похода[67]. Освен тях се срещат и други ранни монети, сечени от императорите Теофил (829–842) и Василий I (867–886). Те са предимно златни или фурета. В Черноморските центрове – Варна и Несебър е по-различно. Най-ранните монети от Теофил и Василий I тук са медни. Подобна е и картината в най- значителния център на юг от Стара планина – Верея (Берое – Стара Загора). Наличието на медни монети по Черноморското крайбрежие и на юг от Балкана свидетелстват за някаква форма на парично обръщение в центровете, които са в непосредствена близост до Византия или в пряка връзка по море. В този период се наблюдава и известно оживление в градските центрове (отново за сравнение ни служат значителните количества медни монети от Коринт, с най – цялостно проучено монетно производство). Тъй като фуретата и златните монети са нямали платежна функция и са далеч от центъра – Византия на север от Балкана са почти неизвестни.[68] Вероятно те са трезорирани или претопявани за изработването на накити. От същия период се датира и автономното монетосечене в Херсонес на най-дребни парични единици – медни фолиси за задоволяване нуждите на местния пазар. Близостта на Византия обяснява наличието на тези медни монети в посочените центрове в България[69]. Възможно е появата на златните – фурета и медните фолиси да е станало по търговски път. Освен това през 716 г. вече е регламентиран и митническия режим. Това не изключва и появата им като плячка, но е малко вероятно, тъй като са предпочитани сребърните и златни монети, а последните са пробивани и носени като украшения.

Византийските монети датирани от времето на княз Борис (852–889) и открити в България, най-вероятно са резултат от интензивните търговски връзки преди и най – вече след приемането на Христовото учение от Византия през 864 г. Това предположение е най-удачно, като се има предвид 30-те години мирни контакти между двете страни, което благоприятства развитието на търговските връзки. Новопокръстената българска църква има нужда и от църковна утвар свързана с литургичния обред. Естествено е една част от тези артикули да постъпват и по- търговски път. (табл. 1)

При византийските императори Лъв VI (886–912) и неговите приемници Константин VII и Зоя (913–919), по–късно Константин VII и Роман I, т.е. само до третото десетилетие на X в., се наблюдава известно увеличение броя на монетите, сечени от тях, при това те са медни. Намерено е значително количество в столицата Преслав – вече 122 фолиса, 3 номизми, 1 милиаренсия. Монети от същите владетели са открити и в останалите селища на средновековна България, но в ограничени количества. (табл.1) Данните сочат, че вече водещо място в паричното обръщение (доколкото такова е съществувало преди всичко чрез външно-търговския обмен) е имала столицата Преслав, защото тук са концентрирани по-голяма част от производството и обмена. В столицата и околностите ú е съсредоточена голяма част от населението. Йоан Екзарх в своя "Шестоднев" говори за развитието на различни занаяти и техните представители (зидари, майстори корабостроителни, ковачи, медникари, златари, тъкачи, кожари, грънчари)[70].

Немалките количества от "най-дребните парични единици" – медните монети (най-употребяваното разплащателно средство) от края на IX и началото на X в. открити в българската столица Преслав е показателно. Те са свидетелство за наличието на парично обръщение, докато ограничения брой в останалите селища показва връзката им чрез някакви парични операции със столицата Преслав[71]. Не само в значимите градски центрове от това време (Плиска, Преслав, Дръстър, Перник), но и в редица неголеми селища в североизточната част на средновековна България се откриват монети от края на IX и първата половина на X в.[72], когато външната търговия достига голямо развитие. Свидетелство за това е "Първата търговска война" между България и Византия 894–896 г., която е първата подобна и в средновековна Европа[73]. Във войната се преплитат не само политическите, но и икономическите интереси на укрепналия български елит, в това число и на търговците.

От времето на управление на цар Симеон (893–927 г.) монетните находки са повече – 122 фолиса и 3 номизми, в сравнение с тези от епохата на цар Петър (927–969) – 55 фолиса и 4 номизми. Причините, които спират притока на монети от Византия по търговски път са Симеоновите непрекъснати войни. Увеличава се притока на монети като плячка и от контрибуции. Сключеният от Петър договор през 927 г. и 40-годишния мир между двете

страни благоприятстват търговските контакти, съответно и притока на монети. Следователно монетните находки са постъпвали основно по търговски път. (табл.1)

При царуването на Симеон военните конфликти надделяват над мирните връзки т.е. и над търговските. Притока на византийски монети е голям, но те постъпват като плячка или като приходи от контрибуции. Сравнението с монетообръщението в Коринт, показва следното: медни монети от периода на Симеон – в Преслав 122, в Коринт 172; от времето на Петър – в Преслав 55, в Коринт 530, т.е. в Коринт е налице по-голямо парично обръщение, което следва естественото си развитие. Монетите в Преслав от разглеждания период са имали някакво значение в дребната размяна на градския пазар (голяма част от тях са износени в резултат на употреба).[74]

Ново увеличаване притока на монети в българските земи се наблюдава в края на X в., като това са сечените от византийските императори Никофор II Фока (963–969) и Йоан I Цимисхий (969–979) – поставили началото на анонимното монетосечене във Византия.[75] Може да се предположи, както изтъква Ив. Йорданов, че монетите на Никифор II са проникнали заедно с монетите на Йоан I Цимисхий по време и след кампанията му в България, когато е завоювана Североизточна България.

Нумизматичните данни и археологическите проучвания в Плиска и Преслав като главни столични центрове, свидетелстват за диференциране на занаятите, за повишаване ръста на стоковото производство, за наличие на тържища и пазари. Логично е да се предположи, че византийски търговци са обслужвали и българския пазар, а не само българските търговци са търгували на константинополския. Освен това "...българското феодално стопанство е било включено в сферата на византийското, базирано на парично – стоковите отношения. Заключението е, че до края на X в. и началото на XI в. в българските земи вече има трайно парично обръщение."[76]

Външната търговия е един от онези фактори на фона на общото стопанско развитие, които способстват за развитието на парично – стоковите отношения и навлизането на паричното обръщение "отвън навътре" в българските земи. Натуралния характер на българското стопанство на вътрешния пазар се запазва до края на Първото българско царство. В края на X в. и началото на XI в., българското стопанство става част от византийското и едва тогава в българските земи вече е има парично обръщение[77]. Освен останалите приходни форми външната търговия способства и за обществено – икономическото развитие на Византия (не само обратното) при контактите си с българите. През българските земи преминават най-важните търговски пътища на Балканския полуостров. Българските земи като бивши византийски теми (Тракия, обл. Загоре и др.) са били житницата на империята и след създаването на българската държава, именно те осигуряват продоволствените запаси на византийската столица. Разбира се мирните търговски контакти благоприятстват икономическите облаги и на двете страни.

Нумизматичният материал може да се използва като доказателство за разкриване на някои тенденции във външно-търговските контакти на Византия с България, потвърдени и в наративните източници. Търговските отношения през целия период VIII–X в. са регламентирани чрез търговско-политически договори и споразумения. Мирните договори между двете средновековни държави освен клаузите на мира и уреждане на финансови въпроси след война, са свързани и с уреждане на търговски въпроси. Монетните находки потвърждават в известна степен тези контакти при цар Петър, но най-вече при Борис, Омуртаг. (табл.1) Монетното обръщение обслужвано с византийски пари в българските столици Плиска и Преслав е вече факт през IX–X в., макар и да е спорадично и слабо.

По данни на сфрагистичния материал от Преслав проф. И. Йорданов приема съществуването на "българска финансова институция" с аналогична дейност на императорския сакеларий или български финансов министър.[78]

Вероятна хипотеза е тази институция да е съществувала още в столичния център Плиска и да е наследена в Преслав. Те са имали и задължението да съдействуват за обслужване на българо-византийските търговски контакти, както и за събирането на приходите от мита, данъци и т.н. Това може да бъде доказано в бъдеще с потвърждения от нови археологически открития

Накратко, ценната информация, която носи нумизматичния материал може да се използва като доказателство за изясняване външнотърговските контакти.

През големи периоди българската държава получава трибути (годишни данъци) и "подаръци" от победената неведнъж Византия в "скъпи дрехи и червени кожи", в пари и скъпоценности, които не са трупани като съкровища, а се връщат обратно на външния пазар. Например на Константинополското тържище българите продават стоките си срещу византийски монети (търговска валута на Балканския полуостров), но с тях закупуват други стоки. В някои случаи са запазвани монетите като сигурно средство за търговски обмен и осигуряване на необходимите стоки.

Нумизматичния материал способства за разкриването на някои аспекти от българо-византийските търговски връзки. Колективните монетни находки укрити при военни действия и нашествия са съхранявани като съкровища (трезорирани) и свидетелстват косвено. Единичните монетни находки като преки свидетели на монетното производство дават информация за наличието и на парично обръщение, най-вече в столичните центрове Плиска и Преслав през IX–X в. Паричният оборот е резултат не само от военни действия при Симеон, а и от мирните търговски контакти при Петър и другите български владетели (Тервел, Омуртаг, Борис). Българо-византийската търговия получава значителен разцвет и е един от факторите, които спо-

Таблица 1

ЕДИНИЧНИ НАХОДКИ НА МОНЕТИ ЗА ПЕРИОДА 681–971 ГОДИНА\

Датиране	Плиска			Преслав			Перник			Стара Загора			Варна			Шумен			Силистра			Коринт	
Номинал	AV	AR	AE	AV	AR	AE	AV	AR	AE	AV	AR	AE	AV	AR	AE	AV	AR	AE	AV	AR	AE	AR	AE
641–685					2						1			3	2		1	1		1			38
717–741														2				1					
775–780												2											2
780–802											1					2							
802–811			2			3						1											2
811–820																	1						3
829–842	1			1								3	1		4	3						1	22
842–886				4		3						3	3		3	1		1					54
867–886	2		1						1														
879–886				6		2																	
886–912			9		1	97			8			9		1	15			10			5		153
913–919			1																				
919–931	1		1	3		25				2		4	1		6	1		3	2		1		44
931–944			2			12						5			5			3					657
945–950			1																				
913–959									8														
945–959	2			1																			
945–963				3		16	1						1		3	1		2			1		157
963–969			4			27			1			1	1		3			1			1		37
913–971				7		80																	
969–976		1	37		8	78			13			9		1	4	5	3	5		5	7		231

Легенда: AV злато
AR сребро
AE мед

Таблица 2

КОЛЕКТИВНИ НАХОДКИ НА МОНЕТИ В СТРАНАТА ЗА ПЕРИОДА 681-971 г

Датировка на укриване	Номинал	Северна България		Южна България	
		Г.Оряховица	10		
651–681	солиди			Софийско	3
				Несебър (I)	5
				Несебър (II)	9
				Белово, ПЗ	5
886–912	фолиси	Бранимир,Сс	11	-	-
886–919 921–923	фолиси солиди	Плиска ----------	9 15	-	-
959–969	солиди	Кривина (I),Рс	45	-	-
		Кривина (II),Рс	8	-	-
		Бяла, Рс	4	-	-
		М.Поровец, Рз	5	-	-
	милиаренсия	Преслав	15	-	-

собстват за поставяне началото на паричното обръщение в средновековна България през IX–X в. най-вече в столичните центрове. Външната търговия подготвя почвата и се явява „трамплин" за развитието на стоково-паричните отношения по-късно.

Като се има предвид икономиката на Византия, не трябва да се надценяват темповете и мащабите на развитие на занаятчийството и търговията на българската държава. Докато в империята паричния обмен е господстваща форма във вътрешната търговия, в средновековна България се запазва като основна форма прекия натурален стокообмен във вътрешния оборот. Всъщност византийската монета има голямо значение във външнотърговския оборот, както бе подчертано неведнъж като платежно средство.

Търговските връзки са неотменна част от политическите, икономическите и културни контакти на България с Византия.

---

[1] Икономика на България до социалистическата революция; Ред. кол.: **Жак Натан, В. Хаджиниколов, Л. Беров,** Т. 1, София, 1969, с. 80–92; Икономиката на България до социалистическата революция; Отг. ред. **Л. Беров**, – Т. 1, второ издание, София, 1989, с.71–83. Стопанска история на България 681-1981 година. Отг.ред **В. Хаджиниколов**, София,1981, с. 43–52 и цит. там литература. Основните изводи за търговските връзки са публикувани: **Т. Тихов,** Византийският внос за България в периода 681–971 година по археологически данни. – В: Трудове на ШУ "Еп. К. Преславски". Катедра История и богословие, 7, 2004, с.71–83 и цит. там литература.

[2] **Йорданов, Ив.** Печатите на Комеркиарията Девелт. – Поселищни проучвания, 1992, 2, с.11–71; Византийски комеркарии за България (681–971 г.). – В: Договори, хора, съдби, Варна 2000, с. 17–24; Печатите от стратегията в Преслав (971–1088). София, 1993, с. 34–113; Монети и печати от Плиска (1899–1999 г.). – В: Плиска – Преслав, том 8, Шумен 2000, с. 135–167; Jovdanov. I., Byzantine presene in Dobruja from the seventh to the tenth centuries According to Sphragistic data. Miseellanea – Bulgarica, vol.11, Wien, 1997, p. 38–39**.** The Preslav corpus of Byzantine seals. – В: VI Международен семпозиум по византийска сфрагистика, Велики Преслав 16–18.09.98 г., с 25–28; **Т. Тихов,** Към въпроса за външната търговия на Византия с България в периода 681–971 година по данните на византийските административни (финансови и фискални) печати. – В: Сб. в чест на 80 годишнината на протопрезвитер проф.д-р Радко Поптодоров, Трудове на ШУ "Еп. К. Преславски", Катедра Ист. и богосл., 8, 2005, под печат.

[3] **Дуйчев, Ив.** Към въпроса за появата на парите в нашето народно стопанство. – ИИБИ, 1951, № 3–4, с. 87–105 спец. с. 88; Икономическите отношения на Византия със славяните. – В: Избрани произведения, т. 1, 1998, с.168–192.

[4] **Сакъзов, Ив.** Външна и вътрешна търговия на България през VII–XI в. – Списание на Българско икономическо дружество (СБИД), XXIII, 1924/1925, № 7–8, с. 285–324; Известия за българската търговия в Цариград през X век – ИБИД, № 6,

1924, с. 195–203; Стопанско развитие на България до покръстването. – СБИД, 1935, №3, с. 1–23, цит. там литература;

[5] **Златарски, В. Н.** История на българската държава през средните векове. – Т.1, Ч.1/2, София 1970/71, (1994 преиздадена), с. 639–879.

[6] **Мушмов, Н.** Византийски оловни печати от сбирката на Народния музей. – ИБАИ, 8, 1934, с. 162–183.

[7] **Цонев, Ст.** Стоковото производство във феодална България в светлината на колективните монетни находища. – В: Трудове на Държавния университет в гр. Сталин, Стопански факултет, 1952–1953, кн. 2, с. 21 и сл., цит. там лит.; За историческата последователност на функциите на парите при феодализма. – Трудове на Висшия институт за народно стопанство, Варна, 39, №1, 1967, с. 3–40.

[8] **Лишев, Стр.** За стоковото производство във феодална България. София,1957; За проникването и ролята на парите във феодална България. София, 1958, с. 56–117; За генезиса на феодализма в България. София,1963.

[9] **Ангелов, Д**. Приходи на средновековната българска държава. – И. Пр., № 4–5, 1945/1946 г., с. 358–411; По въпроса за външната търговия на Византия през различните периоди от историята ú – История на Византия, Т. 1, 1976, с.29 и сл. спец. 14 и сл.; 242 и сл.; Т. 2, София, 1974, с. 28 и сл., 202 и сл.; Т. 3, София, 1976, с. 79 и сл.; История на финансовата и кредитна система на България. Т. 1, София, 1981, с. 36–58; Икономическо развитие на България (VII–XIV в.). – Икономическа мисъл, 5, 1981, с. 24–35;

[10] **Божков, И.** Първият търговски договор на българската държава. – Икономическа мисъл, № 6, 1981, с.16–27.

[11] **Юрукова, Й.** Характер и развитие на Византийското монетосечене (VI–X в). – Археология, № 3, 1969, с. 21–31; Търговия с житни храни на Византия с някогашните тракийски земи. – Сб. Развитие на земеделието по българските земи, София, 1981, с. 145–151; Нумизматични и сфрагистични паметници 867–1195/1203. – В: Перник, т. 2, София, 1983, с. 102–171, спец. 138–143 с.; **Й. Юрукова, Вл. Пенчев.** Български средновековни монети и печати. София 1990, с. 1–69.

[12] **Йорданов, Ив.** Началото на монетосеченето в Средновековна България IX в. – Нумизматика, №3, 1977; с. 3–22; Византийски фалшиви златни монети (VI–XI в.) – Нумизматика, № 4, 1979, с. 8–16; Характер на монетната циркулация в средновековните български столици Преслав и Търново – В: Средновековния български град, София 1980, с. 299–399; Паричното обръщение в Първата българска държава (681–1018 г.). – История на финансовата и кредитна система на България, 1, София, 1981, с. 23–35.

[13] Друга част от изследванията са цитирани по долу в текста. Използвам случая и да благодаря на своя научен ръководител проф. д.и.н. Ив. Йорданов за оказаното съдействие при написването на бакалавърската и магистърската ми работи (“Външна търговия на България с Византия в периода 681–971 година”. Шумен, 2002 и “Византийският внос в България за периода 681–971 година по археологически данни”. Шумен, 2004). В настоящата статия се публикуват основните изводи от Трета глава на бакалавърската и магистърската ми разработки.

[14] Вж. бел. 2 по-горе.

[15] По въпроса по подробно вж. **Йорданов, Ив**. За началото..., с. 2–23, цит. лит.; Паричното обръщение..., с. 23–36; **Й. Юрукова, Вл. Пенчев,** Български средновековни печати и монети, с. 73–74.

[16] **Тютюнджиев, Ив**. и др. Кратка стопанска история на България. Велико Търново, 1996, с. 22.

[17] Пак там, с. 35–36, вж. История на България, Т. 2, с. 339–369; **Д. Саздов** и др. Стопанска история на България. София, 2002, с. 41–47.

[18] **Дуйчев, Ив**. Към въпроса за появата на парите..., с. 87–88.

[19] По-подробно за техния номинал вж.: **Ив. Йорданов,** Цит. съч., с. 24; **Й. Юрукова,** Характер и развитие на византийско монетосечене (VI–X в.). – Археология, № 3, 1969, с. 21–31.

[20] **Ангелов, Д**. Приходи..., с. 358–411.

[21] ГИБИ III, с. 300, с. 277, с. 279; ГИБИ V, с. 309–310.

[22] **Ангелов, Д.** Приходи..., с. 363.

[23] Въпросите за договора от 716 г. са дискусионни: дали е търговски или политически, а най-вероятно търговско–политически, вж. **Вл. Кутиков,** Още по въпроса за приложението на българо-византийския договор от 716. – ИПр., № 3, 1962, с. 79–84. **Вл. Кутиков,** Българо-византийския договор от 716. – В: ГСУ– Юридически факултет, 65, 1974, №1, с.69–116, вж. цит.там литература; ГИБИ, III, с. 285.

[24] **Лишев, Стр.** За проникването и ролята на парите във феодална България, с. 67–116, срв. **В. Ганев,** Законь соудный людьмъ. София, 1959, с. 161 и сл.; срв. **Ст. Бобчев,** История на българското право. София, 1993, с. 156 и сл., ЛИБИ, II, с. 65–125.

[25]Срв. по подробно пътищата на приходи: **Ангелов, Д.** Приходи..., с. 393–411; Данъци, повинности и други приходни форми. – История на финансовата и кредитна система на България, Т. I, София, 1982, с. 95 и сл.

[26] **Беров, Л.** Стопанска история – икономическо развитие на света от древността до наши дни. София, 1999, Трето издание, с.141.

[27] Пак там, с. 141–142.

[28] Пак там.

[29]**Ангелов, Д., П. Тифчев**. Подбрани извори за историята на Византия. 4 доп. изд., София, 1974, с. 108–131, спец. с. 120, ГИБИ, V, с. 9.

[30]**Литаврин, Г. Г**. Темпове и специфика на социално-икономическото развитие на Средновековна България в сравнение с Византия (от края на VII до края на XII в.) – ИПр., 1970, №6, с.23–40, спец. с. 33; срв. Стр. Лишев, Цит. съч., с. 75 и сл.

[31]**Божков, И.** Цит. съч., с. 16–27, автора акцентира само върху търговската страна на договора от 716 г., но той има и политически клаузи т.е. търговско – политически; по-подробно вж. Вл. Кутиков, Цит. съч.

[32]ГИБИ, III, с. 285; ЛИБИ, II, с. 270–271.

[33]**Божков, И.** Цит. съч., с.17–22 и сл.

[34] Пак там.

[35] Пак там, с.24.

[36] **Иречек, К.** Военният път от Белград за Цариград и балканските проходи. Бъгарска историческа библиотека, год. IV, т. IV, 1928, с. 4–161; Икономиката на България до социалистическата революция, София,1989, с. 80–81, карта № 3.

[37] Пак там, с. 25.

[38] **Сахаров, А. Н.** Дипломатия Древней Руси IX – Первая половина X в., Москва, 1980, с. 111–112. **П. Георгиев,** Византийски търговски знак-печат от X в. в Преслав. Археология, № 1, 1989, с. 41–47.

[39] **Тютюнджиев, Ив. и др.** Цит. съч., с. 40, с. 21–23; **Саздов, Д. и др**. Цит. съч., с. 41–47.

[40] **Златарски, В**. История на българската държава през средните векове. София, 1970, Т. I, Ч .2, с. 286–287, срв. Ив. Сакъзов. Външна и вътрешна търговия..., с. 285–324; Известия..., с.195–203.

[41] **Златарски, В.** История...,Т. I, Ч. 2, с. 286–287; История..., Т. I, Ч. 1, с. 245–246.

[42] **Рънсиман, Ст.** История на Първото българско царство. София, 1993, с.120.

[43] **Сакъзов, Ив.** Външна и вътрешна..., с. 299–300.

[44] **Лишев, Стр.** Цит. съч., с.75 и сл.

[45] **История на България**, 2, София, 1981, с. 345, бел. 24.

[46] ГИБИ, VI, с. 275–297, спец. 288–297.

[47] **Лишев, Стр**. Цит. съч., с.71.

[48] **Йорданов, Ив**. Паричното обръщение..., с. 34; вж. И. Йорданов, "Византийско " златно монетосечене в българската столица Велики Преслав през IX–X в. – В: Златоструй, кн. 7, Шумен, 2003, с. 18–21.

[49] **Кочев, Н.** Йоан Екзарх "Шестоднев", София,1985, срв. текста, с. 39–289, спец. с. 61.

[50] **Йорданов, Ив**. Византийски фалшиви златни монети (VI–XI в.). – Нум., № 4, 1979, с. 8–16.

[51] **Лишев, Стр**. Цит.съч, с. 103 и сл.

[52] **Чолова, Цв.** Данни за българския външнотърговски обмен и мореплаване в Шестоднева на Йоан Екзарх. – Векове, 1979, № 4, с. 63; текста срв.: Н. Кочев. Цит. съч., с.116.

[53] **Лишев, Стр**. Цит. съч., с.69 и сл.; **Ив. Дуйчев,** Към въпроса за появата на парите..., с. 97; **Цв. Чолова,** Цит. съч., с. 64.

[54] **Чолова, Цв.** Цит. съч., с. 63–64.

[55] Относно причините за несъответствие между извори и монетни находки по подробно вж.: **Лишев, Стр**. Цит. съч., с. 100 и сл., текста срв. ГИБИ, II, с. 28.

[56] **Дуйчев, Ив.** Към въпроса..., с. 88.

[57] **Йорданов, Ив**. Паричното обръщение..., с. 35.

[58] При съставянето на таблица 1 и 2 данните са взети, но актуализирани доколкото е възможно предвид находките на монети през годините, вж.: **Ив. Йорданов,** Паричното обръщение..., с. 23–25, табл. 1, 2, 3, 4, вж.: **Ив. Йорданов,** Монети и печати от Плиска (1899–1999), с.135–136; **Й. Юрукова,** Нумизматични и сфрагистични паметници 867–1195/1203 г. – Сб. Перник, 2, София, 1983, с.102–171; **Ж. Аладжов,** Съкровище от византийски златни монети от Плиска. – Нумизматика, 1985, № 1, с. 31–40.; **Ж. Жекова,** Монетни находки от средновековни селища в Новопазарско. – В: Плиска – Преслав, Т. 9, Шумен, 2003, с. 121–128.

[59] **Йорданов, Ив**. Цит. съч., с.27: **Й. Юрукова,** Парично-стоковите отношения в българските земи през преходния период. – Нум., 1975, № 2–3, с. 2–10, спец. с. 9; **В. Велков,** Градът в Тракия и Дакия през късната античност. София, 1959, с.152 и сл.

[60] **Йорданов, Ив.** Цит. съч., пос. стр.

[61]Пак там, с. 27–28.

[62]Пак там, с. 34 – 35.

[63]**Йорданов, Ив**. Цит. съч., с. 30–31.

[64]**Аладжов, Ж**. Цит. съч., с. 31–41.

[65] **Жекова, Ж.** Цит. съч., с. 121–128.

[66]**Аладжов, Ж.** Съкровище..., с. 39–40; **Ж**. **Жекова,** Монетни..., с. 125.

[67] **Жекова, Ж**. Монетите на Никифор I Геник (802–811) и Плиска. – Плиска – Преслав, 8, Шумен, 2000, с.169–170.

[68]**Йорданов, Ив**. Цит. съч., с. 30–31.

[69] Пак там.

[70]**Кочев, Н.** Цит. съч., с.40.

[71] **Йорданов, Ив**. Цит. съч., с. 32;

[72]По подробно вж. **Лазаров, Л.** Данни за монетната циркулация на Провадийската крепост (по материали от Дългополския музей). – Нумизматични проучвания и материали, Ч. 3, 1997, с.14 бел.29, цит. лит.; **Ив. Бачваров,** Монети от Ряховец. Велико Търново – Горна Оряховица, 1994, с. 83, № 141, 142–143; **Ж. Жекова,** Находки на византийски монети от Североизточна България (VIII – първата половина на IX в.). – В: Прабългарите и техните съседи през вековете (V–X в.). Варна, 2004, под печат.

[73] **Йорданов, Ив**. Цит. съч., пос. стр.

[74]**Цанкова-Петкова, Г.** Първата търговска война между България и Византия при цар Симеон и възобновяване българската търговия с Цариград. – ИИИ, 20, 1968, с.167-200; **Божков, И.** Цит. съч., с. 16–27.

[75]**Юрукова, Й.** Характер и развитие на византийското монетосечене. – Археология, № 2, 1969, с. 21–31.

[76]**Йорданов, Ив.** Паричното обръщение..., с.33 и сл., вж. бел. 33, табл.4; **Ив. Тютюнджиев,** Цит. съч., с. 21–22.

[77] **Йорданов, Ив**. Паричното обръщение..., с. 34–35.

[78]**Yordanov, I.** The Preslav Corpus of Byzantine Seals. – В: VI Международен симпозиум по Византийска сфрагистика, Велики Преслав, 1998, p. 28.

YET ON THE QUESTION OF THE ECONOMIC RELATIONS BETWEEN BYZANTIUM AND BULGARIA DURING THE PERIOD 681–971 BASED ON THE COINS DATA

T. Tihov

The sources concerning the economic relations in Medieval Europe including those between Bulgaria and the Byzantine Empire are very rare. For the period 7th–10th c. ad the Byzantine empire is the main partner of the Bulgarian state in export and import. The present report reviews only an Insigurficant part of the Byzantine import for Bulgaria.

During the last decades the numismatic material has increased significantly therefore revealing a new aspect to the problem in the scientific researches.It is assumed that Byzantine coins were used in the commercial exchange between the two states, because no coins from The First Bulgarian kingdom are found yet. The numismatic material is examined in the aspect of individual and collective finds in Bulgaria. The monetary exchange in the Bulgarian capitals Pliska and Preslav is already a fact in the 9th–10th c., although it was sporadic and slack.

КУЛТОВИЯТ ЦЕНТЪР МАДАРА. БЛАГОУСТРОЙСТВО ДО СРЕДАТА НА IX ВЕК

Цветанка Бонева

Още първите археологически проучвания под Мадарския скален масив показват, че заедно с изграждането на култовия център се полагат усилия и за една друга страна от цялостния му облик – благоустрояването. То свидетелства за високата урбанистична култура на строителите, насочена не само към залагането и реализацията на подходяща за конкретния случай архитектурно - пространствена композиция, но и за нейното благоустрояване като необходимо условие за протичане на нормален обществен живот и по такъв начин подчертаване значението на средището в селищната структура на държавата. Благоустрояването в най-широк смисъл на понятието обхваща редица дейности за изграждане на хигиенни постройки и съоръжения, на архитектурни и декоративни елементи за естетизиране на застроената площ. Сред тези дейности първостепенно значение има водоснабдяването и свързаното с него строителство на водопроводи и прилежащите им водни съоръжения. Дългогодишните проучвания във всички големи аули на държавата разкриват и мащабните водоснабдителни работи, предприети в тях, особено през първата половина на IX в. Те са сигурен показател, както за високото ниво на битовата култура, така и за разбирането на държавната власт, която ги провежда, относно устройството на нейните най-важни военно -административни центрове. Встрани от тази тенденция не остава и култовият ú център. Картината на благоустрояването на Мадара през езическия период, така както ни го представят резултатите от разкопките, съвсем обяснимо акцентира върху водоснабдяването на терените с култови сгради, съоръжения и жилищните постройки около тях. Изграждането на водопроводната мрежа в големите средища на езическа България поставя на първо място въпроса за откриване на подходящ източник на вода и самото водохващане. В някои случаи изворите се намират твърде далеч и за докарването на водата до постройките са прокарани дълги водопроводи, като при това са преодолени много трудности породени от конфигурацията на релефа. Такъв е случаят в Преслав, където най-ранният водопровод довеждал вода в аула през 30-те години на IX век води началото си от местността "Тунесец" и е дълъг близо 3 км[1]. В Мадара строителите не са били изправени пред такива трудности, тъй като терасите под скалите са осеяни с множество извори.

Обяснението за това изобилие на вода от геологическа гледна точка е направено още от Р. Попов[2]. Природните дадености и специално водата са основният фактор предопределил продължителността на живота на това място. Три извора с голям дебит са съсредоточени под Голямата пещера. Други два се намират под южния дял на скалния масив. На север от споменатите, около терасата със старобългарски култови постройки, се намират още два извора. Единият е непосредствено под камъка Даул таш, а другият е малко по-далеч в северна посока под хълма, на който се издига северната част на прабългарския култов ансамбъл. Известен днес като Калугерският извор, водохващането от него датира още от римската епоха. Водата от тези два извора е отведена до култовия комплекс с големия храм. Въпреки че са с помалък дебит, отколкото изворите под Голямата пещера, те са се оказали напълно достатъчни и затова не се е прибягнало до прокарване на водопровод от тези под нея, въпреки че стоят по-високо. За водоснабдяване изглежда е бил предвидена само тази част на комплекса. Защо не е било водоснабдено светилището с оградената скала не е трудно да се отговори. Спрямо него всички извори стоят по-ниско и при самотечното водоснабдяване прилагано през старобългарската епоха, а и преди това, изкачването на вода до него се е оказало невъзможно.

Разкопките на терасата под Даул таш през 1926 г. водят до разкриването на няколко водопровода. За съжаление проучванията специално по отношение на водопроводната мрежа са проведени без да се изследват целенасочено трасетата и без да се проследи връзката им с градежите. По такъв начин се е създала неясна представа за характера на водопроводната система, за нейното истинско предназначение, за хронологията на отделните водопроводи, та дори за устройството и способите за изграждането им. Тези недостатъци не са преодолени по-късно от Ив. Велков при публикацията на водоснабдителните съоръжения[3]. Неточностите допуснати при първите разкопки са били осъзнати обаче скоро и след това през 1932 г. Р. Попов предприема допълнителни проучвания, чиято цел са единствено водопроводите[4]. След тях обстоятелствата около тези съоръжения се изясняват отново частично, но все пак в достатъчна степен за определени сектори от мрежата. Водопроводите са такива паметници на материалната култура, че ако не се предприемат мерки за защитата им след като веднъж са извадени на повърхността на терена, те веднага започват да се рушат и постепенно изчезват напълно. Такава може би е съдбата и на водопроводните участъци, разкрити при ранните разкопки в Мадара, поради което и впоследствие към тях не се връща повече никой от изследователите работили под скалния масив. Днес водопроводни фрагменти се откриват само в местата незасегнати при найранното разкопаване на терена. На основата на суровия и бегло интерпретиран материал поднесен от Ив. Велков, на сигурно доказаното от Р. Попов и на собствени наблюдения ще се опитам да представя картината на водос-

набдяването на терасата под Даул таш с прабългарския храм, жилищните корпуси около него и басейна – водохранилище южно от тях.

В общ план районът е пресечен от четири различни водопровода - трите в рамките на самия комплекс и един на юг от него, предназначен със сигурност да захранва басейна. Първите три водят началото си от северния Калугерския извор и следват наклона на терена в посока север -юг, като в отделни сектори на трасето правят чупки и извивки. И трите са засечени от Ив. Велков, но на плана на комплекса са представени само двата с прилежащите им съоръжения и разклонения по тях[5]. Третият водопровод е проследен от Р. Попов с разположени на гъсто сондажи (обр.1). Той навлиза в комплекса през североизточния му ъгъл и в първите 25–30 м държи посока към югозапад. След това се отклонява право на юг, където среща прабългарския храм. За датировката на този водопровод от особено значение е взаимоотношението на двата паметника. Установено е, че водопроводът остава под основите на постройката, влизайки под нея при североизточния ú ъгъл, върви ненарушен под източния ú външен зид и излиза при югоизточния

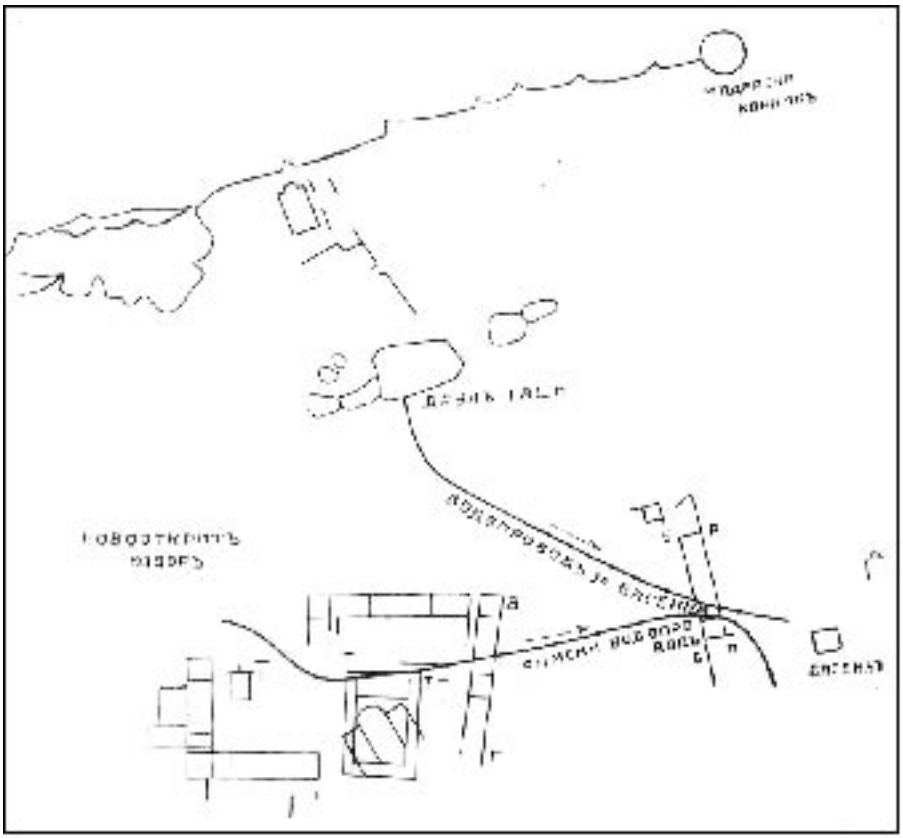

Обр. 1. Терасата под Даул таш с комплекса около Големия храм и част от водопроводите в него (по Р. Попов)

Обр. 2. Римският водопровод под югоизточния ъгъл на Големия храм, разкрит при разкопките през 1976 г.

ъгъл. В този пункт той е засечен и при проучвания през 1976 г. от Р. Рашев[6]. (обр. 2). Ситуацията при храма сочи категорично, че сградата заварва водопровода, но не го използва. Благодарение на плиткото вкопаване на нейните основи, продиктувано от типа на културното здание[7], той остава непокътнат. Става ясно, че самият водопровод не принадлежи на старобългарската епоха и е значително по-ранен. Тази констатация се потвърждава и от посоката на трасето му след зидовете на храма. През следващите 60м държи южна посока и след като преминава под една дълга постройка в югоизточния ъгъл на терасата свива рязко и се отправя на запад (обр. 1, 3) Р. Попов правилно се сеща, че той отвежда към римската вила, която е била водоснабдена, имала е баня и басейн в атриума. Това обстоятелство предполага сигурната датировка на водопровода в периода III–V в. За да може да се сравни с по-късните български водопроводи, ще се спра накратко на устройството му (обр.4). На дъното на прокопаната с дълбочина 0,40–0,50 м траншея са положени керамични тръби, скрепени здраво, като всяка от тях влиза в следващата с втулка дълга 0,08 м. След това е излят дебел кожух от хоросан, който ги обхваща плътно отстрани и отгоре. Върху пресния още хоросан от двете страни на тръбите стреховидно или двускатно са залепени квадратни тухли със страна 0,30 м като по този начин, както отбелязва и Р. Попов, водопроводът придобива форма на "тристранна" призма. Като цяло римският водопровод е изграден изключително прецизно. Трябва обаче още веднъж да се подчертае, че липсват данни, а още по-малко основания да се допусне запазването и използването му през старобългарската епоха.

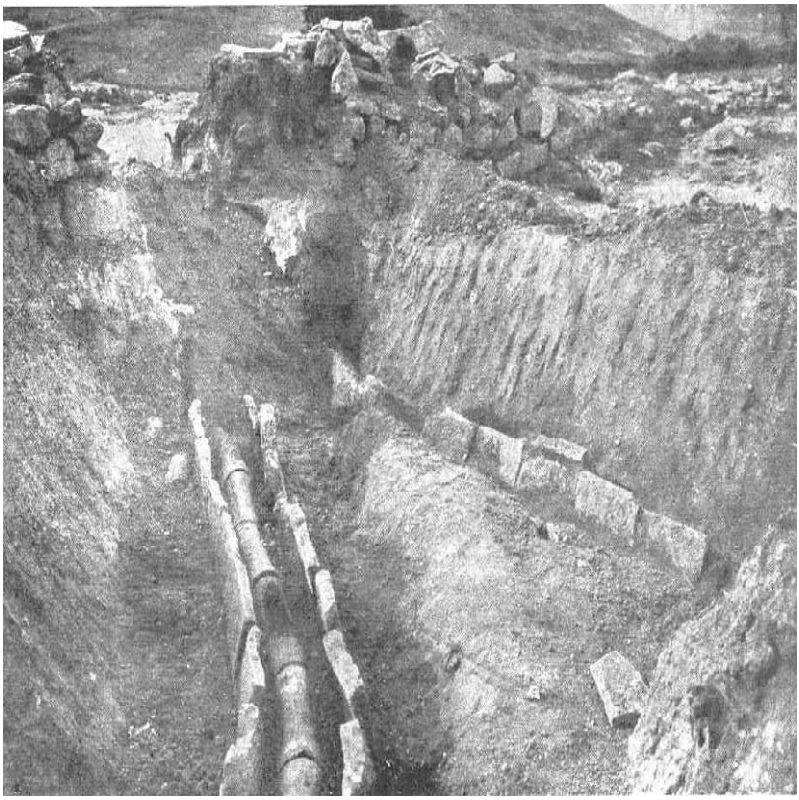

Обр. 3. Трасетата на римския и старобългарския водопровод за басейна при дългата сграда в южната част на терасата под Даул таш

Другите два водопровода засвидетелствани на терасата са изведени също от северния извор. От описанието, което Ив. Велков прави на проследените от него сектори може да се разбере твърде малко за посоката, устройството, предназначението и датировката им. Ето защо картината на водоснабдяването на култовия комплекс, която тук ще представя няма да бъде лишена от грешки и неточности, което е напълно разбираемо, при положение, че е първи опит в тази насока при оскъдните данни постъпили от Ив. Велков и при липсата на по-късни проучвания. До първите постройки т.е. до северното крило на ансамбъла, двата водопровода вървят почти успоредно. Единият в началните метри е изграден от варовикови камъни и е покрит с плочи от същия материал. Улеят е дълбок 0.65 м и широк 0.40 м. В този си вид минава под зидовете на постройките и навлиза в двора на комплекса при североизточния му ъгъл, където вече с тръба са влива във водоразпределителна шахта или, както старите автори наричат този тип съоръжения, мазлак. Шахтата има правоъгълна форма с дължина 1 м, широка е 0.60 м и е дълбока 0.30 м. Малко по-високо от дъното ú се наблюдават три отвора

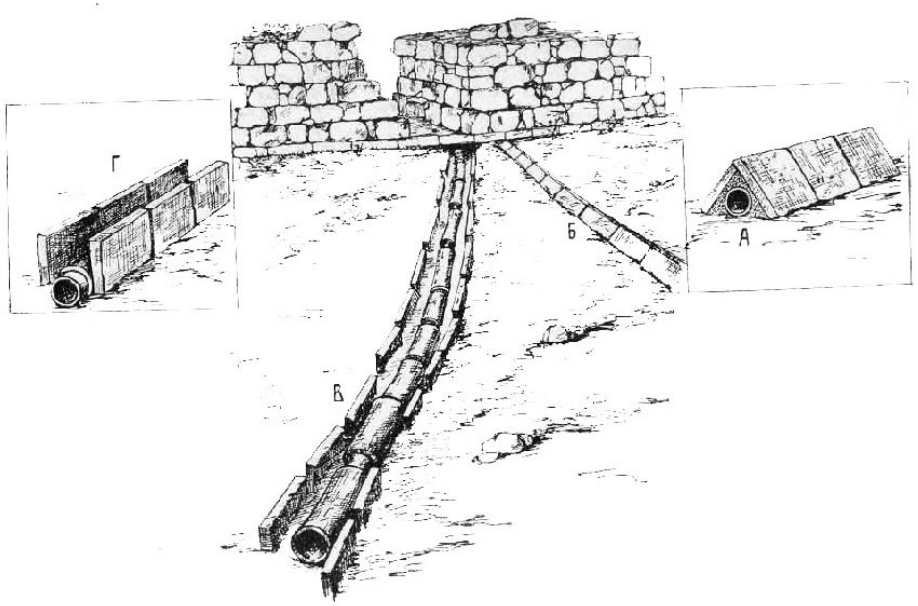

Обр. 4 а–г. Графична реконструкция на римския и водопровод за басейна (по Р. Попов)

за изтичане на водата в различни посоки – един на южната стена и два на западната. Към юг разклонението е направено от поставени с извитите си страни една върху друга керемиди, дълги средно по около 0.50 м. За съжаление веднага след мазлака трасето е разрушено и не може да се проследи. Също от керемиди е началото на разклонението, което излиза от северния отвор на западната стена на резервоара. Тук керемидите са дълги 0.40 м и са широки в двата края по 0.12–0.16 м. Отстрани са обградени с продълговати камъни, поставени на тесните им ръбове Този водопровод върви на запад, влиза в помещенията на западното крило на комплекса, след което според Ив. Велков излиза извън неговите граници. От другия отвор, пак на западната страна на мазлака излиза още един водопровод съставен в началото от керамични тръби. Устройството му е смесено, защото след началната тръба са открити и сектори с керемиди дълги 0,56 м и широки 0,12 м, обградени от камъни, както и участъци с тръби. Това водоразпределение достига до зида на западното крило на комплекса, където прекъсва. В този пункт Н. Мавродинов допуска наличие на чешма[8], но за такава липсват сигурни данни. Трасето на този западен водопровод, колкото и фрагментарно да е проследено, недвусмислено сочи, че е било предназначено да снабдява с вода част от жилищните корпуси на комплекса, т.е. крилото в северозападната му половина.

С по-различна функция е вторият (източен) водопровод, доведен до комплекса. Навлизайки в двора заедно с другия след мазлака, когото съз-

Обр. 5. Вътрешността на водохранилището с блоковия градеж и стълбите в северната му стена. Състояние през 50-те години на XX век.

нателно заобикаля, се насочва в права линия на югозапад и пресича косо незастроеното пространство. Самият факт, че при прокарването му е избягната водоразпределителната шахта говори, че е с точно предназначение и преследва определена цел. Действително той достига единствено храма в центъра на ансамбъла и предполагаме, че е вкарвал водата в него. В устройството на този водопровод преобладават керамичните тръби. Размерите им са твърде разнообразни и варират на дължина от 0,40 м до 0,65 м ú са с диаметър от 0,07 м до 0,13 м. В отделни сектори те са защитени от поставени на ребро керемиди. Създава се впечатление, че елементите, с които е изграден водопроводът не са изработени специално за него, а са сборни. Показателна за датировката е и съотношението му с настилката в двора, която е синхронна с храма и в същото време се съобразява с наличието на трасе в този участък.

Възстановявайки картината на водоснабдяването около Големия храм на терасата под Даул таш се налага сигурната констатация, че по време на функционирането си през VIII в. и втората половина на IX в. култовият комплекс получава вода основно от двата водопровода, които водят началото си от извора северно от него. В същото време те показват, че водоснабдяването е било предмет на специално внимание от страна на строителите и техните поръчители. Съоръженията са изградени така, че да снабдят с чиста вода не само централната постройка, но и заобикалящите я жилищни корпуси, та

чак до периферията на застроената площ. Не бива да се изключва и изграждането на чешми за общо ползване в обширния двор.

По-различна във водопроводната мрежа през разглеждания период е ролята на третия водопровод, открит и проследен от Р. Попов на югоизток от комплекса[9]. Той води началото си от извора под скалата Даул таш, откъдето излиза в посока на запад. След около 17–18 м, следвайки наклона на терена, който тук е с голяма денивелация, извива плавно на югозапад и преминава през дългата сграда в югоизточния ъгъл на терасата, близо до мястото, където я пресича римският водопровод и се насочва към разположения в по-ниската ú част басейн. Този водопровод е с дължина близо 70 м и има единствената задача да захранва забележителното водно съоръжение. Устройството на водопровода се характеризира с голями различия в начините на изграждане на съвсем малки сектори по-късото му трасе. От извора той тръгва съставен от тухли и камъни. На дъното на траншеята са положени в редица квадратни тухли, споени с червен хоросан. Върху краищата на всяка от тях са поставени плоски камъни, които носят покритието от тухли еднакви с тези от дъното. Следва участък от разнородни елементи. По-нататък се наблюдават тръби, укрепени отстрани с груби камъни, скрепени с хоросан или тръби с поставени върху тях тухли. Тези участъци се редуват с други, в които направо на земята са наредени керемиди като всяка застъпва следващата с тясната си част. Върху ръбовете на дългите им страни в плътен слой хоросан са поставени половинки от тухли, а отгоре, също споени с хоросан, стъпват плътно наредени цели тухли. Следва участък дълъг 7 м, в който водопроводът е съставен от керамични тръби, обмазани в сглобките с хоросан, без странични ограничителни и укрепващи камъни или тухли. Такива обаче има по трасето в следващите метри и това са секторите изградени най-грижливо според общоприетата за водопроводите техника. В такъв вид този водопровод достига дългата постройка, за която стана дума, доближавайки се максимално до римския. В следващите 13–14 м, включително и през зидовете, той е със слаб наклон към басейна и е съставен от керемиди, които се застъпват по описания по-горе начин. Тук за покритие са използвани по-широки керемиди, които възсядат долните върху местата на съединяването им. В последните 3–4 м до басейна водопроводът завършва с керамични тръби и влиза в съоръжението от източната му стена, повече към североизточния му ъгъл. Внимание заслужава едно обстоятелство отбелязано от Р. Попов и прието от него за неслучайно. В участъка, където водопроводът е изграден с подложка от квадратни тухли и плоски камъни т.е. на няколко метра под Даул таш и извора под него, където е и най-големия наклон на терена, е установено едно прекъсване на трасето. Водопроводните участъци от двете страни на разрушената част сочат различни линии, без да има видима причина за изместването на осите им. Опитвайки се да обясни нарушението в посоката на водопровода Р. Попов предполага,

че там е била изградена разпределителна шахта, разрушена при по-ранните разкопки. При това положение трябва да допуснем, че от шахтата е излизало разклонение към постройките в източната и южната част на култовия комплекс. Тъй като западното и северното му крила са водоснабдени чрез единия от водопроводите, с начало от северния извор, изглежда необяснимо оставянето на останалите части на комплекса без течаща вода. Ако наличието на шахта може да се приеме за сигурно, картината на водоснабдяването на целия ансамбъл придобива естествените си и логични очертания. Независимо дали тези предположения някога ще се потвърдят, неоспоримо е, че водопроводът от извора под Даул таш е предназначен да захрани едно забележително по направата си водно съоръжение, каквото е басейнът южно от комплекса на храма.

Басейнът-водохранилище е от най-значителните средновековни паметници в Мадара. Изграден е на 35 м южно от култовия комплекс. Разкрит е при разкопките на Ив. Велков през 1927 г. За съжаление публикацията му е твърде кратка, информативна и не го разглежда достатъчно обстойно, което е лишило науката от възможност да прави изводи за една такава важна за старобългарското строителство находка.[10] Солидният градеж на басейна е позволил да се запази добре и до днес, за да може върху него да се провеждат наблюдения и да се правят интерпретации. В план басейнът има форма близка до квадрат, като размерите му по посоките на света са близки – 6.20 м по север-юг и 5.70 м по изток-запад. Вкопан е под нивото на съвременния терен на дълбочина 1.75 м, на каквато височина впрочем са запазени стените му и сега. Самите те са със смесен, извънредно прецизен градеж от варовикови квадри и тухли (обр. 5). Блоковата зидария се редува с три пояса от тухли с размери 0.32 х 0.32 м. С такива тухли е застлано и дъното. Спойката навсякъде е от бял хоросан, а фугите по лицата на стените са обмазани с червен, така както и при редица други съоръжения, свързани с протичането на вода в големите старобългарски центрове[11]. Стените на басейна в горната си част са дебели 0.80 м като само северната е значително по-широка и достига 1.30 м. В дълбочина обаче те не остават същите, тъй като през два реда блокове е правен по един отстъп навътре и всъщност в разрез по височината се наблюдават два отстъпа широки по 0.15 м Така при дъното басейнът се явява с форма точно на квадрат със страна 3.50х3.50 м, а стените там са вече 1–1.10 м. При разкопките не е проверена дълбочината на фундаментирането под дъното и до сега тя остава неизвестна, но много е вероятно да е търсена материковата скала, за да стъпи субструкцията на здрава база. В средата на западната стена при дъното е вместен отточен канал с начало от керамична тръба, като във вътрешността на зида е продължен с други, а извън него следват още три, след които е изграден дренаж от ломени камъни. При изпразване на басейна водата излиза през отточния канал, просмуква се в дренажа, а чрез него в почвата по-дълбоко. Приижданата по разгледания

водопровод вода стига до басейна от изток и влиза в него през зида на около 1 м от североизточния ъгъл на съоръжението. Най-интересната и показателна за функциите му особеност в устройството е наличието на стълби в средата на северната му стена. (обр. 5) Те са вградени във вътрешността на зида и достигат до средата на широкия 1,30 м градеж. Запазили са се четири стъпала с височина 0,40 м, ширина 0,65 м и дълбочина 0,18 м. Надолу стълбата достига до втория ред блокове или на 0,40 м от дъното.

Със своето устройство и начин на изграждане басейнът в Мадара е сред най-ярките образци на старобългарското хидроинженерно строителство и е сравним само с тези, открити в Плиска и Преслав. Състоянието, в което той е достигнал до нас дава възможност да се направи опит за реконструиране на действителния му облик. В това отношение първият разкопвач не прави никакво предположение. Встрани от този проблем стои и Р. Попов. По-късно Н. Мавродинов, изказва тезата, че съоръжението не е свързано с циркулацията на вода и го приема за самостоятелно извисяваща се кула от типа на известните през късното средновековие "донжони" на запад или "пиргове" в източните цивилизации[12]. Приземието на кулата той смята за затвор, а отточния канал според него е бил предназначен за отводняване при евентуална поява на влага. Излишно е да подчертавам, че подобно становище трудно би могло да се отстоява. Що се отнася до действителния вид на мадарския басейн трябва да се приеме със сигурност, че над повърхността на терена се е издигала постройка с квадратен план, изградена най-вероятно по цялата си височина с варовикови квадри. На северната ú стена, т.е. към култовия комплекс е оставен вход широк най-малко 1 м. Дебелината на стените на постройката не е надвишавала 0,60–0,70 м. За височината ú може само да се предполага, а за покривната конструкция има два варианта – четирискатна или куполна. Не е изключено по четирите стени да са били оставени процепи за проникване на светлина. Ако тези предположения са близки до истината, това означава, че достъпът до водата в басейна е бил ограничен. Действително, едва ли е необходимо тя да се ползва за битови нужди при наличието на обилно водоснабдяване на целия архитектурен ансамбъл в съседство. Остава възможността водата да е ползвана само от определени лица и в строго определени случаи, като обслужването на прабългарския култов обряд или крайна нужда породена от пресъхнали извори.

Паметниците в Мадара свързани с преноса и ползването на водата ни изправят пред няколко проблема, които изискват специално внимание. На първо място това е въпросът за характерните особености на старобългарските водни съоръжения, и оттам и за хронологията им. В Мадара са засвидетелствани останки от няколко исторически епохи и много често паметниците се застъпват, преплитат или са в други, по-сложни стратиграфски взаимоотношения. Това обстоятелство е изправило още първите изследователи пред задачата за детерминирането и правилната датировка на съоръженията, с която те в общи линии са се справили. Днес, когато проучванията на ста-

робългарските центрове от езическия период са напреднали много, могат да се посочат още доказателства в подкрепа на по-сигурната хронологическа характеристика на разкритото. Първото нещо, което прави впечатление при водопроводите под Даул таш са различията в тяхното устройство. Римският е изграден с еднакви и специално изготвени елементи по цялата му дължина и е покрит двускатно, което е присъщо за римската хидростроителна практика. В устройствения си план трите водопровода имат съществени отлики, от този на заварения. При тях се налага смесеният градеж, който включва зидани от плочести камъни улеи, положени една върху друга керемиди-имбрекси, керамични тръби, укрепени или не встрани от поставени на ребро камъни или тухли. Фактите, на които се опира Р. Попов, за да ги датира са прабългарските знаци по някои от тръбите. Трябва да се подчертае, че практиката на смесения градеж се открива и в други старобългарски водопроводи, като тези в аула на хан Омуртаг, чиято датировка в първата половина на IX в. е доказана[13]. Към такава датировка на трите мадарски водопровода отвежда и употребата в конструкцията на червен хоросан, понякога по-пестеливо, друг път по-обилно.

Смесеният градеж на водопроводите не е изключение в практиката на старобългарските строители. Достатъчно е в това отношение да се посочи единият от магистралните водопроводи на Преслав от втората половина на IX в., известен с името "Герца"[14]. Изграждането на водопроводи с разнороден състав на конструкцията не трябва да се разглежда като израз на неумение, небрежност или липса на достатъчно количество от един и същ материал. Според някои автори по такъв начин строителите са търсили оптимално решение за преодоляване наклона на терена плавно, но с необходимия напор на водната струя. Когато този наклон е по посока на консуматора хидрострителната практика позволява използването не само на тръби, но вграждане в конструкцията на водоснабдителната артерия и на други материали. Сходствата и аналогиите на трите мадарски водопровода с водопроводи от други сигурно датирани старобългарски центрове, аргументите на Р. Попов, както и самите посоки на трасетата и целите, които проследяват са достатъчно основание за категоричното им датиране в периода на функциониране на културния ансамбъл под Даул таш в края на VIIIв, но по-вероятно през първата половина на IX в. Колебания за датировката е предизвикал още със самото му откриване и басейнът. И. Велков го отнася в късно-римската епоха заради "строежа и дребните находки". Освен това той погрешно е приел, че захранването му с вода става от римския водопровод. Р. Попов коригира тази неточност и установява произхода на водата от старобългарския водопровод, който излиза от извора под Даул таш. На тази основа той датира съоръжението "от времето, когато прабългарите са дошли в Мадара". Датировката по-късно се приема от всички автори, но без да привеждат повече аргументи в нейна подкрепа[15].

Разкопките в другите старобългарски езически средища показват, че всички те са снабдени с водохранилища още в началния етап на изграждането им. Материалите и техниката на изграждане приложени при тях са същите, както и при мадарското. Водохранилищата в Плиска[16] и в аула на хан Омуртаг[17] са изградени по същия начин. При разкопките на преславското водохранилище от насипа във вътрешността му е постъпило голямо количество тухли и червени хоросанови обмазки, които говорят, че в структурата на стените му те присъстват по начина, по който ги откриваме в Мадара[18]. Тази техника не само е добре позната и твърдо възприета от старобългарските строители, но се прилага и продължително време. Илюстрация за това е уникалната преславска фиала от началото на X в.[19] Аналогиите от Плиска, аула на хан Омуртаг и Преслав са сигурна основа, на която можем да се опрем за окончателното утвърждаване датировката на мадарското водохранилище най-късно в първите две-три десетилетия на IX в.

Доказването на старобългарския произход на водните съоръжения в Мадара и датирането им в езическия период на първото българско царство дава възможност за съпоставка с водоснабдителните мрежи в другите центрове от същия период. Дългогодишните археологически проучвания в най-големите центрове на Първото българско царство разкриват една помалко позната страна от градоустройството през ранното Средновековие и в частност през периода до средата на IX в. Прави впечатление, че във всички тях са изградени големи водохранилища, които в някои случаи предхождат не само прокарването на водопреносната мрежа, но и самото застрояване на аулите, каквито примери ни представят Чаталар и Преслав. При изграждането на същинската водопроводна система в аулите през първата половина на IX в. строителите проявяват завидни хидроинженерни познания. Именно в старобългарските центрове са формулирани и приложени в собствени условия основните принципи на централизираното водоснабдяване. На фона на аулите водопроводната мрежа в Мадара бележи някои съществени отлики. Наличието на няколко извора в близост до обектите за захранване е изключило необходимостта от изграждане на магистрален водопровод. Същото обстоятелство е позволило и прокарването на отделни водопроводи до всички сгради под Даул таш. Такъв е случаят с храма, но точна илюстрация на този подход е ситуацията при басейна. Изключение прави единият от водопроводите в комплекса (западният) с начало от Калугерския извор. При него имаме пренасочване на водната струя, той е доведен до разпределителна шахта, откъдето с няколко разклонения на второ ниво достига до западния корпус на комплекса. Водоснабдяването на това крило е безспорно, той като поне две от трасетата влизат в приземието му. Сведението на Ив. Велков, че единият от тях излиза оттам и напуща рамките на ансамбъла не може да се приеме без резерви, защото не му е било известно, че откъм запад има още градежи, които също са в неговата планова композиция. От прегледа на водоснабдяването на култовото средище Мадара и аналогиите с двата аула

Чаталар и Преслав следва извода, че водоснабдяването и на трите средища е част от началния етап на старобългарската водоснабдителна практика. Като такава тя обогатява картината, както за нейния обхват, така и за спецификата и детайлите при нейното приложение.

Завършеният облик на архитектурния ансамбъл под Даул таш е постигнат с една по-особена благоустройствена дейност, каквато е монтирането на равни настилки в местата, където обитателите му се движат най-често. Днес от тези паважи не се е запазило нищо и за наличието им съдим от сведенията постъпили при първите разкопки[20]. Настилка от плочести варовикови камъни е вървяла пред фасадите на двете крила в северния двор. Тя е широка 1,40 м и откъм незастроената площ е ограничена с бордюр от поставени на тесните си страни тухли. По-добре е била запазена настилката пред южната фасада на северния корпус, където се откриват и гнезда за стълбове, вероятно дървени греди, за поддържане на галерия пред стаите на етажа. Настилка от разноформатни, но добре издялани и изгладени плочи е положена и покрай северната стена на храма. Тя се отличава с по-прецизната си направа. Според Ив. Велков целият северен двор е бил опасан от плочници, които наподобяват по-скоро тротоари.

Плочниците са този елемент от архитектурната структура на дадено населено място или на отделен архитектурен ансамбъл, които най-красноречиво показват грижите отделяни за благоустрояване и въобще за приложението на благоустройствената идея. Те не са жизнено важни за обитателите, както водоснабдителната система и въпреки това са полагани и изграждани последователно във всички големи старобългарски центрове до средата на IX в. Известни са хубавите плочници при източната порта на каменното укрепление в аула на хан Омуртаг[21] и пред южната порта на Преславския аул[22]. И докато там те са част от тяхното общо градоустройство, в Мадара ги откриваме вписани в композицията на отделен архитектурен ансамбъл, което говори за универсалния подход на строителите при прилагането им.

От прегледа на благоустройството на култовия център Мадара през езическия период на Първото българско царство става ясно, че тази сфера от цялостното му оформление е приложена целенасочено заедно с изграждането на основното архитектурно пространствено ядро.

---

[1] **Шкорпил, К.** Паметници от столицата Преслав. България 1000 години., София, 193/215; **Г. Джингов,** Водоснабдяването на средновековен Преслав. Археология, 1961, 3, 35.

[2] **Попов, Р.** Бележки върху геологията на Мадара. Мадара, I, София, 1934, 11–12.

[3] **Велков, Ив**. Разкопки в Мадара. Мадара, I, София, 1934, 116–118.

[4] **Попов, Р.** Допълнителни проучвания върху басейна в Мадара. Мадара, I, София, 1934, 202–216.

[5] **Велков, Ив**. Цит. съч., обр. 87.

[6] **Рашев, Р.** Проучвания в Мадара. АОР през 1976 г., София, 1977, 102.

[7] **Бонев, С.** За архитектурния облик на прабългарските езически храмове. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, I, С, 1989, 328–337; **Н. Мавродинов,** Старобългарското изкуство. Изкуство на Първото българско царство. София, 1959, 56.

[8] **Попов, Р.** Цит. съч., 209–214.

[9] **Велков, Ив.** Разкопки в Мадара. Басейн за вода. Мадара, I, София, 1934, 104–105.

[10] **Тотев, Т**. Към въпроса за водоснабдяването на средновековен Преслав. ИНМШ, II, Варна, 37, 39; **Ив. Акрабова-Жанкова, Д. Василева.** Баня във вътрешния град на Преслав. – Преслав, II, София, 1976, 258–268; **П. Георгиев,** Водоснабдяване и канализация в Дворцовия център на Плиска. – Плиска – Преслав, 5, Шумен, 1992, 77–104.

[11] **Мавроднов, Н.** Цит. съч., с. 59–60.

[12] **Антонова, В. Цв.Нелчнова-Дремсизова**. Аулът на хан Омуртаг при Чаталар. София, 1981, 51, обр. 41.

[13] **Шкорпил, К**. Цит съч; **Г. Джингов,** Цит. съч., 30–36.

[14] **Антонова, В.** Мадара. Пътеводител. София, 1977, 30.

[15] **Ваклинов, Ст., М. Ваклинова**. Голямото водохранилище в Плиска (разкопки на Станчо Ваклинов през 1961 г). – Плиска – Преслав, 6, София, 5–21.

[16] **Антонова, В., Цв. Нелчинова-Дремсизова**. Цит. съч., 52.

[17] **Бонев, Ст.** Царският дворец във В. Преслав. Площадът с фиалата (IX–XIV в.) В. Търново, 1998, 43–51, обр. 16–20.

[18] **Бонев, Ст.** Преславската фиала. Преслав, V, С., 1993, 52-67, обр. 1, 3, 5.

[19] **Велков., Ив.** Разкопки в Мадара. Прабългарски и други постройки. – Мадара, I, 110–113, обр. 87.

[20] **Антонова, В., Цв. Нелчинова-Дремизова**, Аулът на Омуртаг при с. Цар Крум, Коларовградско (проучвания през 1958 г.), Археология. София, 1960, 2, 30, обр. 3, 4; Аулът на хан Омуртаг при Чаталар…, 30–31, обр. 24–25

[21] **Бонев, Ст.** Царският дворец във В. Преслав. Площадът с фиалата…, 23, обр. 11, 12, 15.

THE CULT CENTER MADARA. TOWN-DEVELOPMENT TILLTHE MIDDLE OF THE 9TH C.

Tsvetanka Boneva

The subject of this article is the town-development of the proto-Bulgarian cult center Madara in the first half of the 9th c. The emphasis of the statement is on the water-supply of its southern part known as the complex with the Large Temple. The permanent ways of three water mains and their branches are traced. Their purpose is to supply the residential buildings, the water-reservoir and probably even the temple itself. Conclusions about their exact origin from the pagan period of the medieval Bulgarian state are drawn on the basis of analysis of the water mains' structure. Analogies from other proto-Bulgarian centers /the fortified town of Khan Omurtag and Preslav/ are given and thus the characteristic features of the Bulgarian hydraulic engineering till the middle of the 9th c. are derived.

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА ОТ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИ И ОСМАНСКИ СРЕБЪРНИ МОНЕТИ (СРЕДАТА НА XIX В.) ОТ СЕЛО БОРЦИ, ШУМЕНСКА ОБЛАСТ

Женя Жекова

Бързото развитие на съвременната историческа наука доведе до изясняването на много "бели петна" от нашето минало. Тенденцията за детайлно проучване на историята по места внесе нов елемент в научно – изследователската работа на Регионалните музеи. Днес в Североизточните български земи са регистрирани най-много свидетелства за многопластовото развитие на тези територии през различните исторически епохи. Данните от монетните находки са важен коректив при изучаването на историята на дадено населено място. Често те са и единствен свидетел за отминали събития. Все още обаче съществуват селища, от които нямаме никакви (или почти никакви) сведения. Такова е и разположеното в северозападната част на днешна Шуменска област село Борци, община Венец. Сведенията за неговото минало са оскъдни. Васил Маринов, който през миналия век документира селищата в Делиормана дава съвсем кратко и неточно описание[1]. В Археологическата карта на обектите от Североизточна България в землището на с. Борци е отбелязано единствено селище от VIII–X в.[2] Значително по-пълни са проучванията, които извършва организираната от Шуменския музей и Община Венец археологическа експедиция в тази селищна система през лятото на 1990 г. Около с. Борци са локализирани раннотракийско селище и тракийски могилен некропол, средновековно селище от VIII–X в., късносредновековно и селище от османския период и некропол[3]. През 1992 г. в "Нумизматичния отдел" на РИМ – Шумен постъпва и колективна находка съставена от римски денари (II–III в.), която е намерена също в околностите на селото[4]. Сведения за това село (тур. Боюклу, Буюклу, Пъйклъ), откриваме и в няколко османски документа – регистри и списъци на каза Шумен, най-ранният от които е Регистъра на джелепкешаните от 1573 г.[5] От тези документи става ясно, че късносредновековното българско селище продължава да съществува и в периода XVI–XIX в. – доказателство за българския народностен състав на неговите обитатели в първите години на османското завладяване.

Колективната находка обект на настоящото съобщение е намерена в окрайнините на днешното с. Борци, в руините на стара къща[6]. Състои се от 39 броя сребърни монети – западноевропейски и османски, които се разпределят така:

Западноевропейски монети – 6 екз.

ИСПАНИЯ. Филип III. 1598–1621 г.	3 екз.;
НИДЕРЛАНДИЯ. Западна Фрисландия. 1638 г.	2 екз.;
АВСТРИЯ. Фердинанд III. 1637–1657 г.	1 екз.;

Османски монети – 33 екз.

Сюлейман II. 1687–1691 г.	1 екз.;
Мустафа II. 1695–1703 г.	1 екз.;
Ахмед III. 1703–1730 г.	1 екз.;
Махмуд I. 1730–1754 г.	1 екз.;
Селим III. 1789–1807 г.	3 екз.;
Махмуд II. 1808–1839 г.	16 екз.;
Абдул Меджид. 1839–1861 г.	11 екз.;

От Шумен и неговия регион от периода XV–XIX в. са регистрирани над 20 колективни монетни находки. Те имат смесен характер – освен османски емисии, съдържат и западноевропейски. Съкровищата, които са съставени изключително от европейски или османски монети са по-рядко срещани. Тази тенденция е характерна за находките от цяла България, тъй като западноевропейските парични знаци са имали широк прием в Османската империя. Масовото навлизане на тези монети по нашите земи започва след средата на XVI в.[7]. И докато за периода XIV–XVI в. приоритет в търговията с Империята имат италианските републики, то през XVIII–XIX в. водещи са позициите на Белгийската конфедерация (Нидерландия), Австрия, Полша – държави, чиито парични знаци трайно присъстват сред единичните и колективни находки от българските земи[8]. Емисиите на Великите сили Англия и Франция, с които Високата порта е била в най-близък политически и търговски контакт, на практика липсват от съкровищата.

Хронологически последните емисии в находките определят и техния terminus post quem. За находките от Шуменско статистиката сочи следното: последни емисии на Баязид II (1481–1512) – 2 находки; на Мурад IV (1623–1640) – 1 находка; на Мустафа III (1757–1773) – 2 находки; на Селим III (1789–1807) – 1 находка; на Махмуд II (1808–1839) – 3 находки; на Абдул Меджид (1839–1861) – 4 находки. Превес имат съкровищата, които хронологически завършват с монетите на султан Абдул Меджид – *Шумен,*[9] *Косово,*[10] *Климент*,[11] *Борци*. Най-близки паралели разглежданата тук находка намира с тази от с. *Рояк*, Варненско, но там съставът е изключително от османски емисии, някои от които пробити. Според издателя ú нейното укриване се отнася към 1865 г.[12] Интересен е фактът, че това са единствените находки регистрирани от днешните български земи (включително и находката от *Кричим*[13]), в които последните емисии са именно от този султан. Характер-

но за монетите на Абдул Меджид е, че те отсъстват от колективните находки от България, но също така са рядко срещани и като единични екземпляри. Вероятното обяснение за това явление е не само в затрудненото финансово състояние на Империята, но и в пренасочването на всички финансови ресурси за водените по това време военни действия. Войната е погълнала почти всички налични авоари и намирането на емисии на Абдул Меджид става рядко явление.

Османските монети от находката представят голямо разнообразие в номиналите – *куруш, юзлюк, икилик, йирми паралък, половин золта, он паралък, джедид бешлик.* Западноевропейските номинали са: *талери, льовенталери и реали*[14]. Лек превес имат монетите от едър номинал. До Махмуд II, при когото натрупването е най-голямо, емисиите са само от едър номинал. Неговите парични знаци и тези на Абдул Меджид, включват и по-дребни номинали. Характерен момент за този тип смесени находки е, че западноевропейските емисии са предимно от XVII в. – т.е. те са заделени след дълго участие в монетооборота, за което съдим и от техния външен вид.

Малкото съкровище от с. Борци се отличава с няколко характерни момента:

- В находката няма нито една пробита монета, т.е. паричните знаци не са били вторично преупотребени;
- Всички монети са сребърни, с изключение на най-ранната – тази на Сюлейман II, която е медна. Подобен паралел намираме при находката от с. *Пешаково*, Видинско, където хронологически първата монета е мангър на Баязид II;[15]
- Всички османски монети са отсечени в монетарницата на Инстанбул, като изключение прави единствено екземплярът на Мустафа II отсечен в Одрин;

След успехите на Османската империя през XIV–XV в., тя постепенно започва да губи своята мощ, а непрекъснатите войни, които е принудена да води през целия XVIII в., ускоряват и задълбочават финансово-икономическото ú състояние. Стабилният курс на акчето се разклаща и постепенно се стига до неговата девалвация и фалшификация. През 1687 г. Високата порта е принудена да пусне в обръщение нова сребърна монета – *куруш*, която да замени обезцененото акче. Стойностно тя се приравнява на европейския грош с тегло 18 г. Разбира се и тази спасителна мярка е само временно решение на финансовата криза. В османското монетосечене през разглеждания период настъпват и някои промени. Пръв султан Мустафа II (1695–1703) поставя туграта върху двете страни на златните монети, тъй като дотогава тя е запазена единствено за сребърните. С изящество и красота се отличават монетите на султан Ахмед III (1703–1730), който бил любител калиграф

– увлечение, което налага и в монетосеченето. Постепенно върху неговите златни емисии освен името "*Константиние*" започва да се изписва и новото "*Ислямбол*" – практика, която остава в сила до Махмуд II (1808–1839)[16].

Особено тежка за Империята се оказва руско-турската война от 1828–1829 г. Тогава руските войски обсаждат силните крепости Силистра, Варна, Шумен, преминават Стара планина и достигат до долината на р. Марица. Тези политически и икономически сътресения довеждат до епохата на "танзимата", чието начало поставя султан Абдул Меджид през 1839 г. За да стабилизира икономически държавата, през 1843 г. той започва да сече нови златни и сребърни монети, които обаче не успяват да изместят фалшивите. Те продължават да доминират в монетооборота на Империята[17].

Финансовата нестабилност и най-вече влошеното икономическо състояние през първата половина на XIX в., стават причина за укриване на неголеми парични суми. Прави впечатление, че и четирите находки са сравнително малобройни – *Климент* – 20 екз., *Косово* – 58 екз., като изключение прави находката *Шумен*, включвала 153 билонови монети. Инфлационните процеси през този период налагат практиката количеството сребро в монетите да бъде намалено, вследствие на което сребърните емисии на практика се превръщат в билонови. По този начин те стават отражение на състоянието на циркулационната среда в Империята през XIX в. Такива са и монетите от разглежданата тук находка. Западноевропейските са с по-висока проба сребро, като изключим трите фурета, сочещи съществувалата тенденция за циркулиране на нискостойностни монети в османските пазари. Освен това те са с износена повърхност, което също е свидетел за продължителната им употреба в монетооборота. Фактът, че емисиите не са вторично пробити, означава че са били веднага трезорирани – т.е. извадени от циркулационната среда, а не заделяни дълго време или пък ползвани за накит. Това предполага наличието на причина, довела до тяхното моментно трезориране. За Шумен и неговата околност вероятното събитие може да е поредния руско-турски конфликт - Кримската война. Макар и водени далеч от българските земи, военните действия са още едно икономическо сътресение за Империята и нейните поданици. Въпреки отдалечеността на североизточните територии от Кримския полуостров, те съвсем не са били тихо и спокойно място. В началото на 1854 г. съюзниците на Османската империя струпват около 60 хилядна армия в района на Варна. През пролетта на същата година български доброволчески отряди, сформирани сред местното българско население в помощ на руските войски, поемат към фронта. Един от отрядите начело с ген. Хрулев настъпва в посока от Силистра към Шумен. След като приключва дунавската кампания на руската армия през месец юни, руските войски се оттеглят на север. Заедно с тях потегля и значителен брой българско население от района на военните действия, опасявайки се от безчинствата на турските власти.[18] Възможно е разглежданата тук находка да е била укрита

именно по време на тези неспокойни за североизточните територии месеци на 1854 г. Основанията за това се базират на горепосочените факти, които мисля са основателен довод, за да бъде направено и самото заключение.

Опитът за изчисляване на общата парична стойност на разглежданата тук находка сочи приблизителната сума от 143 гроша. Твърде вероятно е, това да не е пълният състав на находката и част от монетите да са продадени или задържани от хората, които са ги открили. За да добием представа какво точно се е остойностявало с тази сума пари в средата на XIX в. ще използваме данните от търговски тефтер, воден по същото време, в което се датира и находката - годините на Кримската война. Той на практика илюстрира ежедневната търговската дейност на Д.х.Иванов – обикновен бакалин от Шумен. Например през 1852 г. той закупува 1 ока кафе за сумата от 7,3 гроша, чифт кундури за 22,2 гроша, а през 1854 г. те струват вече 10, и съответно 35 гроша. Заплатата на чирака в дюкяна му през 1852 г. е 200 гроша за година, т.е. по 17 гроша на месец, а през 1853 г. Д.х.Иванов заплаща вече по 25 гроша на месец. Чифт еминии са 40,2 гроша, една ока морска сол – 52,2, а една крава струва цели 230 гроша[19]. За съжаление сумата от 143 гроша, която нейният собственик е успял да скъта, е нямало да му стигне дори за закупуването на една крава.

Въпреки отдалечеността на с. Борци от град Шумен, животът там е бил подчинен на същия обществено-икономически ритъм характерен за североизточните български земи. Находката е свидетелство за имотното състояние на местното население, както и за несигурността съпровождала ежедневието на тези хора.

Табло I

1

2

3

4

5

6

7

Табло II

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

К А Т А Л О Г

ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИ МОНЕТИ

I. ИСПАНИЯ. Филип III. 1598–1621 г.

Л: Надписът не се чете.

Андреевски кръст, в четирите полета между раменете му са изобразени кули на замък и изправени лъвове.

О: Гербов щит разделен на полета, в които са изобразени хералдически символи.

Монетите са допълнително орязани по периферията, което е рефлектирало върху първоначалното им тегло.

8 реала – д. 30–31 мм; т. 19.66 г. **(Табло I.1);**

4 реала – д. 27–27, 27–28 мм; т. 11.34, 11.18 г. – 2 екз. - фуре **(Табло I.2);**

II. НИДЕРЛАНДИЯ. Западна Фрисландия. 1638 г.

Л: MO. ARG. PRO. CON – FOE. BELG. WEST.

Прав рицар с обърната наляво глава. Лявата ръка е вдигната, а в дясната държи опрян на земята щит. Върху щита е изобразен изправен надясно лъв.

О: CONFIDENS. DNO. NON. MOVETVR. 1638.

Изправен на задните си крака лъв в ход надясно.

Единият екземпляр е фуре, вероятно имитация, тъй като изображенията и надписите са неправилно предадени.

Davenport, 1977, p. 296–300.[20]

Льовенталери – 2 екз. – д. 40–41, 41–42 мм; т. 22.68 (фуре), 24.92 г. **(Табло I. 3–4);**

III. АВСТРИЯ. Фердинанд III. 1637–1657 г.

Л: FERDINAN. III. ROM:IMP:SEM:AVG.

Коронован двуглав орел. На гърдите на птицата е изобразено числото 28 в овална рамка.

О: FLOR. ARGEN 28 CIVITAT. EMB.

Коронован гербов щит разделен на осем полета с хералдически изображения.

Четвърт талер – 1 екз. – д. 40–41 мм; т. 19.32 г. **(Табло I.5);**

ОСМАНСКИ МОНЕТИ [21]

I. Сюлейман II. 1687–1691 г. (1099–1102 Х.)

Pere, 1968, L. 28.471 – Инстанбул

Мангър (мед) – д. 19–19 мм; т. 1.2 г. **(Табло I.6);**

Л: Süleyman bin İbrahim el-muzafferü daima

Тугра

О: Duribe fi Kostantiniye 1099

ضرب فى
قسطنطنيه
١٠٩٩

II. Мустафа II. 1695-1703 г. (1106–1115 Х.)
Pere, 1968, L. 28.471 - Одрин
Куруш (сребро) – д. 38-38 мм; т. 17.48 г. **(Табло I.7);**

Л: Sultanül berreyni ve hakanül bahreyni essultan (nk) ibnissultan

О: Essultan Mustafa bin Mehmed han dame mülkühü duribe fi Edirne sene 1106

سلطان البرين
و خاقان البحرين
السلطان ابن (نج)
السلطان

السلطان
مصطفى بن محمد خان
دامه ملكه ضرب فى
ادرنه
سنه
١١٠٦

III. Ахмед III. 1703–1730 г. (1115–1143 Х.)
Pere, 1968, L. 33.521 – Инстанбул
Половин(йаръм) золта (сребро) – д. 27–28 мм; т. 9.62 г. **(Табло II.8);**

Л: Sultanül berreyni ve hakanül bahreyni essultan (a) (h) ibnissultan

О: Essultan Ahmed bin Mehmed han dame mülkühü duribe fi Kostantiniye 1115

سلطان البرين
و خاقان البحرين
السلطان ابن (ع) (ه)
السلطان

السلطان
احمد بن محمد خان
دامه ملكه ضرب فى
قسطنطنيه
١١١٥

IV. Махмуд I. 1730–1754 г. (1143–1168 Х.)

Pere, 1968, L. 37.572 – Инстанбул

Куруш (сребро) – д. 41–41 мм; т. 23.08 г. **(Табло II.9);**

Л: Sultanül berreyni
ve hakanül bahreyni
essultan (a)
ibnissultan

О: Tuğra
duribe fi
Kostantiniye
1143

سلطان البرين
و خاقان البحرين
السلطان ابن (ق)
السلطان

Tuğra
ضرب فى
قسطنطنيه
١١٤٣

V. Селим III. 1789–1807 г. (1203–1222 Х.)

Pere, 1968, L. 47.705 – Истанбул

1.Юзлюк (сребро) – 2 бр. – д. 42–43, 43–43 мм; т. 31.2, 32.12 г. **(Табло II.10);**

Л: Sultanül berreyni
ve hakanül bahreyni
essultan (17)
ibnissultan

О: Tuğra
duribe İslâmbol fi
1203

سلطان البرين
و خاقان البحرين
السلطان ابن (١٧)
السلطان

Tuğra
ضرب اسلامبول فى
١٢٠٣

Pere, 1968, L. 47.706 – Истанбул

2. Икилик (сребро) – д. 43–44 мм; т. 24.74 г. **(Табло II.11);**

Л: Tuğra

О: (2) Duribe fi
İslâmbol
1203

(٢)
ضرب فى
اسلامبول
١٢٠٣

VI. Махмуд II. 1808–1839 г. (1223–1255 Х.)

Pere, 1968, L. 54.822 – Истанбул

1. Джедид бешлик (сребро) – д. 39–39 мм; т. 15.06 г. **(Табло II.12);**

Л: Adlî Tuğra

О: (25)
Duribe fi
Kostantiniye
1223

Adlî Tuğra

(٢٥)
ضرب فی
قسطنطنیه
١٢٢٣

Pere, 1968, L. 54.825 – Инстанбул

2. Куруш (сребро) – 2 бр. – д. 28–28, 28–28 мм; т. 2.78, 2.62 г. **(Табло II.13);**

Л: Adlî Tuğra

О: (23) Duribe fi
Kostantiniye
1223

Adlî Tuğra

(٢٣)
ضرب فی
قسطنطنیه
١٢٢٣

Pere, 1968, L. 54.828 – Истанбул

3. Йирми паралък (сребро) – 11 бр. – ср. д. 20–21 мм; ср. т. 1.37 г. **(Табло II.14);**

Л: Adlî Tuğra

О: (28)
Duribe fi
Kostantiniye
1223

Adlî Tuğra

(٢٨)
ضرب فی
قسطنطنیه
١٢٢٣

Pere, 1968, L. 54.829 – Инстанбул

4. Он паралък (сребро) – 2 бр. – д. 17–17, 17–17 мм; т. 0.64, 0.70 г. **(Табло II.15);**

Л: Adlî Tuğra

О: (30) Duribe fi Kostantiniye 1223

Adlî Tuğra

(٣٠) ضرب فى قسطنطنيه ١٢٢٣

VII. Абдул Меджид. 1839-1861 г. (1255–1277 Х.)

Pere, 1968, L. 58.888 - Инстанбул

1. Йирми паралък (сребро) – 9 бр. – ср. д. 20–20 мм; ср. т. 1.28 г. **(Табло II.16);**

Л: Tuğra (отдясно на туграта има цвете)

О: (2) Duribe fi Kostantiniye 1255

Отстрани има ивица с цветя

Tuğra

(٢) ضرب فى قسطنطنيه ١٢٥٥

Pere, 1968, L. 58.889 – Инстанбул

2. Он паралък (сребро) – 2 бр. – д. 16–17, 16–17 мм; т. 0.64, 0.56 г. **(Табло II.17);**

Л: Tuğra (отдясно на туграта има цвете)

О: (1) Duribe fi Kostantiniye 1255

Tuğra

(١) ضرب فى قسطنطنيه ١٢٥٥

[1] **Маринов, В.** Делиорман. София, 1941, 152.

[2] Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 168, № 83.

[3] Археологическо проучване на Община Венец през 1990 г. Непубликувани данни от архива на отдел "Антична археология" – РИМ – Шумен, предоставени ми от колегата Георги Атанасов.

[4] Инвентирана е под № 14358/1-96, а съставът ú включва 96 сребърни денара от: Септимий Север (193–211) – 62 бр., Юлия Домна (217) – 18 бр., Каракала (198–217) – 16 бр.

[5] **Георгиева, Д., М. Пенков**. Шумен и Шуменско XV–XIX в. Шумен, 1996, 41–50; 70–73; 89–92; 108–124.

[6] Находката постъпи в "Нумизматичния отдел" през 2004 г. и е инвентирана под № 14951.

[7] **Филипова, Ф., П. Шидеров.** Съкровище от западноевропейски и турски сребърни монети от с. Пешаково, Видинско от XV–XIX в. – Нумизматика, 4, 1990, 31.

[8] **Шидеров, П.** Разпространение на талерите на Белгийската конфедерация в българските земи през XVII и XVIII в. – Нумизматика, 3, 1988, 41–42.

[9] **Юрукова, Й.** Колективните монетни находки, открити в България през 1980 г. – Археология, 1, 1982, 65. Находката се състои от 153 билонови монети: Махмуд II – 56 бр., Абдул Меджид – 97 бр.

[10] **Герасимов, Т.** Колективни находки на монети през 1946, 1947, 1948. – ИАИ, XVII, 1950, 316–326. Находката се състои от 59 медни посребрени турски монети: Махмуд II – 58 бр., Абдул Меджид – 1 бр.

[11] **Герасимов, Т.** Монетни съкровища, намерени в България през 1965 г. – ИАИ, XXIX, 1966, 211–216. Находката се състои от 20 сребърни турски монети: Махмуд II – 19 бр., Абдул Меджид – 1 бр.

[12] **Златарски, Д.** Колективна находка от турски монети от с. Рояк, Варненско. – ИВАД, XII, 1961, 141.

[13] **Gerasimov, T.** Tresors monetaires trouves en Bulgarie au kours de 1968. – IAI, XXXV, 1979, 140.

[14] Повече за монетните номинали в **Харитонов, Х.** Енциклопедия нумизматика. В. Търново, 1998.

[15] **Филипова, Ф. П. Шидеров**, пост. цит. 32.

[16] **Pere, N.** Osmanlilarda madeni paralar. Istanbul, 1968, 185;191; 241.

[17] **Садулов, А.** История на Османската империя (XIV–XX в.). В. Търново, 2000, 174; 223; 245.

[18] История на България. Т. 5. София, 1985, 397.

[19] Търговски тефтер на Д.х.Иванов. – ДА–Шумен, ф. 635к, оп. 1, а.е.1. Благодаря на колегата Мария Левкова от РИМ–Шумен, която ми предостави данни от бъдеща нейна публикация върху въпросния търговски тефтер.

[20] **Davenport, J**. European Crowns 1484–1600. Frankfurt am Main, 1977.

[21] Надписите върху османските монети са транскрибирани от колегата Мария Левкова, за което ú благодаря.

A HOARD OF WEST EUROPIAN AND OTTOMAN SILVER COINS (MIDDLE OF 19TH C.) FROM THE VILLAGE BORZI, SHUMEN DISTRICT

Zhenya Zhekova

This small hoard contains 39 specimens: 6 thalers and 33 ottoman silver coins. The hoard was found near the village of Borzi, Shumen District. The West Europian Coins are relating to the Spanish ruler Philip III (1598–1621), the Austrian emperor Ferdinand III (1637–1657) and to the Netherlands – province West-Friesland – 1638. The Ottoman coins are from the sultans: Sjulejman II (1687–1691) – 1, Mustafa II (1695–1703) – 1, Ahmed III (1703–1730) – 1, Mahmud I (1730–1754) – 1, Selim III (1789–1807) – 3, Mahmud II (1808–1839) – 16, Abdul Medgid (1839–1861) – 11.

The final emissions directing to the *terminus post quem* in the middle of 19th c. – the time of Crimean War (1853–1856). The historical events of the spring and autumn of 1854 give us more information about the time when this hoard was hidden.

РИЗНИЦА С АРАБОГРАФИЧЕН НАДПИС

Мария Левкова

Настоящото съобщение има за цел да представи един интересен от гледна точка на османската история и епиграфика паметник. Това е ризница, която се съхранява в отдел "Средновековна археология" на Регионалния исторически музей в гр. Шумен под инвентарен № 140. За съжаление няма никаква информация относно нейния произход и обстоятелствата около намирането ú.

Публикации върху подобни паметници липсват, което затрудни работата ми с материала. Благодаря на доц. Ст. Андреев, Ст. Кендерова, А. Стоилова, доц. К. Венедикова, М. Салим и М. Мердан за оказаната помощ при датировката на ризницата и разчитането на епиграфския текст

Ризницата е изплетена от железни халки с диаметър 1,15 см и дебелина 0,11 см. В долната си част е зле запазена. Дължината ú е 89 см в най-дългата част, а ширината (заедно с ръкавите) – 108 см. Върху предницата и от двете страни на вратния отвор почти симетрично са прикрепени две кръгли бронзови пластинки, на които е изписан арабографичен текст на османотурски език. (Сн. 1)

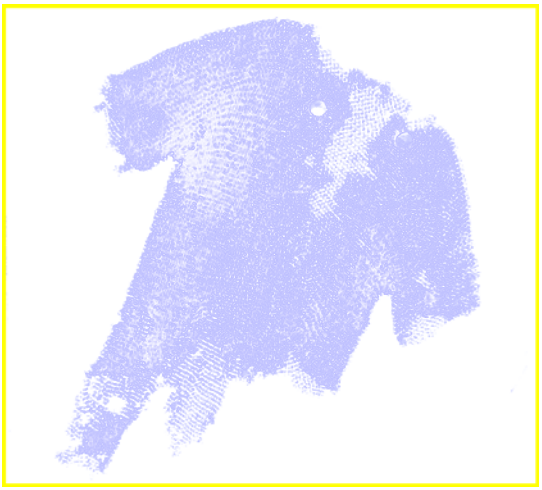

Снимка 1

В Османската империя за обозначаване на броня най-често е употребявана думата "джебе" (جبه). Използвана е и арабската дума "дър`" (درع), позната на османците с персийската си форма – "зърх" (زره).[1] Плетените или отлети железни военни облекла са известни също с персийската дума "джевшен" (جوشن)[2], както и с турската дума "гьомлек" (كوملك)[3].

Тези сравнително леки и плътни ризници, осигуряващи по-голяма подвижност на османските вóйни в сравнение с тежко въоръжените западноевропейски армии, са изработвани в два основни варианта - по-дълги за пехотата и по-къси за кавалерията. Размерите на представената тук ризница позволяват да я отнесем към типа защитни облекла, дълги приблизително 80-90 см и широки 100–115 см, които са използвани от османските конни отряди.

От създаването си през XIV–XV в. чак до периода на реформите (Танзимат) през XIX в. османската армия се разделя на пет основни категории: кавалерия, пехота, артилерия, флота и специални подразделения. Основната част от османската кавалерия съставляват тимариотите.[4] Високата порта преотстъпва служебно на притежателя на тимара (сахиб-и тимар, спахия) вместо заплата приходите от даден имот – лен (тимар, зеамет или хас) срещу задължението да служи в кавалерията. Спахиите се разделят на няколко групи в зависимост от големината на годишния доход, преотстъпен им от Портата. Задълженията им зависят от годишния доход на тимара. Първото задължение засяга въоръжението на тимариота, уточнено в зависимост от неговия доход. Второто задължение се отнася до броя на въоръжените лица, които го придружават във военните походи.[5] Въоръжението на спахията включва лък, сабя, щит, копие и боздуган, а ако доходът от тимара му надхвърлял определена сума, спахията има и броня. В Канун-намето (Законник) на Сюлейман I е казано, че владелец на тимар с доход 1000 акчета е задължен да участва във военните походи лично, като въоръжен боец – "кендю джебелю"; владелец на тимар с доход 2000 акчета е също така задължен да участва като "кендю джебелю", но да представи и един "гулам" (прислужник); притежателите обаче на тимари с доход 3000 акчета и повече били задължени да участват във войската като "бюрюме" (т. е. стоящ по-високо по военен чин) и да представят известен брой бойци ("джебелю"), прислужници ("гулам"), палатка ("тенктур") и други военни принадлежности според големината на тимара[6], в това число и ризница. В изворите се споменават различни видове предпазно облекло: кожени ризници с метални плочки, плетени или отлети метални ризници, наколенници, шлемове, както и специални ризници за конете. [7]

Възможно е притежателят на ризницата, която представяме тук, също да е принадлежал към категорията на спахийската конница, при това с висок военен чин и владелец на лен със значителен годишен доход, задължаващ го да участва във военните походи в пълно въоръжение.

От особена важност са надписите, врязани върху двете кръгли пластинки от предната част на ризницата. Пластинките са с идентични размери – диаметър 3,2 см и дебелина 0,2 см. Прикрепени са към плетката на ризницата с по един централен нит, който е захванат от обратната страна с втора, по-малка плочка. Разположени са приблизително на еднакво разстояние от дясната (сн. 2) и от лявата страна (сн. 3) на вратния отвор.

Снимка 2

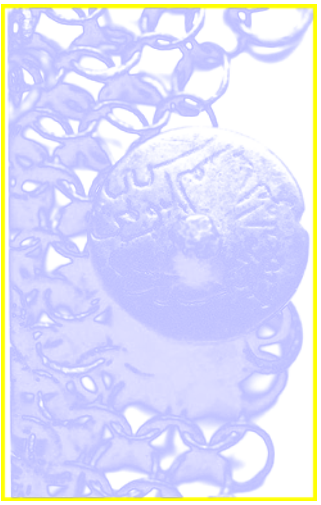

Снимка 3

Текстът върху двете плочки е на османотурски език. Пластинките са в добро състояние, добре запазени и буквите личат добре. Разчитането на надписите обаче се затруднява от липсата на знаци за озвучаване. Майсторът-калиграф е решил по различен начин разпределението на полето за писане върху двете пластинки. Въпреки това, някои особености при изписването на буквите показват, че двата надписа са изработени по едно и също време, от една ръка. Смислово двата надписа също се допълват, всъщност те представляват единен текст. Няма основания да смятаме, че пластинките са изработени по-късно от ризницата – нитовете, с които са прикрепени, не са разхлабвани, по тях няма следи, които да подсказват, че плочките са били свалени от едно място и вторично използвани за украса на ризницата. Всичко това навежда на мисълта, че плочките са били поставени едновременно с изработването на ризницата. За съжаление, не разполагаме с никакви конкретни сведения за датирането ú. То се отнася в широките граници между втората половина на XIV в. – времето на османското завладяване на българските земи, и края на XVI в., когато империята тръгва надолу, а спахийската конница постепенно редуцира своите функции на основна военна ударна сила. През XVII в., с развитието на огнестрелното оръжие, отбранителните доспехи загубват своето значение.[8]

Върху пластинката, намираща се от лявата страна на ризницата (сн. 3), полето за писане е разделено на две части. В горната част е изписан текст в два реда. Първият ред гласи: حسبی [Hasbî] – “По волята [на Аллах]”. Вторият ред съдържа няколко думи, които на този етап от работата ни остават неразчетени.

Останалата част от полето на лявата плочка е заето от текст, изписан в полукръг. Първата дума не се чете. Следва дума, предшествана от арабски определител член - الصفت [es-Saffet] – "(душевна) чистота". Над нея е изписана персийската дума - میر [mîr], която означава "командир", "командващ", "бей". Следва отново думата حسبی [Hasbî] – "По волята [на Аллах]" и личното име حسن [Hasan] – "Хасан". Вплитането на някои букви или думи над други, което се наблюдава в този надпис, е характерен белег за писмото сюлюс.[9]

Чистите линии и коректното изписване на текста върху дясната плочка (сн. 2) правят разчитането му по-лесно. Разчетен и транскрибиран, надписът гласи: ... السداد رس حسن ابن [es-Sedad-res Hasan ibn …]. Преводът е следният: " Стремящият се към правото (истината) Хасан, син на ...". Последната дума в надписа, представляваща лично име, не се чете.

Практиката да се поставят надписи върху оръжия е позната и в западния, и в източния свят. В Оръжейната палата на Московския Кремъл например се съхраняват няколко германски ризници от XVI и XVII в., украсени с медни или оловни плочки с изображения на двуглави орли и човешки фигури, както и с латински букви, вероятно инициалите на притежателя.[10] Руските средновековни ризници също са били украсявани с нагръдни пластинки с изображения на двуглави орли, с надписи, съобщаващи имената и титлите на собствениците, или с позлатени и посребрени апликации.[11]

При османските турци забраната да се изобразяват живи същества, наложена от сунитската религия, поражда необикновено разнообразие на орнаментални мотиви. Многобройни паметници на турското парадно, бойно и отбранително въоръжение, които днес се съхраняват в много музейни колекции в Турция, Русия, както и в много европейски и източни страни, се отличават с доброкачествения си материал, висока техника на изпълнение и богата украса.

Поставянето на надписи върху османските оръжия има декоративни и представителни функции. Изящно изработени текстове с арабско писмо се срещат и върху нападателно, и върху отбранително въоръжение. Публикуваните епиграфските текстове върху саби, ятагани и мечове съдържат името и длъжността на притежателя на оръжието, понякога заедно с името на майстора, който го е изработил, придружени от молитви и благопожелания, от текстове с магическа, защитна функция. Често в надписите оръжието е сравнено с легендарната сабя Зулфикар, принадлежала на пророка Мухаммед – "Няма друг герой (като Али), няма друга сабя като Зулфикар".[12]

Богати по съдържание са текстовете, украсяващи османските шлемове, ризници, наколенници, ризници за челата на конете и други елементи от предпазното въоръжение на османските воини. Надписите, изпълнени на писмата сюлюс, несих или талик, включват арабския израз "bismillâhi..." ("с името на бога"), имената и качествата на Аллах, имената на пророка Му-

хаммед и четиримата халифи, айети (стихове) от Свещения Коран, свързани с"фетих" (завоюването на нови земи) и с "джихад" (мюсюлманската война за вяра), молитви и пожелания за благополучие. Отделно от това се срещат имената на притежателя на оръжието, изписани във формата на плетеница или в права линия, заедно с датата на изработване, а понякога и имената на майстора[13].

Надписите върху представената тук ризница намират най-близък аналог с епиграфските текстове от ризници, изработени и използвани от тюркското племе Аккоюнлу, основало през XIII в. свой бейлик, завладян от османците в началото на XVI в. Много от трофейните ризници, попаднали в османската оръжейница, съдържат пластинки с надписи, съобщаващи името на своя притежател, придружено от богати епитети с религиозно съдържание. Както изтъква изкуствоведът Т. Чорухлу, оръжията на племето Аккоюнлу трудно могат да бъдат разграничени от османските, поради общите тюркски корени и близките културни традиции.[14] Практиката да се украсява османското защитно въоръжение с епиграфски текстове, виждаме продължена и в ризницата, представена тук.

Въпреки непълното разчитане, дължащо се най-вече на липсата на знаци за вокализиране в надписите, става ясно, че те съобщават името на притежателя на ризницата – Хасан, притежаващ високата титла командир (бей, валия). Изразът hasbî ("По волята [на Аллах]"), повторен на две места, думата es-Saffet, означаваща "чистота", но духовна, както и характеристиката es-Sedad-res Hasan ibn … ("Стремящият се към истината Хасан, син на ...) представляват "визитката" на собственика на оръжието. Това е един османски воин, заемащ команден пост в армията, вероятно в спахийската конница. Надписите го представят като вярващ мюсюлманин, гази (борец за вяра). Поставени върху важен елемент от защитното въоръжение на мюсюлманския воин, тези надписи трябва да демонстрират вярата и да защитават своя носител.

Според мюсюлмански предания, по време на Ухудската битка (625 г.) пред пророка Мухаммед се появил ангелът Джабраил и му казал: "Господ иска да съблечеш ризницата си и да прочетеш тази молитва (дуа), която ще те пази по-добре от ризницата." Мюсюлманите вярват, че който носи със себе си молитва, наречена "джевшен" (персийска дума, която означава "ризница"), не го сполетява зло.[15] Вероятно от тази вяра е бил движен и притежателят на проучваната ризница, за да поръча изписването на надписите, които да го предпазват в сраженията и да му осигурят победа над враговете.

[1] **Devellioğlu, F. Osmanlıca** – Türkçe Ansiklopedik Lûgat. Ankara, 2003, 183, 1185.

[2] Пак там, стр. 138.

[3] Извори за българската история. Т. XIII. Турски извори за българската история. Серия XV–XVI. Т. II. Съст. и ред. **Тодоров, Н., Б. Недков,** София, 1966, с. 164.

[4] История на Османската империя. Под ред. на **Р. Мантран**. София, 1999, с. 141–142.

[5] **Иналджък, Х**. Османската империя. Класическият период 1300–1600. София, 2002, 115; История на ..., 139.

[6] Извори..., 9.

[7] История..., 139.

[8] **Гордеев, Н. В.** Русский оборонительный доспех. – Государственная оружейная палата Московского Кремля. Москва, 1954, 110.

[9] **Kütükoğlu, M.** Osmanlı Belgelerinin dili (Diplomatik). İstanbul, 1994, s. 55–56; **Б. Недков,** Османотурска дипломатика и палеография. Т. I, София, 1966, 99.

[10] Государственная оружейная палата Московского Кремля. Москва, 1954, 91–93.

[11] **Гордеев, Н. В.** Русский оборонительный доспех...., 67.

[12] **Иванова, З.** За един епиграфски текст и една еничарска сабя. – Български фолклор, кн. 2–3, 2003, 165–170.

[13] **Çoruhlu, T**. Askeri müze`deki tombak eserler. – http: // www. akmb.gov.tr / turkce/ books / turkkong3-1 / tk 3-1-29- coruhlu. htm; Государственная Оружейная Палата Московского Кремля. Москва, 1958.

[14] **Çoruhlu, T.** Osmanlı cebehanesine ganimet olarak giren Akkoyunlu silahları. – http://www.akmb.gov.tr/turkce/books/turkkong4-1/tk4-1-20-coruhlu.htm.

[15] http://nedir. antoloji. com.

OTTOMAN CHAIN MAIL WITH AN INSCRIPTION

Maria Levkova

The article presents an iron chain mail, probably Ottoman. Two round bronze plates are attached to the front of the mail. The name of the owner of the weapon is written in Ottoman upon them. Inscriptions of religious nature are also written. Sheltered by his chain mail, the Ottoman warrior is under the protection of the sacred formulas of the inscription.

ТОПОНИМЪТ БИТ ПАЗАР

Доротея Георгиева

Словосъчетанието "бит пазар" е включено в речниците на българския език. Съставителите са единодушни за неговия произход и тълкуване. Това се вижда от няколкото цитата, които ще посоча: Найден Геров, Речник на българския език[1] – "Бит - пазар, Т[урско]. Място, дето ся продават вехти нечта; толкучий рынок."; Български етимологичен речник[2] - "Бит пазар "вехтошарски пазар" - Произв.: битпазарски – от тур. bit pazarı, съставено от "bit", "въшка" и пер[сийското] "pazar", т. е. пазар за въшкави дрехи; за значението срв. френското marehe 'de puce "бит пазар" / "puce" - "бълха"/; Български тълковен речник[3] – "битпазар" - [тур.] 1. Пазар на стари, употребявани вещи; вехтошарски пазар."

Не оспорвам записаното в речниците, но се оказва, че определението на лексикографите не може да се използва при тълкуването на топонима Бит пазар в Шумен.

Бит пазар е най-старата част на града, заселена още преди идването на турците[4]**.** През османския период пътешествениците сочат това място за център на селището. Историците са единодушни, че до Освобождението Бит пазар е главната чаршия на Шумен - търговско-производствения център. Като такъв той е записан в документ от 1671 г. В текста на вакъфнамето това "пазарище" е означено с арабската дума "suk", "medine-i mezbure sukunda". Според османиста Г. Гълъбов "употребата на тази дума вместо една от народните думи "pazar" или "carsi" не ще да е само хрумване на писаря, а може би, защото с думата "suk" се е целяло да се укаже "главната чаршия" на гр. Шумен, която по това време е била Бит пазар"[5]**.** Този документ, както и проучванията на специалистите сочат наличието на няколко чаршии в града през XVII век.

Известно е, че думата "чаршия" означава "търговска улица или площад; пазар"[6]**.** От картата на Шумен, изработена през 1810 г.[7] се вижда, че Бит пазар е площад с неправилна форма, в който се вливат лъчеобразно осем улици. Специалистите, занимаващи се с градоустройствените процеси в българските земи XV–XIX век смятат, че формирането на търговско средище с лъчеобразно насочване на включващите се в площадното пространство улици би могло да се разглежда като заварена /предосманска/ градоустройствена схема[8].

В публикация от 1960 г. Г. Джумалиев изказва становището, че Бит пазар възниква през османския период като трета по ред чаршия – "Създала се нова голяма чаршия – Бит пазар, – където още през XVII в. се съсредоточило търговското оживление." Той приема, че наименованието Бит пазар има персийски произход и означава "пазар на дребно"[9]. М. Пенков смята, че Бит пазар е "най-оживената чаршия на турския град през XVII в., а и преди това". Относно наименованието не коментира тълкуването на Джумалиев, а приема определението на Н. Геров, но за да се вмести в него, изказва предположението за продажба и на вехтории: "На чаршията Бит пазар е ставало, изглежда и продажба на вехтории, оказион, отгдето и названието ú - "Бит пазар" или по-вярно "Бат пазар"[10].

Както се вижда двамата проучватели намират несъответствие между същността на пазарището в Шумен и неговото наименование Бит пазар в смисъл на вехтошарски пазар. Предположението на Пенков не може да се докаже документално въпреки упоритите издирвания в тази насока. То не се подкрепя и от кореняците шуменци. Имах възможност да разпитвам представители на местни български и турски родове, родени в края на XIX и началото на XX в. Констатира се: 1. Шуменци използват топонима Бит пазар от "незапомнени времена" като наименование на описаното по-горе пазарище, което функционира до 80-те години на XX век; 2. Жителите на града не знаят какво означава словосъчетанието Бит пазар; 3. И турци, и българи не използват наименованието Бит пазар за означаване на място, където се продават стари вещи.

Информаторите твърдят, че не са чували на Бит пазар да се продават стари вещи. Два магазина за такава стока се отварят през 50-те години на XX век, но не на самата чаршия, а извън нея, на улицата, която свързва Бит пазар с Дървения пазар /дн. площад "Оборище"/. Тези два магазина турците наричат "ескиджийници" / ески = стар/, а българите - "вехтошарници" /вехт = стар/. Хората, занимаващи се с покупко- продажба на употребявани вещи, се назовават "ескиджии" или "вехтошари".

Във връзка с думата "ески" трябва да се каже, че Н. Геров тълкува наименованието "Ески чаршия" като "чаршия дето продават вехти нечта; ветошный рядъ"[11]. Това тълкуване, идентично с тълкуването на "бит пазар", не се приема от специалистите, занимаващи се с историческото развитие на селищата (напр. Ески махла = Старата махла, Ески чаршия = Старата чаршия, Ески джамия = Старата джамия и т. н.).

Мимоходом от информатори разбрах, че Бит пазар е имало в днешния гр. Нови пазар, Шуменска област и в гр. Плевен. По-подробни бяха сведенията за село Върбица в Герлово (дн. гр. Върбица, област Шумен). За него ми разказа Н. Генов. "Най-старият пазар на селото се казвал Бит пазар. Той се намирал до българската махала Трошка – най-старата, първата махала. Мойте дядовци разказваха, че тогава Бит пазар бил единственият пазар и на него се продавало всичко, включително и животни."[12]

Описание на два централни площада, носещи името Бит пазар, дава арх. Т. Златев. В неговата книга "Пространството в българската възрожденска архитектура", издадена 1958 г., е записано: "Старата чаршия в Копривщица се намира на Югоизточния край на селището и днес е известна под името Битпазар". "До Кримската война това е било същевременно и центърът на селото... Пространството на Битпазар е оформено от две кръстовища с по три вливащи се в тях улици."[13] Авторът отбелязва още една чаршия в Копривщица, възникнала по-късно.

В друга книга на арх. Т. Златев, излязла от печат 1962 г. "Българските градове по река Дунав през епохата на Възраждането", се съобщава, че във Видин една от главните улици "започвала от Стамбул капия и водела към градския площад – чаршия, т. нар. Битпазар или Неготинската чаршия...Неготинската чаршия или Бит пазар е вероятно най-старият площад във вътрешния град още от времето, когато селището се образувало около "Баба Вида". Площадът е осмолъчно кръстовище... Главната чаршия била в крепостта. Тя се намирала на Неготинската чаршия, наричана още Битпазар. Последното име тя придобила по-късно, след Освобождението, когато се развила и чаршията в извънкрепостната част на града... Голямата чаршия в крепостта била напълно в турски ръце, а тази в предградието – в български"[14].

Констатациите на арх. Т. Златев са много важни. Ситуацията в Копривщица и Видин е идентична с тази в Шумен. И в трите селища най-старите площади се наричат Бит пазар. Те са центрове на селищата. Тук са разположени главните чаршии (търговско-производствените центрове).

Естествено възниква въпросът възможно ли е центърът на селището да се нарича Вехтошарски пазар или по-точно, според мен, Въшкав пазар, защото "бит" (bit) в превод от турски означава "въшка". Очевидно е, че при тези обстоятелства, топонимът Бит пазар не може да бъде тълкуван така.

С оглед на казаното потърсих друго значение на "bit" – определящата дума в словосъчетанието. Такова открих в "Древнетюркский словарь". В този речник думата "bit" е с две значения. Първото значение е "лице, физиономия", а второто - "въшка"[15].

Според мен първото значение на думата (лице, физиономия) може да бъде отнесено към наименованието за център на селище. Така топонимът Бит пазар получава друго обяснение – пазар – лице на селището или определящ физиономията на селището, т. е. централен пазар, център. Както днес, така и в миналото, централната част на дадено селище определя неговата физиономия, т. е. центърът е лицето на селището.

След Освобождението чаршията Кошир се налага като централен площад на Шумен. Неговото име се променя няколко пъти, но през всичките години шуменци го назовават "Центърът", "Площадът". Наименованието Бит пазар отпада от списъка на Шумен, когато най-старият център на града беше съборен из основи, а теренът снишен, за да бъде превърнат в кръстовище (1980–1981 г.) – едно безименно кръстовище.

Въпросът за топонима Бит пазар не е бил предмет на специално проучване от страна на историците. Настоящият материал не изчерпва темата. На този етап не може да се отговори на въпроса, кога и от кого започва да се използва това наименование, както и на каква територия е разпространено. Изложеното в тази публикация сочи, че в определен период от време със словосъчетанието "бит пазар" се обозначава централният площад на селището.

---

[1] **Геров, Н.** Речник на българския език, Част първа. Пловдив, 1895, с. 42.

[2] Български етимологичен речник, А–З. София, 1971, с.51.

[3] Български тълковен речник, А–Я. Четвърто фототипно издание БАН, 1993, с. 54.

[4] **Георгиева, Д**. За града Шумен до завладяването му от турците. – Известия на Исторически музей Шумен, кн. X, 2002.

[5] **Гълъбов, Г.** Вакъфнаме от 1671 год. на Хаджи Мехмед ага, син на Реджеб ага от гр.Шумен, махала "Солак Синан". – Сб. Шумен – Коларовград, кн. II, 1962, с. 181, бел.15.

[6] Български тълковен речник, А–Я. БАН, 1993, с.1044.

[7] Фотокопие на картата на Шумен, изработена 1810 г., се съхранява в Регионален исторически музей – Шумен, отдел "XV–XIX век".

[8] **Харбова, М.** Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII в., София, 1991.

[9] **Джумалиев, Г.** Икономическото развитие на гр. Шумен през епохата на турското владичество. – Известия на Народния музей Колоровград, кн. I, 1960, с. 84.

[10] **Пенков, М.** Поселищен и демографски облик на Шумен под османско владичество.- Известия на Народния музей Шумен, кн.V, 1962, с. 134.

[11] **Геров, Н.** Речник на българския език. Част втора, Пловдив, 1897, с. 12.

[12] **Генов, Николай Иванов**, роден 1923 г. във Върбица, Шуменско, живял и работил там, събиращ данни за историята на селището. Разпитан месец февруари 2001 г.

[13] **Златев, Т.** Пространството в българската възрожденска архитектура. София, 1958, с. 93.

[14] **Златев, Т.** Българските градове по река Дунав през епохата на Възраждането. София, 1962, с. 14, 16, 18.

[15] Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969, с. 103 – "BIT I лицо, физиономия; BIT II вошь".

THE TOPONYM BIT PAZAR

Doroteia Georgieva

This article gives a new interpretation of the toponym Bit pazar (literally – rag-fair), as for the period of the Ottoman dominion. The data collected indicates that in the past the noun Bit pazar was not related to selling second-hand things. The name Bit pazar enters the toponymy of the settlements standing for the central market place, the center of the settlement. In other words – Bit pazar is the equivalent of the Center, the Square –names of the central parts of the settlements nowadays.

ЕВРЕЙСКИ КУЛТОВИ И ОБЩЕСТВЕНИ СГРАДИ В ШУМЕН XVIII–XX ВЕК

Бета Хараланова

В своето вековно развитие град Шумен се слави като град с редица ценни в архитектурно отношение културни и обществени сгради. Тяхното многообразие разкрива религиозния, търговския и културния живот в града през епохата на османското владичество и първите години след Освобождението. Зад всяка сграда се крие частица от историята на определена група от хора, на различни етноси живели през тези векове в Шумен. Част от тези сгради са изследвани и публикувани, но за други липсват данни и пълни изследвания[1].

Към многообразието на обществените и религиозни сгради спадат и тези на еврейската общност в Шумен – синагога, училище, чешми и баня. Целта на настоящата статия е да разкрие тяхното създаване, архитектурен вид и състояние, което ще допълни малкото изследвания, свързани с историята на евреите в града. Към обществените сгради спада и читалището, но тъй като в еврейското читалище години наред се води интензивна дейност, неговата роля в културния живот на града ще бъде обект на друго научно изследване.

Синагога

Основният и единствен молитвен дом на еврейското население е синагогата. Думата "синагога" има гръцки произход и означава събрание, център на поклонничество на евреите. Все още на науката не е известно къде е била построена първата синагога, но мнението на историците е, че еврейските религиозни храмове се появяват по време на Вавилонското изгнание на евреите, когато те изграждат малки домове за събиране и молитви. Синагогите винаги се строят върху ос, която гледа към свещения град и преди всичко към Храма в Йерусалим[2]. Законите на религията изискват те да бъдат на високо място, близко до воден басейн.

За наличие на синагога в Шумен пишат в своите пътни бележки редица пътешественици и учени – Феликс Каниц, Константин Иречек, по-късно Иван Моллов и др. Интересни данни се съдържат и в ръкописа на Рафаел Фарин [3].

Еврейската синегога, гр. Шумен, 1972–1975 г.

Първата еврейска синагога в Шумен е построена през XVII в. – непосредствено след като в града трайно се заселват първите евреи. Намира се в центъра на т.н. Голям двор, както сами наричат създадената от тях еврейска махала. Представлява малка, дървена постройка, която едновременно служи и за "мелдар" (училище, от вида на българските килийни училища). С течение на годините, след като броят на еврейското население нараства значително, синагогата се оказва малка да побере всички богомолци[4]. В средата на XIX в. остро се чувства нуждата от нова сграда. Още през 1848 г. знатните евреи от Шумен решават да построят нова синагога. Строежът ú започва през 1855 г. Но между членовете на общината възниква остър спор, по размера на новата синагога. "Младите" настояват тя да бъде представителна и голяма, а според "старите " – да не е толкова голяма, но да се построи по-бързо. Средства за строеж се събират чрез дарения на еврейските общности не само в Шумен, но и в Русе, Одрин, Истанбул и други градове. Работата продължава до 1860 г. и е свързана със значителни трудности. През това време е убит касиерът Арон Капо, който упорито защитава тезата, че "дори и гащите да си продадат все пак синагога в Шумен трябва да има и тя трябва да бъде достатъчно голяма, така че да побира всички евреи"[5]. Изключителни заслуги за построяването на еврейския молитвен дом в Шумен има Менахем Навон, член на синогалното настоятелство, а по-късно и неин председател. Той е роден през 1828 г. в Одрин в семейство на търговци. През 1835 г. там избухва голям пожар и това принуждава стотици евреи да напуснат града. Така семейство Навон се заселва в Шумен, където вместо разкош

и лукс, срещат бедност и нищета. И все пак Менахен Невон получава добро образование, владее няколко чужди езика и успява да се наложи като водач на младите евреи в града[6].

Освещаването на новата синагога става през 1860 г.[7] Тя е голяма и хубава за времето си. Шемтов Париете, назначен през 1870 г. за учител в новопостроеното от Алианс Израелит универсал училище споменава, че " в Шумен има една доста хубава синагога." Яков Хаимов Йосифов, роден във Видин и поканен за учител в същото еврейско училище, през 1886 г в своите спомени потвърждава това мнение като казва, че"синагогата беше хубава и интересна с това, че имаше четири колони по средата и там беше амвона"[8].

През 1897 г. едно голямо наводнение на реката причинява голяма повреда на зидовете и отнася архива на настоятелството. През същата година е направен основен ремонт на храма, а през 1900–1905 г. и 1916 г. са направени женското отделение, галерията, подът и оградата[9].

Разширяването и укрепването на синагогата продължава и през следващите години. На 14 август 1909 г. на извънредна сесия Шуменският градски общински съвет взема решение да се отпусне и предаде на Синогалното еврейско настоятелство в града безплатно празното общинско място от 293 кв.м в кв. 329 парцел VI за разширение на синогалния двор[10]. Дворното място при окончателното събаряне на сградата е 800 кв. м.

В архитектурно отношение синагогата в Шумен е изключително интересна. Тя е двуетажна каменна постройка, с обща площ 330 кв. м. Зидовете ú са с дебелина 0,80 см.

Първият етаж е с размери – дължина 21,40 м и ширина 16,68 м. Молитвената зала е голямо квадратно по форма помещение, с размери: 15,10/15,10 м. Там са се намирали и четирите дървени, измазани колони. В помещението има апсида. Вляво от молитвената зала се намира помещение с размери 4,43/6,48 м, а вдясно – още две с размери съответно 2,30/4,45 м и 3,80/4,45 м. От предверието към залата се влиза с 11 стъпала. Залата е с галерия-балкон, обикалящ 4-те страни. Южната фасада на първия етаж има 4 прозореца. Вито стълбище започващо от предверието води към мазето. Таванът е дървен (Асма).

Вторият етаж е така наречената "галерия". Към нея се отива посредством вита стълба от 20 стъпала с размери: 0,26/0,30 м. На този етаж са се намирали столове, разположени в три реда за жените и гостите, които посещават синагогата. Вторият етаж също има 4 прозореца. Общият брой на дървените прозорци в сградата е 38[11].

В течение на години в синагогата се извършват ежедневно религиозни служби. Тъй като в ония години повечето от местните евреи са твърде религиозни, те три пъти на ден посещават синагогата - по време на сутрешната молитва "шахарит", следобедната – "минха " и вечерната "арвит ". По заможните от тях имат платени столове.

В синагогата има свещен шкаф, където се държат свитъците от Тората. Застанали с лице към него богомолците отправят своите молитви. Шкафът, както в повечето синагоги, е украсен и покрит с богато извезана завеса (парокет). Два от парокетите, предадени след закриването на ритуалния дом през 1964 г на шуменската еврейска община и досега се пазят в Софийската синагога. Единият от тях е подарен от Рафаел Фаринл. Неговото име е изписано със сърмени букви върху плата. На другия са избродирани имената на други известни шуменски евреи [12].

В продължение на години службите се извършват от равин (думата "равин" в превод от иврит означава "мой учител"). Първият главен равин в България д-р Ашер Хананел е роден в Шумен през 1895 г.[13] Години наред той е считан от съгражданите си за религиозен водач на шуменските евреи, въпреки че никога не е бил равин в града. Той е учен, автор на множество научни публикации и съавтор на двутомника "Еврейски извори за обществено -икономическото развитие на балканските земи през XVI и XVII в." По инициатива на д-р Хананел след 9 септември 1944 г. в България се учредява Еврейският научен институт. Д-р Хананел умира през 1964 г.

През 1931 г. пристигайки в Шумен в качеството си на главен равин на България, д-р Хананел извършва и еврейския обред "генизата" (от "гануз", което означава "скрит", "скриване" т.е заравяне на старите окъсани свещени книги и други ритуални предмети)[14]. Този обичай е изключително интересен и малко познат. Извършва се през двадесет години. Самата церемония преминава тържествено. Седмици преди ритуала се съобщава на всички за предстоящото събитие и се отправя покана, в синагогата да бъдат донесени ритуалните предмети и книги. "Генизата" се извършва в северния край на гробищата, в присъствието на всички евреи, дошли от рано сутринта с храна и кафе. По време на церемонията се събират пари. За последен път този обичай е извършван в София през 1936 г.[15]

Първият равин в Шумен служил от 1790 до 1809 г. е Нисим Хаим Шалом Сарагоса. Следващият е Хаим Файон и т.н. Последният равин работи в града до 1884 г.[11] След тази година службите се извършват от хазан – т.е. човекът, който помага в службите. Той трябва да има мелодичен глас, за да пее заедно с равина или отделно от него. Последният хазан служил в шуменската синагога е Алберт Моше Алтарас, изпратен от Провадия през февруари 1944 г. Преди да дойде в града, Алберт Алтарас изпраща молба до Директора на полицията, в която настоява да му бъде разрешено да посети Шумен за три дни и в качеството си на бъдещ равин да се запознае с еврейското население в града. Поради действащия Закон за защита на нацията и забраната за свободно движение на евреите, отговорът е бил отрицателен[16]. Поради това новият хазан пристига в града след официалното му встъпване на тази длъжност. Следваща длъжност в синагогата е "габи" (габай). Това е църковният настоятел, който контролира служителите в синагогата. Публи-

кувания по долу надпис от чешмата в двора на синагогата дава сведения за габай, служил в шуменската синагога .

Свързана пряко с живота на евреите в Шумен, синагогата се превръща в място не само за служби, но и за провеждане на религиозни ритуали, концерти, сватби и празници. Тук е имало и кафене, в което идващите за молитва са се срещали на приятелски разговор.

През 1943 г. по силата на действащия Закона за защита на нацията, от София в Шумен е изселен инж. Митрани. Върху южната фасада на Синагогата той прави слънчев часовник, който години наред предизвиква интереса на много хора. Нещо повече в съзнанието на шуменци еврейската синагога е останала като "сградата със слънчевия часовник".

Еврейската синагога в Шумен има богато минало, но за съжаление - нерадостна съдба. През 1975 г. тя е обявена за Паметник на културата[17], а през декември 1977 г. е направен проект от НИПК за нейната реставрация. Ръководител на колектива е архитект Адриана Стайнова (Кантарджиева). Проектът е за концертна зала, но той остава неизпълнен. Дълго време сградата се използва като склад за обувки или като ателие на художници. Реставрация така и не се извършва. Постепенно синагогата се разрушава. В такова окаяно състояние е върната като имот – собственост на малобройната вече еврейска организация в града. През 1994 г. е съставена комисия, назначена със заповед на кмета на града, която трябва да огледа Паметниците на културата и да даде своето становище относно тяхното реставрация. В резултат на протоколите кметът издава заповед за събаряне на Синагогата.[18] Това решение е в нарушение на становището на НИПК, което гласи че "синагогата е култов обект с висока културно-историческа стойност и тежкото състояние не я отписва от регистъра на паметниците на културата. Заповедта на кмета е в нарушение със Закона за паметниците на културата и музеите и следва да се счита за незаконосъобразна."[19]

Оставена без охрана, синагогата е подложена на разрушаване и ограбване. Окончателно е срутена на 5 януари 1995 г.

Училище

Образованието на децата при евреите е едно от важните условия, свързани с бъдещето им развитие. Първото училище, в което те постъпват е "Мелдара" (подобно на българското килийно училище). В него те изучават Тората и тълкуванията на Талмуда[20]. То се намира в синагогата и често преподаватели са самите равини или други нейни служители В средата на XIX в. Шумен се превръща в един от първите еврейски образователни центрове в страната. В резултат на икономическото развитие на града и засиленото френско културно влияние, през 1870 г. Алианс израелит универсел построява в града първото за България мъжко еврейско училище. Седалището на тази организация е в Париж, но тя открива редица училища от нов тип на

Еврейското училище в гр. Шумен

територията на цялата Османска империя. Официалното откриване на училището става през януари 1871 г.[21] През 1874 г. Алианс израелит отново в Шумен открива и първото девическо еврейско училище. Изключително голяма роля за издръжката на училището изиграват даренията на барон Хирш. През 1874 г. той предоставя на организацията 1 милион златни франка, а през 1889 г. още 10 млн. златни франка[22]. Благодарение на тези средства и събрани други дарения, през 1898 г. еврейската община завършва разширението на новата сграда на училището. Учителят Яков Йосифов дава сведения, както за синагогата, така и за това какво представляват еврейските училища в Шумен петнайсет години след тяхното откриване (1886–1889): "Мъжкото училище беше едноетажно здание с три стаи, един голям салон и една канцелария. А женското – с 4 стаи. И двете имаха големи дворове. Мъжкото имаше 100 деца, а женското – 60 момичета… Училището беше първоначално и с четири отделения"[23].

През 1906–1907 г. в изложението на шуменския окръжен управител се съобщава, че в града има 2 еврейски училища – мъжко и девическо. "Те се помещават в две здания, строени по план, сгодни и достатъчни за всички деца. Посещавани са от 248 деца."[24] Двете сгради (мъжко и девическо), в които са се водили учебните занятия са едноетажни с по три –четири стаи[25]. В тях еврейските ученици учат до 1940 г. През 1941 г. след приемане на Закона за защита на нацията, мъжкото училище се превръща в склад и управление на жандармерията. След 9 септември 1944 г. училището е преобразувано в

партийна школа. Със заповед на отдел “Народна просвета “ при ГНС – Шумен от 1 ноември 1954 г. се слага началото на Начално училище “ Христо Ботев “, в което учат деца от различни етноси[26]. През 1995 г. сградата на училището е върната като имот на еврейската община в града. Верни на традицията да правят добро на хората, евреите от града решават да я предоставят като дарение на Община Шумен. За целта на 1 септември 1996 г. между РОЕ ”Шалом“ – Шумен и Община Шумен се сключва “Договор за безвъзмездно ползване на сградата като начално или основно българско училище в общинската просветна система”[27]. Поради намаляване броя на учениците през 1999 г. общината закрива училище “Хр. Ботев “ и отново сградата е върната на еврейската общност. През 2002 г. сградата е продадена на частно лице.

През 1995 г. бившето мъжко еврейско училище представлява масивна едноетажна сграда с площ от 400 кв. м. Тя се състои от пет стаи, два салона и изба. Има 16 прозореца, симетрично разположени от всички страни на сградата. Ориентирана е в посока север- юг. Лицева част е откъм южната страна. До входа ù се стига посредством 15 каменни стъпала, завършващи с малка площадка. Над входната врата върху отделна плочка е изписана годината “1898” – годината на последното преустройване на сградата като еврейско училище. Дворното място е с площ от 1140 кв. м.[28] В него е разположена още една масива едноетажна сграда (използвана за детска градина), състояща се от две помещения.

Чешми

Всяка обществена чешма, строена през епохата на османското владичество, в това число и през Възраждането или през първите години след Освобождението представлява архитектурен паметник. Обикновено те са с украси, състоящи се от каменни корнизи, покриви, растителни или животински орнаменти. За тяхното архитектурно оформяне допринасят и дълбоко врязаните или слабо вдълбани в камъка ниши. В по-голямата си част чешмите имат пезул (правоъгълна ниша, която стои над чучурите и служи за поставяне на съдчето за вода)[29]. Надписите върху някои от тях, които разкриват обикновено името на майстора, на дарителя, годината на строеж или имат възпоменателен характер, ги превръщат в писмен паметник съдържащ полезна историческа информация. Независимо от вида на камъка, от който е изработена чешмата, често надписите са изписани върху специална мраморна плоча. Такива паметници в Шумен са известната Куршун чешма, строена през 1774 г., чешмата при Часовниковата кула от 1740 г., тази в двора на Томбул джамия от 1744 г., Коджа (Папаз) чешма. Строени значително по-късно от тях, запазените до днес в Шумен две еврейски чешми са паметници свързани с историята на евреите в града. Техният вид е още едно доказателство, че шуменските евреите не се различават съществено по бит и култура от местното население.

Чешма от двора на еврейското училище

През 1896 г. еврейската община в гр. Шумен построява в западната част на двора на еврейското училище каменна чешма, на която поставя и възпоменателен надпис. Чешмата е с правоъгълна форма и завършва в горната част с купол, поставен върху плоча. Представлява истинско произведение на изкуството и архитектурата. Състои се от два огромни бели каменни блока, плътно закрепени един върху друг. Лицевата страна на чешмата е с вдълбана ниша и е украсена с каменен фриз, обхващаш трите страни. В горната ù част, под купола, върху самия каменен фриз има издълбан надпис, на иврит, Надписът гласи: "Всеки евреин е отговорен един за друг" – стих от популярна еврейска песен. Следват две розетки с растителни орнаменти, поставени от двете страни на нишата. В горната част на нишата е поставена емблемата на Алианс израелит – две стиснати ръце, а под нея е и същинският надпис –също на иврит. Той е издълбан върху самостоятелна мраморна плоча, допълнително вградена в нишата. Плочата е с размери: 62,5/37 см. Надписът е разположен на 6 реда и има следния текст: "Този паметник издигна еврейската община в Шумен в памет на барон Моше де Хирш, починал в петия ден на (месец) ияр 5656 г. (21 април 1896 г.). Годината е изписана самостоятелно на последния шести ред от текста. Преводът е направен от Владимир Пауновски[30].

Непосредствено над и под надписа също има украса от растителни орнаменти. Чешмата е имала три чучура и преливник. За съжаление не се знае самото корито колко е било голямо и дали е имало украса, тъй като не е запазено.

През 2003 г. еврейската общност в града, продължавайки дарителската традиция на своите предци, дари и монтира в лапидариума на Историческия музей двете чешми – от синагогата и от еврейското училище Двата паметника образуваха един чудесен архитектурен комплекс свързан с еврейската история.

Чешма от двора на Синагогата

През 1902 г. в двора на синагогата е построена чешма с надпис, който гласи:[31]

"За всеки жаден за вода.

Тази чешма е дарение на общината,

Строена под грижите на Йомтов Шемуел габай, на времето си, година 5662" (т.е. 1902 г.)

Надписът на чешмата за първи път е публикуван от Николай Кочев[32].

Чешмата е сравнително по-малка по размери от тази на училището, но е също красива и интересна. Докато чешмата от еврейското училище е сходна по строеж с много други чешми в България, то за тази от Синагогата не можа да се открие аналог. В план тя представлява правоъгълник с разме-

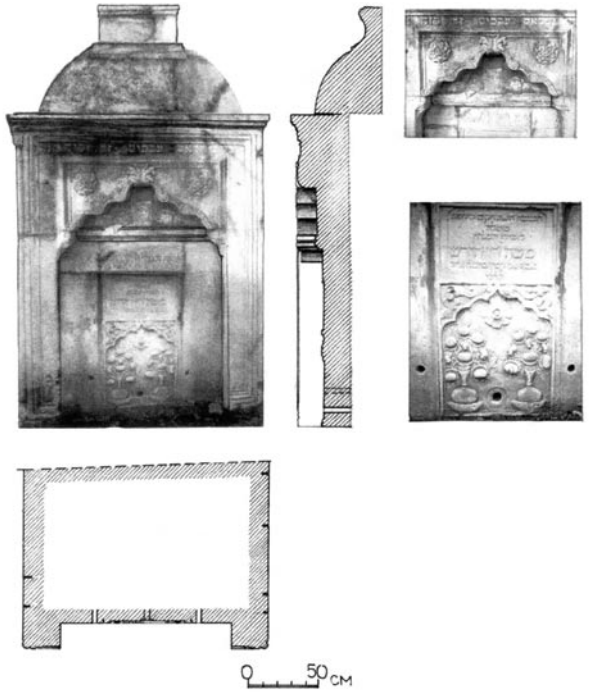

Чешмата от еврейското училище с надпис от 1896 г.

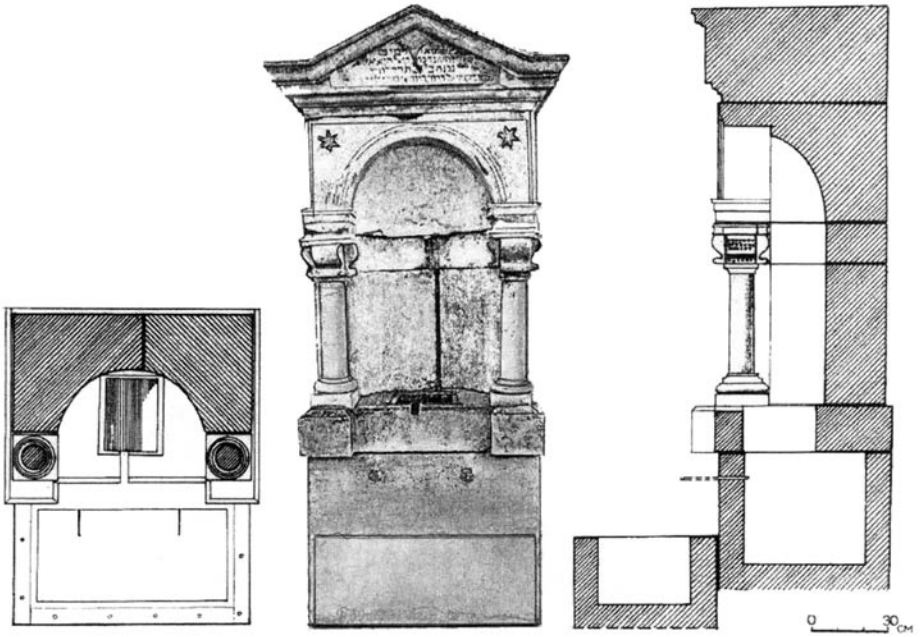

Чешмата от Синагогата, с надпис от 1902 г.

Еврейски чешми
(съхраняват се в РИМ – Шумен)

ри: 2,15/1,00 м. Състои се от три основни части. Основата е правоъгълен камък, леко извит в лицевата част. Камъкът е с дълбок отвор и преливник. Втората част включва каменен блок с ниша и издадени напред две каменни колони в античен стил. Колоните, като вид украса на обществени чешми не са познати и затова те правят чешмата от Синагогата по различна от познатите и публикувани до този момент обществени чешми.[33] Колоните са носещи и допират до третата част, представляваща каменен капак, във вид на покрив с триъгълна форма. Под "покрива " се намира посоченият по–горе надпис. Той е изписан върху мраморна плоча на четири реда, с бронзови букви. Основата на тази трета част също е с извита навътре линия, образуваща свод, достигащ до надписа. Чешмата е имала два чучура. Корито е отделно – издълбан монолитен камък, с правоъгълна форма и размери 95/56 см. В най-горната дясна част на чешмата, странично се намира пезул, с размери 18/18 см.

След срутването на Синагогата, през 1995 г. еврейската организация в града премества чешмата в лапидариума на Историческия музей. За съжаление при преместването една малка част от надписа безвъзвратно е унищожен.

Баня

Към обществените сгради спадат и баните. Обстойно изследване за баните в стария Шумен прави арх. Венелин Иванов.[34] В статията си той дава сведения за т.н. "Ески хамам " или известна още с имената "Под гората" и "Еврейската". Последното си наименование тя получава от факта, че се е намирала в началото на еврейската махала. Иван Моллов посочва, че това е първата баня, която след затварянето си е служила за военен склад.[35] Най–старите евреи все още си спомнят за нея и я свързват с факта, че това е баня, в която са водили младоженците в последния ден преди сватбата.[36]

Еврейските културни и обществени сгради в гр. Шумен не са много. Но те са още едно доказателство за интензивния живот, който евреите водят, за спазването на техните традиции, обреди и обичаи. За съжаление след разтурването на еврейската община в града, свързана най-вече с масовото

изселване на евреите в Израел, постепенно животът в еврейската махала замира. Преустановяват се службите в синагогата, еврейското училище е превърнато в българско. Голяма част от къщите се обезлюдяват и събарят. Болшинството от останалите в Шумен евреи също се преместват в централната част на града.

---

[1] **Пенков, М., В. Иванов**.Старите бани в Шумен. ИНМ, Коларовград, II,1963, с. 59, **Иванов, В.** Старата шуменска часовникова кула. – Арх.-Арт, 2000/13, **В. Иванов, Здр. Пеев.** Търговски и складови сгради в стария Шумен. – Аспекти, София, 1999/4, **В. Иванов, Здр. Пеев**. Старата болница в Шумен. Сб. Шумен – Коларовград, 1960 г. **В. Иванов, Здр. Пеев**. Старите казарми в Шумен. Малък сборник включващ публикации в някои сборници, списания и вестници от 1956–2001 г., Шумен, 2002 г., с. 15.

[2] **Гилбърг, М.** 5000 години история на еврейския народ и неговата вяра. Писма до леля Фори. София, 2002, с. 327.

[3] **Каниц, Ф.** Пътни бележки за гр. Шумен. Превод и коментар от Цв. Цветкова. – ИНМК, II,1963, с. 134; **Ив. Моллов**. Записки. РИМ, Шумен отд. "България XV–XIX в., Инв. № 2966.

Фарин, Р. Shumen-Bulgaria 1889 – Lud – Izrael 1950. Ръкопис от 29 стр. Оригиналът се съхранява в Израел. (Копие от изследването – личен архив на автора на статията.)

[4] **Пауновски, Вл.** Щрихи от началната история на евреите в Шумен. Studia balkanika. 23, Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров, с. 439.

[5] **Фарин, Р**. Цит. съч., ръкопис от 29 страници (копие – личен архив Б. Х.)

[6] **Ардити, Б.** – Видни евреи в България. Галерия на забравените. Тел Авив, 1972, т. 3, с 184–191.

[7] **Пауновски, Вл**. Цит. съч., с. 441.

[8] **Хараланова, Б.** Еврейската общност в Шумен от XVI до началото на XX в. ИИМ, Шумен, 1997, кн.9, л. 164.

[9] **Ив. Моллов**. Цит. съч.

[10] ТДДА, Ш, ф. 34 к.,оп.1, а.е. 5, л. 87.

[11] **Хараланова, Б**. Синагогата в Шумен – история и съдба. Сб. Храмова архитектура и изкуство на религиозните общности в Североизточна България. Разград, 2004 г., с. 228.

[12] По сведение на Йосиф Леви от Софийската синагога. (В момента се прави пълен опис и инвентаризация на материалите там.)

[13] **Пауновски, Вл**. Цит съч., с. 425.

[14] в. Шуменски вести, бр. 35, г. XIII, 6 май 1931 г.

[15] **Москона, И**. Език, бит и душевност на балканските евреи, София, 2004, с. 183–184.

[16] **Хараланова, Б**. Войната и евреите в Шумен. Втората световна война и Балканите. Сборник доклади и научни съобщения, изнесени на международна научна конференция в София, 20–21 юни 2001 г., София, 2002, с. 388.

[17] Държавен вестник. бр. 22,1975 г.

[18] Община Шумен. Заповед №РД 25–333/19.04.1994 г. на кмета на гр. Шумен-Христо Христов.

[19] НИПК №778/23.06. 1997 г. Писмо до Еврейската организация "Шалом"

– Шумен (съхранява се в архива на организацията).

[20] **Хараланова, Б.** Еврейската общност в Шумен от XVI до началото на XX в., с. 160–161.

[21] **Ешкенази, Е.** Евреите на Балканския полуостров през XIX в. – живот, икономика, бит и култура. Годишник на ОКПОЕ, VIII, 1973, с. 129.

[22] **Пауновски, Вл.** Цит. съч., с. 445.

[23] ЦДИА, ф. 1568, оп. 1, а.е. 8928, л. 12.

[24] ТДДА, Шумен, ф. 59 к, оп.2, а.е. 141 л. 151.

[25] **Цветков, Н.** Просветното дело на българските евреи в края на XIX и началото на XX в. ГКПОЕ, София, 80, т. 15, с. 122.

[26] ТДДА, Шумен, ф. 1114, оп. 1, а.е. 1, л. 1.

[27] РОЕ "Шалом" – Шумен – архив на организацията.

[28] Удостоверение право на собственост върху недвижим имот №54, т. XI, дело 4004/95 /архив на РОЕ "Шалом", Шумен.

[29] **Любенова, Ив**. Чешмите в България през Възраждането, София, 1961, с. 46–47.

[30] в. Еврейски вести, бр. 14, 20 юли 2001 г. По-късно Вл. Пауновски го публикува и в Studia balkanika 23, Изследвания в чест на чл. кор. проф. Страшимир Димитров. София, 2001, л. 439.

[31] Неправилно Вл. Пауновски я определя като разрушена. с. 440 – Цит съч.

[32] **Кочев, Н.** Еврейски надгробни надписи в България през XV–XIX в. – ГОКПОЕ, IX, 1974, с. 139, 160–161, 165.

[33] **Харбова, М.** Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVII в., София, 91; **Ив**. **Любенова,** Цит. съч.

[34] **Иванов, В.** Баните в стария Шумен.ИНМ,Коларовград, 1963/II, л. 59–74.

[35] **Моллов, Ив**. Цит. съч.

[36] **Соломонов, Д**. Личен архив (Давид Соломонов е роден през 1916 г. Той разказва, че са посещавали банята до 15–20 годишни, а след това са ходили в Сунтур баня. Според неговите спомени, собственик на банята "Под гората" става Исак Герон, а не семейство Фарин, както посочва В. Иванов).

JEWISH RELIGIOUS AND PUBLIC BUILDINGS IN SHUMEN 18TH–20TH C.

Beta Haralanova

The Jewish religious and public buildings are part of the history and the architecture of the town of Shumen. An exceptional and interesting site is the synagogue built in the period 1855–1860 and completely demolished in 1995. The history of its construction, services and rabbis are treated in this article, the little known custom "gavaza" is mentioned. Its exact architectural photographing is given. The Jewish school, which is the first Jewish school in Bulgaria has a rich history too. Two fountains – from the courtyards of the synagogue and the school – belong to the Jewish architectural monuments too. Both of them are covered with inscriptions revealing the history of their construction. The bath used by the Jews in town has its place too.

ОСМАНПАЗАРСКИЯТ РЕГИОН ВЪВ ВОЕННИТЕ ОПЕРАЦИИ НА ЮГОИЗТОЧНИЯ СЕКТОР НА РУСКО-ТУРСКИЯ ФРОНТ ПРЕЗ 1877 г.

Мирослав Тошев

Град Омуртаг е неголямо селище разположено в полите на Източния предбалкан[1]. През Възрожденската епоха стария Осман пазар[2] е административен център на едноименна каза, икономическо и културно средище на част от прилежащите му покрайнини на Герлово на изток и Сланник (Тузлука), на запад. В града работи телеграфо-пощенска станция от 1868 г., а разположението му на кръстопът и на подхода към Котленския проход (най-краткия маршрут от Русе за Ямболската ж.п. линия, Одрин и Цариград) го правят значим съобщителен възел на границата между Централна северна, Североизточна и Югоизточна България[3].

Град Омуртаг намира място в руските планове за водене на война с Турция още преди да е изяснено дали Северната империя и "болния човек край Босфора" ще премерят сили по бойните полета на България.

През месец март 1876 г. полковник Артамонов изнася пред офицерите от Петербургския военен окръг няколко лекции, разглеждащи най-изгодните стратегически начини за действие срещу Османската империя. Той начертава две направления за настъпление към столицата Цариград: първото – от Русе през Осман пазар – Сливен и Одрин, и второто – от Свищов през Търново, Казанлък и Одрин. Недостатък на посочените трасета се явява възможността за флангов удар от турската крепост Шумен[4].

Няколко месеца по-късно, когато възможността за война между двете империи става все по-реална, през ноември 1876 г. ген. К. В. Левицки, помощник на началник-щаба на армията, съставя записка известна като "План на главнокомандващия", в която се съдържат основните насоки за действие срещу Турция. В нея са отбелязани три оперативни направления за настъпление през Балкана: 1. Търново – Габрово – Шипка – Казанлък, 2. Плевен – София, 3. Осман пазар – Котел – Сливен[5].

При съставяне на тактическите планове за бъдещата война руските висши военни е трябвало да се съобразят със състоянието на пътищата в Заддунавска България. Според разузнавателните данни само 7 са били шосетата и шосейните направления, по които може да се движат войски и обози през цялата година, независимо от климатичните условия. Две от тях пре-

минават през Омуртаг. Това са трасетата Русе – Осман пазар и Осман пазар – Търново – Ловеч[6].

Друг важен фактор, определящ стратегията за водене на бойните действия в Централна и Североизточна България е турският четириъгълник на крепостите Русе, Силистра, Варна и Шумен, прикриващ най-краткия път през ниските проходи на Източна Стара планина към сърцето на империята Цариград[7]. Самият укрепен район е защитаван от най-многобройната турска войскова групировка на Балканите - на 27 май 1877 г.[8] тя е наброявала 95100 души[9]. В гр. Осман пазар, намиращ се на югоизточния подстъп към крепостния четириъгълник, според руските разузнавателни сведения към 12 юни 1877 г. са разположени 4600 турски войници[10].

На 15 юни 1877 г. руската армия преминава р. Дунав и навлиза в България. За защита на източния фланг на настъпващите части и за действия срещу Русе и Укрепения четириъгълник, на 22 юни 1877 г. е създаден Русенският отряд на Действащата руска армия[11].

Неговият авангард / 8-ма кавалерийска дивизия/ прехвърлен през Дунав на 24 юни 1877 г. е изпратен за изясняване на обстановката между Разград и Осман пазар, а 8-ми уланski Вознесенски полк получава задача да се придвижи на юг, по горното течение на р. Янтра, да разузнае района и да охранява левия фланг на Предния отряд настъпващ към Търново[12].

На 25 юни 1877 г. старата българска столица е освободена. Турските войскови части след кратко сражение се оттеглят към Осман пазар. Изпратените от Шумен подкрепления - шест табора водени от Сафет паша, движещи се по османпазарския път, закъсняват за битката. Те отстъпват заедно с остатъците от търновския гарнизон и представителите на административната власт[13].

След края на сражението русите изпращат конни разезди към Осман пазар, Елена, Габрово и Севлиево[14].

Два дни по-късно – 27 юни 1877 г. – два драгунски полка (8-ми Астрахански и 9-ти Казански) под командването на княз Е. М. Лихтембергски с 16-та конна батарея са изпратени от Търново към с. Мерданя. Задачата им е да прикрият старата столица от страна на Осман пазар, да съберат сведения за движението на неприятеля и пътищата в района, а също така да поддържат връзка с кавалерията на Русенския отряд[15].

Междувременно Русенския отряд продължава движението си на изток. На южния му фланг 8-ми уланski Вознесенски полк се натъква (29 юни 1877 г.) при с.Чаиркьой на голям керван турски въоръжени бежанци от Свищовско, наброяващ около 7000 души и 2000 коли. Разгаря се упорит бой продължил девет часа. В него взимат участие, наред с преселниците и шестте табора редовна пехота изпратени на помощ към Търново на 25 юни 1877 г., които не са успели да пристигнат навреме и явно желаят да получат реванш от русите. Към края на деня уланите са подкрепени с два ескадрона

от 8-ми хусарски Лубенски полк и две оръдия от 9-та Донска батарея, водени от ген. Леонов. Още след първия залп турците бързо отстъпват. Боят при с.Чаиркьой е най-сериозният военен сблъсък в полосата на Русенския отряд след преминаването на р. Дунав. В резултат на руския успех турските части и башибозука обхванати от "силен страх" се оттеглят към Осман пазар и Разград[16].

Същия ден русенският отряд завършва съсредоточаването си на р. Янтра. Съставът му включва два корпуса – 12-ти дислоциран на левия, северен фланг и 13-ти – на десния. На южния му фланг 8-ма кадрова дивизия. има задача да наблюдава района към Разград – Осман пазар и да поддържа връзка с войсковата групировка разположена в Търново[17].

На 30 юни 1877 г. ген. Й. В. Гурко тръгва с Предния отряд към Балкана. В Търново са оставени две дружини от българското опълчение и 9-ти хусарски Киевски полк, за да прикриват османпазарското направление и за охрана на града до идването на 8-ми армейски корпус, след което те трябва възможно най-бързо да настигнат Предния отряд. Още същия ден в Търново пристига 9-та пехотна дивизия от 8-ми армейски корпус командвана от княз Д.И. Светополк-Мирски и поема защитата на района. заедно с нея в града се установява Главната квартира на Действащата армия начело с великия княз Николай Николаевич. Освен това 13-та кавалерийска дивизия, прехвърлила се през р. Дунав на 28 юни 1877 г., е изпратена (30 юни 1877 г.) в околностите на старата столица, за да действа към Осман пазар и Елена.

На 1 юли 1877 г. 11-ти армейски корпус под командването на генерал-адютант княз А.И. Шаховски преминава р. Дунав, след което е отправен към Горна Оряховица за прикритие на Търново откъм Осман пазар[18].

Същия ден ген. Й. В. Гурко достига превала на Хаинкьойския проход. Оттам той изпраща донесение до Главната квартира с искане за подкрепление - една бригада от 8-ми армейски корпус, за да може да овладее Казанлък и Шипченския проход, а после да настъпи към Пловдив или Харманли. Главнокомандващият отговаря, че е рисковано да се отделят войски от 8-ми армейски корпус преди да пристигне 4-ти армейски корпус, тъй като турската армия може да настъпи от Шумен през Осман пазар към Търново[19].

На 3 юли 1877 г. 9-та пехотна дивизия е придвижена за заемане на балканските проходи, а на нейно място в Търново е разположена 14-та пехотна дивизия (8-ми армейски корпус). Освен нея в околностите на старата столица са изпратени, както вече беше споменато, 11-ти армейски корпус и 13-та кавалерийска дивизия, за да пресрещнат турската армия ако тя атакува откъм Осман пазар или да помогне на Русенския отряд в направление Разград. Към 5 юли 1877 г. 13-та кавалерийска дивизия е разставена срещу Осман пазар по линията на селата Чаиркьой-Мансър-Джумалъкьой-Хедеркьой, а 13-ти драгунски на Военния орден полк е заел Златарица, Елена и Беброво (6 юли 1877 г.)[20].

Вследствие на гореописаните събития в началото на месец юли се оформя югоизточния сектор на руско-турския фронт. Той е зает от три отряда – Чаиркьойски, по-късно наречен Северен съставен от части на 11-ти армейски корпус; Османпазарски – части на 8-ми армейски корпус и 11-ти армейски корпус, 13-та кавалерийска дивизия и 23-ти Донски казашки полк, разположен около с. Кесарево и с. Джулюница и Еленски – 13-ти драгунски на Военния орден полк с две оръдия. Отрядите имат за задача да прикрият левия фланг на Действащата армия от страна на Укрепения четириъгълник и най-вече откъм крепостта Шумен[21]. особено внимание се обръща на защитата на направленията водещи към Търново. Пътят Шумен – Търново през Попово – Ковачевец – Чаиркьой се прикрива от Северния отряд, пътят Шумен – Търново презЕски Джумая и Осман пазар – от Османпазарския отряд и пътят от Шумен и източните балкански проходи през Беброво и Елена за Търново – от Еленския отряд[22]. Срещу руските войскови части по това време почти няма редовна турска армия, а само башибозушки банди, които руските войници наричат "зверове". Документите изобилстват от описания на тяхното варварство и фанатизъм[23].

Скоро обаче положението се променя. За главнокомандващ на Източната турска армия в Четириъгълника е назначен Мехмед Али паша, който започва реорганизация на войската, формиране на нови части и строеж на укрепления. С укрепена позиция е прегражден и пътят Търново – Осман пазар[24].

Русите от своя страна продължават да обръщат особено внимание на османпазарското направление. Извършени са редица разузнавателни акции, в една от които участва лично полковник П. Паренсов придружен от "знаменития български балкански вожд Панайот (Хитов - бел.на авт.)"[25].

На 7 юли 1877 г. ген. Й. В. Гурко превзема Шипченския проход и пътят на главните руски сили към Тракия е открит. В резултат на тази "бляскава победа" главнокомандващият Действащата армия разрешава да се започнат "енергични действия" срещу крепостта Русе. Ако в отговор Шуменската турска групировка контраатакува частите на Русенския отряд то на 11-та пехотна дивизия, разположена срещу Осман пазар ще бъде заповядано да настъпи срещу противника по фланга[26].

Но до обсада на Русе не са стига. На 8 юли 1877 г. русите претърпяват първия неуспех при Плевен. Възниква опасност от турска офанзива срещу десния фланг на армията. Необходимо е незабавно да се изпратят подкрепления, които поради липса на свободни части се вземат от войсковата групировка дипломирана в околностите на Търново. На 13 юли 1877 г. 32-ра пехотна дивизия и 1-ва бригада от 11-ти армейски корпус се отправят с форсиран марш към Плевен. В старата столица остават само 11-та и 14-та пехотни дивизии и 13-та кавалерийска дивизия Този отслабен отряд вече не е в състояние да окаже помощ на Русенската войскова групировка, а трябва

да търси нейната подкрепа в случай на настъпление от Осман пазар към Търново[27].

Междувременно от юг се надига нова заплаха за руската армия. Сюлейман паша е пристигнал от Черна гора и съсредоточава силите си срещу Предния отряд на ген.Й.В. Гурко.

Раздвижва се и Източната Османска армия. В руския полеви щаб постъпват сведения за усилване на турските части по Османпазарския път. Българите съобщават, че в Ески Джумая и Осман пазар са се съсредоточили около 50000 бойци. Руските висши военни допускат две възможности - удар към Търново или оттегляне зад Балкана за действия срещу ген. Й. В. Гурко. Забелязано е, че от Осман пазар през Стара планина към Нова Загора се прехвърлят 9 табора водени от Сафет паша за усилване частите на Реуф паша. Имайки предвид това раздвижване и факта, че Търново се защитава от малобройна войска, главнокомандващият Николай Николаевич заповядва (13 юли 1877 г.) на Русенския отряд да бъде готов да придвижи 13-ти армейски корпус и част от кавалерията си на юг, за да подкрепи 11-та и 14-та пехотни дивизии и 13-та кавалерийска дивизия разположени в Лясковец и с. Козаревец в очакване на турското настъпление от Осман пазар[28]. Изобщо отслабването на руската групировка в околностите на Търново след прехвърлянето на част от войските към Плевен създава опасна ситуация в югоизточния сектор на фронта. Като пример може да се посочи целият район край Елена, който се пази само 13-ти драгунски на Военния орден полк. При това той няма зад себе си никакви резерви, тъй като 33-ти пехотен Елецки и 34-ти пехотен Севски полкове (9-та пехотна дивизия) са придвижени за заемане на Хаинкьойския проход, а по-късно са прехвърлени зад Балкана, за да подкрепят ген. Й. В. Гурко[29].

Положението продължава да се усложнява. На 14 юли 1877 г. ген. Раден, командващ Османпазарския отряд води кратко сражение на османпазарския път, край село Кесарево с турски части - 6 табора пехота, 6 оръдия, башибозуци и черкези. Следва нова депеша от главнокомандващия до Русенския отряд за подкрепа на Османпазарския. В резултат 35-та пехотна дивизия от 13-ти армейски корпус е придвижена на юг (14 юли 1877 г.) и на 18 юли 1877 г. установява връзка с Чаиркьойския отряд[30]. Частите на Русенския отряд започват да се разтеглят все повече на север и юг, за да могат едновременно да наблюдават крепостта Русе и шосето за Разград, а също така да подкрепят войските съсредоточени край Търново[31]. Но по този начин фронтът изтънява, бойните линии оредяват и се създава опасност от пробив при енергична атака от страна на Мехмед Али паша и разсичане на цялата Източна руска войскова групировка. За подобна възможност е имало реални основания и опасенията на Главната квартира за удар от към Осман пазар не са били безпочвени. По това време една турска дивизия командвана от Салих паша и египетския корпус са прехвърлени от с. Аязлар към 0сман

пазар[32]. Към 15 юли 1877 г. по сведения на българи от Разград в Осман пазар са придвижени 12 табора войска[33]. На 14 юли 1877 г. турска войскова част в състав една пехотна дружина (така е посочено в документа – бел. авт.), 2 конни роти, 2 планински оръдия и "400 души от мюсюлманското население" водят бой с русите при с. Чашанджи и ги принуждават да отстъпят[34]. Самият Мехмед Али паша е имал идея да удари през Осман пазар към Търново[35].

Междувременно положението на цялата действаща армия става все по-опасно. На 18 юли 1877 г. втората атака на Плевен е отблъсната с големи загуби, а на 19 юли 1877 г. Сюлейман паша превзема Стара Загора и Предния отряд е принуден да се оттегли от Тракия. Налага се промяна в цялостния руски план за водене на войната. Главното командване отчита, че възможността за турска офанзива от изток нараства все повече и повече[36]. На свой ред османските сили в Четириъгълника, окрилени от военните успехи в Тракия и под Плевен се готвят за настъпление. В периода 18 юли – 4 август 1877 г. те провеждат редица разузнавания с бой и явно се стремят да напипат слабото място в разположението на Източната руска войскова групировка[37].

Главното командване на Действащата армия предприема ред мерки, за да противостои успешно на очакваното турско настъпление. На 19 юли 1877 г. се формира Южен отряд под единното командване на ген. Ф. Ф. Радецки. В него влизат Ловчанско-Севлиевския, Габровския, Хаинкьойския, Еленския и Османпазарския отряди. Задачата им е да защитават балканските проходи и Търново[38].

Русите продължават да очакват настъпление от Шумен през Осман пазар към Търново. За да се укрепи това направление на 20 юли 1877 г. 11-та пехотна дивизия от с. Чаиркьой е прехвърлена в Джулюница[39]. В резултат на разместването между авангарда на 13-ти армейски корпус от Русенския отряд и Османпазарския отряд се получава промеждутък от около 30 км, който се наблюдава само от 8-ми уланski Вознесенски полк и част от 8-ти казашки полк. Тоест частите на отряда се разтеглят все повече и повече, а в бойната линия зейва празнина – нещо изключително опасно за цялата войскова групировка. Става ясно, че силите на Русенския отряд са недостатъчни, за да изпълнят всички задачи поставени от Главната квартира на Действащата армия[40].

На 20 юли 1877 г. в полевия щаб на Русенския отряд се получават разпореждания от главнокомандващия, които гласят: 1. От подкрепленията за отряда три пехотни полка (16-та пехотна дивизия) и 4-та кавалерийска дивизия се прехвърлят към Плевен. 2. 54-ти пехотен Мински полк се изтегля от Търново в Севлиево, за да подкрепи руските войски на западния фланг на армията. 3. Очаква се турците от изток да атакуват в три възможни направления - от Осман пазар към Търново; отЕски Джумая и Разград към Бяла и от Разград в северозападна посока. 4. Посочват се подробно начините на

взаимодействие между 13-ти армейски корпус и Османпазарския отряд за отразяване на неприятелския удар.

Така цялата Източна войскова групировка е отслабена още повече. Възможността за ефективна помощ между Русенския и Османпазарския отряд в случай на нападение става повече от съмнителна[41].

На 23 юли 1877 г. на началник-щаба на Русенския отряд е съобщено, че по данни на руския посланик във Виена и на агенция "Хавас", турските армии подготвят настъпление към Търново от Плевен – Ловеч и от Осман пазар –Ески Джумая. Разпорежда се на 13-ти армейски корпус, да помогне на разположените в с.Джулюница, на османпазарския път, 11-та пехотна дивизия и 13-та кавалерийска дивизия, както и на войските от околностите на Търново, да спрат османските части на позициите при Лясковец и Г.Оряховица. На ген.Ф.Ф.Радецки е наредено да иска подкрепления направо от щаба на Русенския отряд и командира на 13-ти армейски корпус[42].

Към 26 юли 1877 г. силите на османпазарския отряд са разположени в следните пунктове: с. Джулюница - осем батальона от 11-та пехотна дивизия; в с. Шереметя – седем батальона (2-ра бригада на 14-та пехотна дивизия и един батальон от 41-ви пехотен полк); в Търново - три батальона от 42-ри пехотен полк На левия фланг при с. Тюрбелер чрез казашки разезди се осъществява връзката между 13-та кавалерийска дивизия и конницата на Русенския отряд[43].

В края на юли - началото на август основната задача, стояща пред командващия Южния руски отряд ген. Ф. Ф. Радецки е да определи, къде ще насочи своя удар армията на Сюлейман паша – дали ще премине Балкана през някои от източните проходи и ще се съедини с Мехмед Али паша или ще атакува Шипка. От правилното решение на тази дилема е зависела съдбата на цялата военна кампания в България. В средите на руското командване се оформя мнението, че турското настъпление ще бъде към линията Търново -Габрово, с изходен пункт Осман пазар.[44]

В това отношение особено показателен е един епизод от спомените на полковник де Прерадович, командир на Първа бригада от Българското опълчение. Той е изпратен от ген. Н.Г. Столетов, командващ Шипченската позиция, да иска подкрепления от ген. Ф.Ф. Радецки в Търново. На 29 юли 1877 г. полковникът е в старата столица и още по пътя научава, че се чака турско настъпление по османпазарския път. Де Прерадович е приет веднага от командващия Южния отряд: "Влизам и виждам целия ареопаг от знаменитости на генералния щаб. Освен ген. Радецки тук бяха началника на неговия щаб полковник Дмитриевски, началника на дивизията ген. Драгомиров, още двама непознати за мен полковници и най-после старите ми познайници ген.Раух и полковник Б. Представих се на корпусния командир. Той ме покани да седна.

- Е, как са нещата при Вас?

Изложих целта на моята командировка, като завърших с думите:

- Генерал Столетов намира, че е невъзможно да задържим Шипка с частите, които са в негово разпореждане, в случай на действителна и сериозна атака на неприятеля; че е особено необходимо да се осигури десния фланг чрез заемането на Голия връх.

В отговор на моя доклад ген. Радецки заяви, че в негово разпореждане няма войски, с които да може да подкрепи ген. Столетов.

- При мен в Търново няма и един цял полк.

- На генерал Столетов не можем да дадем и един батальон! -намеси се ген. Драгомиров. -*Нашите операции на османпазарския път са по-важни!* (курсив – авт.)

- Пък и най-после Вие не сте още атакувани, а може би и няма да бъдете атакувани - прибави Радецки.

- И при това позицията е така непристъпна! - пропищя от дясната му страна Б."[45]

Позволих си да приведа този обширен цитат, защото той най-добре илюстрира насоката на мислене у висшите руски военни, в края на юли - началото на август 1877 г.

В края на месец юли вероятно, за да се установи дали турските сили по османпазарския път са се увеличили, руското командване разпорежда настъпление от Кесарево към с. Казларкьой на един батальон и два ескадрона. Завързва се бой продължил около два часа. От турска страна участват над 5300 души. Русите са подкрепени от още два батальона, но в края на сражението са отблъснати[46].

По същото време (края на юли 1877 г.) Османпазарския отряд е разположен югозападно от десния фланг на Русенския отряд (13-ти армейски корпус). Главните му сили заемат с. Джулюница – 8 батальона, 2 1/2 сотни и 28 оръдия; предните части – с. Кесарево – 2 батальона, 8 ескадрона, 12 оръдия, а резерва е дислоциран в Лясковец – 4 батальона и 24 оръдия. Отрядната кавалерия действа в полосата от Кесарево до Елена. Между двата отряда продължава да съществува промеждутък от около 20–30 км[47] получен при изтеглянето на руските части (11-та пехотна дивизия) от с. Чаиркьой и съсредоточаването им на османпазарския път, за да посрещнат очакваното турско настъпление.

В началото на август в околностите на Търново се завръщат войските от 11-ти армейски корпус взели участие във Втората атака на Плевен (32-ра пехотна дивизия и 1-ва бригада на 11-та кавалерийска дивизия), които са със силно намален състав вследствие на понесените загуби. Те са разположени в с. Козаревец, за да отбият чаканото всеки момент настъпление откъм Осман пазар[48].

Руското командване усилено се опитва да разбере, каква е числеността на турската армия в полосата на очакваната атака. Разузнавателните

данни сочат, че в края на юли - началото на август на османпазарския път срещу русите заели с. Джулюница, има около 1000 души турска нередовна кавалерия, няколко табора пехота и 5–6 оръдия[49]. На 2 август 1877 г. ген. Раден, командващ Османпазарския отряд, докладва на Радецки: "Днес се върна разузнавач, който бях изпратил в Осман пазар и съобщи следующето: в Осман пазар се намират 2500 редифи от Азия, 400 човека кавалерия араби, две укрепления вън от града, 4 оръдия в Осман пазар, 2 по пътя за Кесарево"[50].

Междувременно Мехмед Али паша вече е съсредоточил около 60000 души в Разград и Ески Джумая. Той прави опити за съгласувани действия срещу русите заедно със Сюлейман паша, но без успех. Тогава решава да настъпи сам и да се вклини между Русенския и Османпазарския отряд. За прикритие на левия си фланг Мехмед Али паша съсредоточава срещу руския Османпазарски отряд дивизията на Мехмед Салим паша в състав 14 табора, 4 ескадрона и 27 оръдия, а към Елена изпраща хаджи Хюсеин паша с 8 табора, 9 оръдия и маса башибозуци и черкези[51].

От другата страна на фронта ген. Ф.Ф. Радецки продължава да очаква, че ще бъде атакуван откъм Осман пазар. На 7 август 1877 г. в 17 ч. той получава телеграма от ген. Н.Г.Столетов. Макар нейният текст да е всеизвестен, ще си позволя да цитирам част от нея, за да се добие по-ясна представа за положението на руския Южен отряд: "...Целият корпус на Сюлейман паша, когото виждаме като на длан, се разгръща срещу нас на осем версти (около 8.5 км. – бел. авт.) от Шипка. Силите на неприятеля са грамадни. Казвам това без преувеличение; ще се държим до край, но подкрепления са крайно необходими." Ф.Ф. Радецки обаче не променя мнението си. В 18,55 ч. той изпраща на главнокомандващия следната депеша: "Много бързо! Според донесението на Столетов от Шипка, целият корпус на Сюлейман паша, 24 табора пехота и три хиляди черкези, се разгръщат срещу Шипка на осем версти от нея. Предполагам, че може да се очаква настъпление на главните сили от страна на Осман пазар, за сега оставям резерва близо до Търново...". Още по-категоричен е той в своето разпореждане до командващия Севлиевския отряд ген. Д. И .Светополк-Мирски: "Засега не мога да изпратя войски от Търново в Габрово, защото очаквам настъпление от страна на Осман пазар". Същия ден Ф.Ф. Радецки получава донесение от ген. Борейша, командващ Еленския отряд, че войските му са се натъкнали на силни турски части, водили са бой и са отстъпили към Габрово. Този факт окончателно го убеждава, че започва дългоочакваното настъпление от страна на Осман пазар, и на следващия ден – 8 август 1877 г. той повежда отрядния резерв към Елена и Златарица[52]. Едно решение, което би могло да промени кардинално хода на войната!

Осъзнал на място грешката си ген. Ф. Ф. Радецки се връща обратно и на следващия ден – 10 август 1877 г. – тръгва за Шипка. В Търново,

за прикритие на османпазарското направление, под командата на княз А.И. Шаховски остават 11-та пехотна дивизия и 32-ра пехотна дивизия загубила около половината от състава си във Втората атака на Плевен. Тези слаби сили трябвало и да окажат помощ на Русенския отряд срещу преминалата в настъпление армия на Мехмед Али паша[53]. Положението в югоизточния сектор на руско-турския фронт се усложнява, а опасността от пробив и разсичане на Действащата армия става все по реална.

На 10–11 август 1877 г. се разразява боят при с.Аязлар[54]. За да съдейства на сражаващите се части от 13-ти армейски корпус, на север, към десния му фланг, от Търновската групировка са придвижени 125 пехотен Курски полк (32-ра пехотна дивизия) и 11-ти уланski Чугуевски полк (11-та кавалерийска дивизия). Те заемат на 10 август 1877 г. укрепените позиции при Кадъкьой, Бракница и Тюрбелер Поради своята малочисленост не са в състояние да покрият разстоянието от около 40 км между с. Козаревец, където са съсредоточени Търновските войски и Попкьойската позиция, на която се оттеглят частите на 13-ти армейски корпус след боя при Аязлар. В създалата се ситуация армията на Мехмед Али паша може лесно да настъпи в зле охранявания промеждутък на запад и свивайки в югозападна посока да удари Търново[55]. Същевременно Русенския отряд не може да отстъпи и да уплътни бойните си линии пред лицето на врага, тъй като турците веднага ще се възползват и чрез енергична атака срещу оттеглящите се руси, незаели укрепени позиции, биха имали твърде големи шансове за решителна победа[56]. Мехмед Али паша решава да продължи настъплението си към Бяла.

Междувременно русите все още очакват нападение откъм Осман пазар[57] и източните им бойни линии. Поради тази причина, както вече отбелязах, са разтеглени, важните пунктове са заети от слаби части на голямо разстояние една от друга. По мнение на военните специалисти един решителен удар по руските позиции от страна на огромната османска армия би поставил Русенския отряд и целия Източен фронт в безизходно положение[58]. В началото на август Мехмед Али паша разполага с около 100000 бойци, от които 80000 полева армия настъпва с цел да пробие към Бяла[59]. Следват боевете при Карахасанкьой и Хайдаркьой (18 август 1877 г.), Кадъкьой, Русенско (19 и 23 август 1877 г.) и Кацелево – Горско Абланово (24 август 1877г.)[60]. Русите са принудени да се оттеглят от позициите си, но османските сили не успяват да извършат пробив в бойните линии. Русенският отряд отстъпва и успява в периода 25–27 август 1877 г. да се съсредоточи по р. Баницки Лом. Така най-после Източната руска войскова групировка може да скъси фронта си и да събере в плътен кордон разхвърляните си до този момент части. Освен това при с. Чаиркьой Русенския и Османпазарския отряд влизат в пряка връзка и вече могат да разчитат на сигурна взаимна поддръжка[61].

По време на августовските боеве, когато става ясно, че Мехмед Али няма да настъпи по османпазарския път, от Търновската войскова групиров-

ка са прехвърлени на север, за да прикрият празнината във фронта 126-ти пехотен Рилски полк (32-ра пехотна дивизия) и 11.драгунски Рижски полк (11-та кавалерийска дивизия). Те се присъединяват към частите придвижени още на 10 август 1877 г. в същата посока и заемат позиции при селата Мансър, Тюрбелер и Бракница. В района се групират цялата 1-ва бригада на 32-ра пехотна дивизия с 1-ва и 4-та батарея от 32. артилерийска бригада и цялата 1-ва бригада на 11-та кавалерийска дивизия с 18. конна батарея. Така се създава Северния (Чаиркьойския) отряд под командването на генерал-лейтенант С.С. Татишчев. На 25 август 1877 г. той получава заповед да прикрива десния фланг на отстъпващия Русенски отряд (13-ти армейски корпус). Поверената му групировка трябва да се оттегли в с. Чаиркьой, да се укрепи там на позиция и да я защитава на всяка цена и до край срещу какъвто и да е противник. Заповедта е изпълнена и на 27 август 1877 г. се установява връзка с войските на 13-ти армейски корпус и частите на Османпазарския отряд край с.Джулюница[62].

В края на август цялата източна руска фронтова линия е стабилизирана, войските са съсредоточени на укрепени позиции и очакват следващия ход на Мехмед Али паша. И той не закъснява. Решено е ударът да се нанесе между Османпазарския и Русенския отряд срещу позициите при с.Чаиркьой[63].

Руското командване своевременно открива турските приготовления и предприема мерки. Северния отряд е усилен с нови части, а княз А.И. Шаховски[64] нарежда на командващия Османпазарския отряд да постави в бойна готовност 6 батальона и 4 батареи и да ги изпрати на помощ при поискване от страна на ген. С.С.Татишчев. Боят при с. Чаиркьой се води на 9 септември 1877 г. Русите отстояват позициите си, турците не успяват да пробият бойната линия[65].

Сражението при Чаиркьой показва, че най-после може да се осъществи реална подкрепа между Русенския и Османпазарския отряд, че в отбранителните линии вече няма празнини. Тоест югоизточния сектор на руския фронт е стабилизиран[66].

На 21 септември 1877 г. е сменен главнокомандващият на Източнодунавската турска армия. На мястото на освободения Мехмед Али паша идва Сюлейман паша[67].

Още при встъпването си в длъжност новият командващ трябва да реши, накъде да насочи силите на внушителната си армия. Реуф паша, по това време командващ Шипченската турска армия[68], предлага план за съвместни действия. Според него Сюлейман паша се насочва от Осман пазар на запад, Реуф паша преминава с резервите си през Хаинкьойския проход и при Елена двете колони се съединяват. След това атакуват Шипка и Търново. Сюлейман паша не приема този план[69].

На югоизточния сектор от фронта настъпва затишие, нарушавано само от сблъсъци с башибозуци и черкези[70]. На 20 октомври 1877 г. мютесарифа на Търново, установил се в Осман пазар, телеграфира до вилаетските власти в Шумен и до Главното дунавско командване, че стратегическите местности край селата Козлу бей и Доспатлъ се охраняват само от "помощни войски" - тоест башибозуци. Тамошното население заплашвало да се разпръсне ако в района не се изпрати редовна султанска армия[71].

Затишието продължава до началото на месец ноември. По това време Сюлейман паша изработва и съгласува с Цариград своя план за настъпление. Според него Източната руска войскова групировка трябва да се атакува в двата фланга - от Русе срещу позициите на 12-ти армейски корпус за пробив към Свищов и от Осман пазар и с. Стара река през Елена и Златарица към Търново. На 6 ноември 1877 г. планът е одобрен и два дни по късно приведен в действие[72].

В периода 8–21 ноември 1877 г. Сюлейман паша придвижва силите си срещу Елена. Основната група войски се съсредоточава в Тузлука, край Осман пазар, след което за една нощ е прехвърлена през с.Стеврек в с.Ахметли. Частите са разделени в три колони, които трябвало да настъпят както следва: 1. От Осман пазар през Яйлакьой и с.Кесарево. 2. От с.Ахметли към Елена. 3. От с.Ахметли към Златарица. Крайната цел е Търново. За да изпълни тази амбициозна задача Сюлейман паша съсредоточава 53 табора, 37 ескадрона и 78 оръдия или общо около 40000 бойци. Посоката на главния удар към Търново - през Елена или Кесарево се определя в самото навечерие на настъплението[73].

От другата страна на фронта руското командване забелязва раздвижването на турските войски и зачестилите разузнавателни акции. На застрашения участък са изпратени подкрепления, придвижени са корпусните резерви, а на войските разположени на златаришкия и османпазарския път е заповядано в случай на турско настъпление, незабавно, без да чакат изрични разпоредби да се притекат на помощ на Елена[74]. Но взетите мерки се оказват недостатъчни. Изобщо, руските части прикриващи югоизточния сектор на фронта са малочислени и разположени далеч една от друга. Района между Кесарево и Елена се защитава от 22 батальона, 1 рота, 16 ескадрона и сотни с 84 оръдия[75]. Тоест Сюлейман паша успява да създаде двукратно превъзходство в жива сила над руските войски, а в полосата на Елена - почти четирикратно[76].

Голямото турско настъпление срещу Източната руска групировка започва на 14 ноември 1877 г. с боя при селата Мечка и Тръстеник, Русенско. След упорито и кръвопролитно сражение атаката е отбита[77].

Няколко дни по-късно (вероятно на 18 ноември 1877 г.) Сюлейман паша е в Осман пазар, където инструктира дивизионните си командири за предстоящите бойни действия[78]. На 20–21 ноември 1877 г. главнокоманд-

ващият е в лагера при с. Ахметли и лично оглежда руските позиции. На 22 ноември 1877 г. той заповядва настъпление. Започва боят при Елена[79].

По същото време дивизията "Яйла" под командването на Керим паша в състав 14 табора, 6 ескадрона и 18 оръдия атакува по османпазарския път с. Кесарево. Според руските източници това е само демонстрация за отвличане на вниманието от главния удар. В донесението на Сюлейман паша до Търновското мютесарифство в Осман пазар обаче събитието е представено доста внушително. Боят е продължил от сутринта до вечерта. В резултат русите са "опразнили Кесарево", преминали реката при селото и заели позиция на левия и бряг. Турците се опитали да заобиколят през с. Джулюница, но отбраняващите се части получили подкрепления и отбили атакуващите щурмови групи. След боя дивизията на Керим паша се съсредоточила в с. Кесарево[80].

За турското настъпление към Кесарево командващият Османпазарския руски отряд генерал-лейтенант К.Г. Ернрот телеграфически уведомява генерал-лейтенант барон Е.К. Делингсхаузен[81]. Той веднага заповядва натам да тръгнат частите на отрядния резерв от с.Арбанаси и Лясковец. За защита на Търново остават само три опълченски дружини. За да не се допусне пробив към старата столица командващият разпорежда на два пехотни полка и три батареи от Северния отряд да се придвижат от с.Чаиркьой към Кесарево и Джулюница. За тяхното изтегляне е съобщено на началник-щаба на Русенския отряд, за да вземе мерки и прикрие отслабения по този начин южен фланг на 13-ти армейски корпус.

Към 14.30ч. ген. К. Г. Ернрот докладва, че при Кесарево турците са извършили само демонстрация. Тогава отправените натам резерви (2-ра бригада на 11-та пехотна дивизия и 13-ти хусарски Нарвски полк) са върнати и изпратени към Елена[82].

Но помощта не пристига навреме. Русите след дълго, ожесточено и кръвопролитно сражение отстъпват. Османските части превземат Елена и я опустошават.

Така пред Сюлейман паша се открива уникалната възможност да напредне към Търново и да заплаши Габрово и Шипченската позиция. Ситуацията е много опасна. Още по време на сражението ген. Д. И. Святополк-Мирски донася на ген. Е. К. Делингсхаузен, че са необходими спешно, каквито и да е подкрепления "...иначе ще бъде късно и за Търново"[83]. Руското командване се разпорежда за придвижване на войски от Русенския, Шипченския и Хаикьойския отряди. Особено показателен е фактът, че дори от знаменитата Шипка са свалени два батальона на 53-ти пехотен Волински полк и са отправени към Елена, където пристигат на 29 ноември 1877 г. Ген. Ф. Ф. Радецки донася, че ако турците продължат за Търново, той ще напусне позициите, за да ги удари във фланг. За поход от Шипка са подготвени Брянския, Волинския и Подолския полкове[84].

Сюлейман паша обаче не се възползва от създалото се положение и не продължава настъплението. Както отбелязва в дневника си М. Газенкампф: "... Велико щастие бе, че нашият противник беше неумел и късоглед"[85].

Югозападния сектор на руско-турския фронт се стабилизира.

На 28 ноември 1877 г. пада Плевен. Разсечен е гордиевият възел на Руско-турската освободителна война. Близо 100000 руски войници се освобождават за действия в други направления на бойния театър.

За турските части в Крепостния четириъгълник остава да чакат накъде ще се насочи ударът на императорската армия. И двете страни усилено събират разузнавателна информация. Към 14 декември 1877 г. в Осман пазар има 3300 турски войници, вЕски Джумая – 3500, в Шумен – 7700, в Разград – 4700, в с. Ахметли срещу Елена – 3900[86].

На 18 декември 1877 г. Западния отряд на ген. Й. В. Гурко завършва зимния преход през Балкана. На 24 декември 1877 г. войските на Южния отряд водени от ген. М. Д. Скобелев и ген. Д. И. Святополк-Мирски започват преминаването на Стара планина, приключило с блестящата победа при Шипка-Шейново.[87]

За да се отвлече вниманието на противника на 24 декември 1877 г. на ген. Е. К. Делингсхаузен е заповядано да извърши енергична демонстрация към Осман пазар, с. Ахметли, Твърдица и Хаинкьой. На 25 и 26 декември 1877 г. руски войскови части от Кесарево, Ново село и Златарица настъпват на изток. По пътя си те срещат само башибозуци и черкези[88]. На 27 декември 1877 г. конни разезди от Еленския отряд прекъсват телеграфа между Стара река и Осман пазар[89].

За турското командване няма друг избор освен да прехвърли по-голямата част от армията си разположена в Крепостния четириъгълник на юг за защита на Одрин и Цариград.

На 29 декември 1877 г. дивизионния командир Керим телеграфира от Котел до Търновското мютесарифство в Осман пазар с нареждане "одринските конници" да потеглят към прохода. На 31 декември 1877 г. пак от Котел, Абдул Керим изпраща доклад до Вилаетството в Русе, в който уведомява, че в изпълнение заповедта на Главното командване султанските войски напускат района и се отравят към Ямбол[90].

От всичко изложено до тук е видно, че градецът Осман пазар заема значимо място в развитието на бойните действия в югоизточния сектор на руско-турския фронт през 1877 г. То се обуславя от две основни причини:

1. Градът е разположен на линията Шумен – Търново. Когато ген. Й. В. Гурко превзема старата българска столица, османпазарското направление придобива особена важност. От едната му страна, на изток е укрепеният четириъгълник и най-вече Шумен – единствената крепост на Балканите, обсаждана от русите и непревзета през всичките им войни с Турция[91]. От другата му страна, на запад е Търново. Той, освен стара столица е и голям

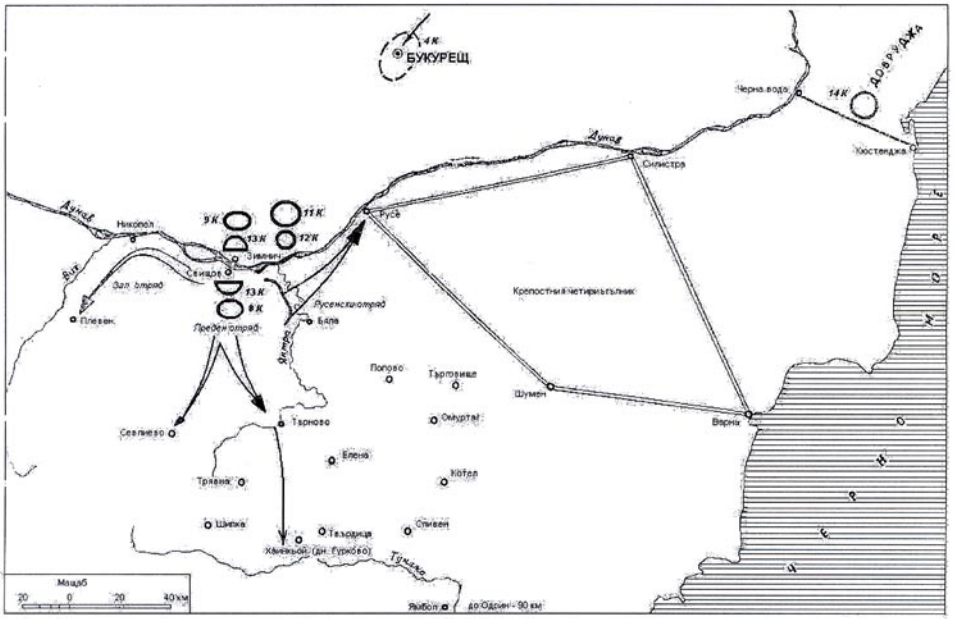

Схема на театъра на бойните действия в Централна Северна и Североизточна България. Разпределение на руските армейски части към 27.06.1877г. По Н.И.Беляев, Русско - Турецкая война 1877 - 1878г., Москва, 1956г., стр.130.

пътен възел. Оттам тръгват пътища за Севлиево - Ловеч, за Бяла - Свищов, за Елена, Твърдишкия проход и прохода Вратник, за Габрово и Шипка към Тракия, Одрин и Цариград. Значението му нараства след похода зад Балкана, овладяването на Шипченския проход и героичната му отбрана.

2. Осман пазар е разположен на кръстопът. Градът се намира в центъра на една седемлъчна звезда. От нея излизат пътища за: 1.Търговище и Разград, а оттам за Русе или Шумен и Варна. 2. За Преслав, през Герлово и Преславския пролом към Шумен и Варна. 3. За Върбица през Герлово към Върбишкия проход. 4. За Котленския проход, Ямбол, Одрин и Цариград. 5. За с. Стеврек и с. Константин, а оттам за Елена или прохода Вратник. 6. За Търново, Централна и Западна България. 7. За с. Конак, Попово и Русе.

През време на кампанията в България до падането на Плевен командването на Действащата армия постоянно се опасява от турско настъпление по османпазарския път към Търново и отделя много усилия за прикриването му. Те стоят в основата на грешката допусната от ген. Ф. Ф. Радецки на 7 – 8 август 1877 г., която би могла да предизвика обрат в хода на войната. Оказва се, че в един момент руските стратези придават по-голяма тежест на османпазарското направление, отколкото на Шипченската позиция!

Очакваната заплаха по това направление е и една от причините в периода юли-август Русенският отряд да разтегне бойните си линии, тъй като на 13-ти армейски корпус е наредено да подкрепя Търновската войскова групировка. А когато частите от с. Чаиркьой са съсредоточени на османпазарския път, в Източния руски фронт зейва 30 километрова празнина. Ако тогава

Мехмед Али паша бе атакувал с цялата сила на внушителната си армия, то по мнението на военните специалисти би постигнал пробив и би излязъл на оперативен простор към Свищов, Плевен или Търново.

За турската страна Осман пазар също има важно значение. Смята се, че след втората атака на Плевен, Осман паша е трябвало през Ловеч – Севлиево да атакува русите на линията Търново – Дряново – Габрово, Сюлейман паша да настъпи през Елена, а Мехмед Али паша – от Осман пазар към Търново. "...такова едно движение – пише Иззет Фуад паша – повлякло би след себе си пълното унищожение на руската армия!"[92]

Предлаганата разработка не претендира за пълно изчерпване на въпроса за мястото на Османпазарския регион в Руско-турската освободителна война, защото го разглежда въз основа на наши и руски източници. Очевидно за цялостното изясняване на проблема е необходима още проучвателска работа главно с турски архивни източници и научна литература от турски автори, за да може да се вземе под внимание и "другата" гледна точка.

---

[1] По-подробно за района - Град Омуртаг и Омуртагският край – история и култура. Вн, 1999 г., том 1

[2] През 1934 г. градът е преименуван и до днес носи името Омуртаг.

[3] **Маджракова –Чавдарова, О**. Град Омуртаг през епохата на Възраждането. – Град Омуртаг ... с.104–160; **М**. **Тошев,** Чуждестранни учени, дипломати, военни и пътешественици за град Омуртаг и Омуртагския край през XVI–XIX век. – пак там с.163–233; **Й**. **Петкова,** Българската възрожденска книжнина и периодичен печат в град Омуртаг. – пак там с.234–239; **М**. **Тошев,** Панаирът в град Омуртаг (предварителни проучвания). – Етнологията на границата на два века. В. Търново, 2000 г., с.477–479; **М**. **Тошев,** Град Омуртаг и Руско-турската Освободителна война (предварителни проучвания). – Армия, държава, общество. В. Търново, б.г.и., с.121–124.

[4] **Беляев, Н**. Русско-турецкая война 1877–1878 г. М., 1956 г., с.67–68. Трябва да се отбележи, че по това време Русия няма намерение да воюва с Турция.

[5] **Генов, Ц.** Освободителна война 1877–1878 г. С., 1978г., с.64.

[6] **Беляев, Н.** Цит. съч. с.106 – останалите пет направления са: 1. Русе – Бяла. 2. Свищов – Шипка. 3. Плевен – Ловеч – Троян. 4. Плевен – Орхание (дн. Ботевград) – София. 5. Плевен – Бяла.

[7] Война 1877 и 1878 г. в Европейской Турции. Под редакцията на генерал – майор **Зыков,** СПб., 1881 г., том II, с.577; **Г. Джумалиев,** Настъпление на руските войски към Шумен. – ВИС, 1977 г., кн.4, с.54–55.

[8] Всички дати посочени в разработката са по стар стил

[9] **Шанов, С.** Руските войски на Източния фронт 1877–1878 г. – ВИС, 1977 г. кн.2, с.70.

[10] **Косев, К., С. Дойнов**. Освободителната война 1877–1878 г. и българската национална революция. С., 1988 г., с.217–218.

[11] **Георгиев, Г.** Освободителната война 1877–1878. Енциклопедичен справочник. С., 1986 г., с.11; 160. Война 1877 ... с.581. Относно датата на създаване на Русенския отряд, виж по-подробно **Шанов, С**., цит. съч. с. 69, бел 4.

[12] Война 1877 ... с.583.

[13] **Генов, Ц.** цит. съч. с.96–97. **Л. Генова,** Репортажи за Освободителната война 1877–1878 г. С., 1978г., с.65–67. Сб.Освобождението 1878. Спомени, София, 1989г., с.321; 333. След превземането на Търново от русите Осман пазар става административен център на онези части от Търновски санджак останали под турска власт.

[14] **Станев, Хр.** Освободителните боеве край Елена 1877 г. София, 1987 г., с.47.

[15] Война 1877 ... с.586. **Беляев, Н.** Цит. съч. с.127.

[16] Пак там с.586–588. Извори за българската история. том XVII, Турски извори за българската история. том IV, София, 1973 г., с.255, д.256.

[17] Война 1877 ... с.589.

[18] Пак там с.588.

[19] **Генов, Ц**. цит. съч. с.106–107.

[20] Война 1877 ... с.588; 590–591

[21] **Шанов, С**. цит. съч. с.69–70. **Г. Георгиев,** цит. съч. с.91; 123; 162.

[22] Война 1877 ... с.582. Трябва да се отбележи, че ген.Зыков не говори за Османпазарски отряд, а го нарича Търновски.

[23] **Станев, Хр**. Цит. съч. с.99. Война 1877 ... с.582; 587; 604. Сб. Спомени на руските ветерани за Освободителната война 1877–1878, София, 1929г., Полковник Роман Александрович Скалски, с.98.

[24] **Шанов, С.** Цит. съч. с.71–72. **Стефанов, Л.** Град Омуртаг (принос към историята на града), Омуртаг, 1935 г., с.34.

[25] **Улунян, А**. Българският народ в Руско-турската война 1877–1878, София, 1972 г., с.75. **П. Хитов,**Как станах хайдутин. София, 1982 г., с.263–265. Война 1877 ... с.604

[26] Война 1877 ... с.598

[27] Пак там с.599–600; 604; **Шанов, С**. Цит. съч. с.71

[28] Пак там с.609–610

[29] Пак там с.604–605

[30] Пак там с.610. **Шанов, С.** Цит. съч. с.72

[31] Пак там с.610

[32] **Иззет Фуад паша**. Пропуснатите случаи …. С., 1905 г., с.80.

[33] **Генов, Ц**. Цит. съч. с.245

[34] Извори ... с.276, д.278. При опита да бъдат идентифицирани новите имена на селищата посочени в документа се оказа, че публикуваната сигнатура не отговаря на сигнатурата на оригиналния ръкопис. Проверката бе извършена от доц. Стефан Андреев. Благодаря му най-сърдечно за отзивчивостта.

[35] **Иззет Фуад**, цит. съч. с.79

[36] Война 1877 ... с.612. **Шанов, С**офия, цит. съч. с.72.

[37] Пак там с.617

[38] **Георгиев, Г**. Цит. съч. с.178

[39]**Шанов, С.** цит. съч. с.72 – по този начин на практика се ликвидира Чаиркьойския отряд. Когато в началото на август в същия район се създава нов отряд, той е наименуван Северен

[40] Война 1877 ... с.611; 618–619

[41] Пак там с.612–613

[42] Пак там с.614–615

[43] Пак там с.616.

[44] **Генова, Л**. цит. съч. с.177.

[45] **Де Прерадович, Ф**. Спомени за Руско-турската война 1877–1878, София, 1977., с.98; 100–101.

[46] Извори ... с.303, д.303 – интересно е да се отбележи, че в турската телеграма за сражението е записано: "... бяха взети като трофеи 8 пушки и няколко шапки"!

[47] **Шанов, С.**, цит. съч. с.72–74

[48] Пак там с.73. Война 1877 ... с.682

[49] Война 1877 ... с.618.

[50] **Дойнов, С**. Българската общественост и Руско-турската освободителна война 1877-1878. С., 1978 г., с.68.

[51] **Шанов, С.** Цит. съч. с.72; 75.

[52] **Беляев, Н.** цит. съч. с.210–212.

[53] Война 1877 ... с.622–623.

[54] Подробно описание виж пак там с.623–633.

[55] Пак там с.634.

[56] Пак там с.618.

[57] Пак там с.646. **Генова, Л.** цит. съч. с.178.

[58] Война 1877 ... с.637–638; 647; 676.

[59] Пак там с.652. **Шанов, С**. цит. съч. с.77.

[60] Пак там с. 639; 645; 648–649; 658. **Георгиев, Г**. цит. съч. с. 63;50.

[61] Война 1877 ... с.674–675; 677; 694.

[62] Пак там с.682.

[63] **Шанов, С.** цит. съч. с.78.

[64] От 18 август 1877 г. Хаинкьойския, Еленския и Османпазарския отряди са извадени от подчинението на ген.Ф.Ф. Радецки и са поставени в разпореждане на командира на 11-ти армейски корпус княз А.И. Шаховски – **Георгиев, Г**. цит. съч. с.18; 178.

[65] **Беляев, Н**. цит. съч., с.284–287.

[66] Война 1877 ... с.693.

[67] **Георгиев, Г**. цит. съч., с.20.

[68] От 14 септември 1877 г. Реуф паша е назначен за командващ на Шипченската турска армия, на мястото на Сюлейман паша – **Георгиев, Г**. цит. съч. с.20.

[69] **Станев, Хр**. цит. съч. с.210.

[70] Пак там с.105. Война 1877 ... с.705.

[71] Извори ... с.369-370, д.387.

[72] **Шанов, С.** цит съч., с.80., **Хр**. **Станев,** цит. съч., с.108–109.

[73] Пак там с.80. **Станев, Хр**. цит. съч. с.109–110; 119.

[74] **Станев, Хр**. цит. съч., с.110–112.

[75] Пак там, с.116–118. Война 1877 ... с.706–707.

[76] **Георгиев, Г.** цит. съч., с.61.

[77] Пак там, с.150–151.

[78] **Каниц, Ф.** Дунавска България и Балканът. София, б.г.и., том III, с.27.

[79] **Георгиев, Г**. цит. съч., с.61–62.

[80] Извори ... с.428–429, д.459. В публикувания документ е посочено село с името "Човил". Извършената от доц.Стефан Андреев проверка в оригиналния ръкопис показа, че има грешка в превода и в същност става дума за с.Джулюница.

[81] От 23 септември 1877г. барон Е.К. Делингсхаузен е командващ войските на Еленския, Османпазарския и Северния отряд на мястото на княз А.И. Шаховски – Война 1877 ... с.705–706. **Георгиев, Г.** цит. съч., с.20; 162.

[82] Война 1877 ... с.714.

[83] **Станев, Хр.** цит. съч., с.122; 201.

[84] Пак там, с.202–204. Война 1877 ... с.715.

[85] Пак там, с.203.

[86] **Улунян, А**. цит. съч., с.113.

[87] **Георгиев, Г.** цит. съч., с.27–29.

[88]Война 1877 ... с.733.

[89] **Станев, Хр**. цит. съч., с.195.

[90] Извори ... с.449, д.483 и д.484.

[91] **Беляев, Н**. цит. съч., с.100.

[92] **Иззет Фуад**, цит. съч., с.119–120.

СЕЛИЩНИ ИМЕНА

Ахметли – с.Константин, общ. Елена
Джумалъкьой – с.Черни бряг, общ. Антоново
Доспатлъ, Тоспатли – сборно село в общ. Златарица
Ески Джумая – гр.Търговище
Кадъкьой – гр.Стражица
Кадъкьой– с.Щъркелово, общ. Иваново, Русенско
Казларкьой – с.Девино, общ. Антоново
Карахасанкьой – с.Зараево, общ. Попово
Козлу бей, Козлу бик – с.Сливовица, общ.Златарица
Мансър, Мансур – с.Манастирица, общ.Попово
Попкьой – гр.Попово
Хаинкьойски проход – Хаинбоаз – Прохода на републиката
Хайдаркьой – с.Кардам, общ.Попово
Хедеркьой, Кадъркьой – с.Къпинец, общ. Антоново
Чаиркьой – с.Камен, общ. Стражица
Чашанджи – възможно е да става дума за махала на с.Черни бряг, общ.Антоново
Яйлакьой – гр.Антоново

THE OSMAN PAZAR REGION IN THE MILITARY OPERATIONS OF THE SOUTHEASTERN SECTOR OF THE RUSSIAN-TURKISH FRONT IN 1877

Miroslav Toshev

This article treats the important part of the Osman Pazar region in the military operations of the Russian-Turkish war of liberation from martial-strategic point of view, determined by its geographical position of a junction. The strategic thoroughfares Shumen – Turnovo (East – West) and Ruse – Yambol (North – South) lead through Osman Pazar.

The Russian headquarters attached great importance to the Shumen – Turnovo direction and on account of that they kept there a large number of troops. This is the reason for not sending the reinforcement to the Shipka front on time and that nearly frustrated the outcome of the battle and the war.

ТЪКА́НИ ПЕШКИРИ ОТ ФОНДА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН

Ирина Витлянова-Станчева

Съществено място сред декоративните тъ́кани в етнографския фонд на Регионалния исторически музей - Шумен заема колекцията от пешкири (от тур. peşkir - кърпа), които са шестстотин на брой [1] Началото на комплектуването ú е поставено през 40-те години на XX в. от Васил Петров. През следващите години музейните специалисти продължават да обогатяват сбирката. Една голяма част от пешкирите са дарени или откупени от граждани, друга част са събирани по време на експедиции в селищата от Шуменска област[2]. Постъпили по различно време във фонда на музея, досега те не са били предмет на специално изследване. В настоящото съобщение е направен опит за систематизиране на наличния и новопостъпил материал по отношение на неговото функционално предназначение и украса.

Темата за домашните тъ́кани в различните краища на България е стояла на вниманието на редица изследователи[3]. Тъ́каните се интерпретират като част от българската народна култура, като техника на изпълнение, като орнаментика, като предмети от бита, като ритуални предмети и т.н.

Тъка́ните пешкири са неотменен елемент от традиционния интериор на всяка българската къща. Наред с основната си утилитарна функция свързана с хигиената на тялото или в домакинството за покриване на хляба и тестото, голяма част от пешкирите изпълняват и обредни функции, най-вече в семейните ритуали - сватба, раждане и погребение.

Пешкирите имат ритуално приложение в почти всички сватбени обреди. В шуменското село Пет могили е засвидетелстван обичай, при който на годежа свекървата слага в пешкир птиче перо и жълтичка и ги подава на момата. След като приеме този дар от свекървата, момата се смята за сгодена[4]. В село Осмар пък, булката изпраща на своя годеник пешкир с дантела, т.н. *сгоденишки пешкир*, който играе ролята на годежно съгласие[5]. Пешкири се даряват на зълвите по време на засевките. В с. Салманово, пешкира играе главна обредна роля при извеждането на младите от дома на невестата. С пешкири се закичват главите на конете и каруците на сватбарите. Още в дома на младоженеца на конете се слагат *рути пешкири*[6]. С помощта на пешкир с вързани в него пари, в с. Илия Р. Блъсково, булката откупува було-

то си от девера[7]. Шуменските декорирани пешкири изпълняват ролята и на обреден знак в обичая *сватбено даряване*. Обикновено те се дават като дар чрез замятане на рамото на най-близките от страна на младоженците – кръстник и кръстница, свекър и свекърва, девер и други по-близки роднини. Този обичай е особено добре застъпен в селата Драгоево и Марково[8]. В с. Веселиново пешкира се поставя около врата. Той е известен с името х*омотник*. В с. Друмево е наречен *обесник*[9]. Най-хубавият от пешкирите, който е с богато орнаментирани краища и дължина до 3 м се дава на годеника (обр. № 1–6). Подобен дълъг пешкир, също с богата украса известен като *свекаров пешкир* (обр. № 7), се дарява на кръстника и свекъра. Останалите близки и гости, които присъстват на сватбеното тържество, се даряват с по-малки пешкири, с по-семпла и по-пестелива украса – предимно ивична, разположена по двата тесни края. В село Черенча, след сватбата в знак на благодарност за получените подаръци, се даряват бохчи на по-близките роднини, които се завиват с пешкир[10].

Интересен обичай свързан с обредната употреба на пешкира е засвидетелстван в с. Марково[11]. По време на сватбеното шествие към дома на булката, кръстникът символично си счупва крака на хорото. Всички бързат да превържат мястото на счупването с пешкири. Вярва се, че колкото броят на пешкирите е по-голям и колкото те са по-дълги и с по-богата украса, толкова зарастването на счупването е по-бързо и сватбеното шествие може да продължи към дома на момата. В този обичай се продуцира апотропеичната роля на пешкира и символиката на вградената в него украса с това предназначение.

Добре засвидетелствана е употребата на пешкирите и в погребалните обичаи и обреди. Обикновено те се дават като дар на тези, които копаят гроба, а в повечето села и на всички присъстващи. Гробарите се даряват с големи пешкири, а останалите с малки кърпи (*пешкирчета*) за ръце. Вярата в защитната функция на късчето плат се преосмисля след отнасянето на даровете в църквата, преди да ги раздадат на участниците в погребението. В с. Градище венчалния пешкир се пази за погребението на съпрузите, за да могат те да се познаят в отвъдния свят[12].

Употребата на пешкири като обреден реквизит се среща при израждане на новороденото или при неговото кръщаване. Навсякъде където *бабата* е израждала родилката се дарява с пешкир в знак на благодарност.

Описаните пешкири могат да се обединят в отделна група, наречена *даренски пешкири*, чието предназначение е да се поднасят като дар на близки и роднини[13]. Тъка́ните пешкири заемат важно място в календарните празници и обичаи от Шуменско. Първоначално те са предназначени предимно за сватбените обичаи, но по-късно се превръщат във важен обреден реквизит в много от календарните празници. В този смисъл интерес представляват двата пешкира от с. Могила, които са тъка́ни за чеиз в началото на XX в. Те са

задължителен елемент към облеклото на *буенеца*, и по-точно на обредните дрехи на момата, която води лазарките (обр. № 8). Употребата на пешкири е засвидетелствана и в Коледните празници. В селата Веселиново, Осмар, Илия Р. Блъсково, Велино, Марково, Косово и Друмево, на всяка коледарска гега стопаните поставят по един кравай и пешкир, а коледарите пеят:[14]

"…Колкото са на кърпата конците,
толкоз да са му юниците.
Колкото са на кърпата жичките,
толкоз да му са в кесията жълтичките…"

Предварително се избира един от коледарите, чиято задача е да събира и носи подарените пешкирите. В къща, в която има мома за женене, стопаните подаряват пешкири от чеиза, приготвен за сватбата на момата. Сурвакарите от своя страна отправят съответните пожелания за скорошно задомяване, голяма челяд и късмет.

Както в цялата етническа територия така и в Шуменска област на Ивановден е прието да се извършва обичая - *къпане на млади зетьове*. В този ритуал пешкирите също намират обредно приложение. Рано сутринта на празника младият зет, кръстникът и приятелите им тръгват с каруци към чешмата, като предварително на всеки кон връзват по един пешкир. След като се извърши ритуалното къпане всички се събират *зет да сушат*, като за целта всички гости даряват зетя с пешкир[15].

Пешкирите намират голямо приложение и в обичая *Бабинден*. Рано сутринта на този ден младите булки, на които е бабувала бабата, я посещават, като ú носят пешкир, в който връзват пара и калъп сапун. Всяка една от тях полива на бабата да си измие ръцете, след което я даряват с пешкир. В с. Дивдядово (сега квартал на Шумен) вярват, че пешкирът трябва да бъде по-дълъг, за да са дълги косите на момиченцата или пък, за да са здрави и едри децата.[16] По-младите жени правят *байрак-сопа*, на която връзват пешкир и тръгват да обикалят селото, като всички обкичват бабата с пешкири в знак на благодарност. Събраните пешкири се продават чрез наддаване между присъстващите и който наддаде последен той ги взема.

Пешкирите намират обредно приложение и в един интересен ритуал, който е част от обичая Гергьовден - *Бесене на млада булка*. На Гергьовден, когато младата булка отива за вода, или на хорото, нейни съседки или роднини, премятат през шията ú чумбер или пешкир и като го дърпат нареждат: "да е жива здрава, да народи много деца". В знак на благодарност за тия пожелания булката дарява жените с пешкир и ги почерпва[17].

В етнографския фонд на музея се съхранява *пешкир-дуварник* от с. Садина, Поповско, от края на XIX век (обр. № 9). На големи празници, като Великден или по сборове, нареждат пешкирите по дуварите, за да видят всички от селото какъв чеиз има момата. Оттам идва и наименованието на този пешкир.

Като тъ́кани с подчертано декоративно предназначение, някои от пешкирите участват и в интериора на шуменското жилище. Това са тъй наречените пешкири за *поред* или *за нареждане*, за украсяване и освежаване на собата[18]. Към тази група спадат пешкирите за украса на огледалото в гостната стая. Този начин на украса на гостната стая за сборове или други тържествени случаи е широко разпространен в Североизточна България[19]. Те са с големи размери, изработени от домашно тъкано платно на *ереки и башове*. Във фонда на музея са съхранени *пешкири* от моминski чеизи, тъкани в края на XIX век в гр. Шумен, употребявани до към 1910 г. Пешкир се премята отгоре на огледалото, като отстрани се прищипва с две панделки (обр. № 10; обр. № 11). В тази група влизат и пешкири, с които се украсяват иконите (обр. № 12). В някои райони за пешкирите специално се изработва *пешкирник*[20]. Във фонда на Шуменския музей се съхранява пешкир изработен в с. Попино, Силистренско, използван за окачване на прозорците вместо перде (обр. № 13). Пешкири се окачват и под полиците с кухненски съдове. Поставят се и около сватбения портрет на стопаните на къщата, като се закачат на пирон, а двата им края се разперват встрани.

За голямото приложение на домашно тъка́ните пешкири в бита на българите свидетелства грижливо приготвения чеиз на момата за бъдещия ú самостоятелен живот. Чеизът обезателно съдържа различни по брой, размери и украса пешкири. Всяка мома трябва да има по 40-50 и повече пешкира в зависимост от материалното състояние на семейството. Наличието на повече пешкири или други тъ́кани, плетива и дрехи от моминския дар, свидетелства за имотния престиж на момата.

От казаното по-горе за домашно тъка́ните пешкири от фонда на Регионалния исторически музей – Шумен се вижда, че тяхната употреба е твърде разнообразна. Наред с чисто утилитарното предназначение да служат в ежедневния бит, те изпълняват и редица обредни функции в семейните и календарни празници. Широко приложение пешкирите намират и при трудовите обичаи свързани с построяване, освещаване и *викане на нова къща*[21]. Прието било щом чуят, че дюлгеринът започне да вика, съседите, приятелите и роднините на стопанина на новата къща, да занесат подарък – в повечето случаи се даряват домашно тъкани пешкири. С пешкири се даряват и майсторите. Според количеството на събраните пешкири, стопанинът е можел да си направи сигурни заключения колко от съседите му са искрени приятели. Когато майсторите съберат много подаръци в това число и пешкири означава, че новодомецът е обичан и уважаван човек. И обратно, ако съседите му не донесат поне по един пешкир за всеки майстор, се счита за явна обида, за незачитане и показва, че стопанинът е лош човек или пък има много „завистници и душмани”[22].

Разглежданата колекция от пешкири най-общо се датира в хронологическите граници края на XIX в. и първата половина на XX в. Те са изработени предимно от памучна и вълнена прежда, лен, коноп или коприна. Най-старите пешкири от колекцията са с линейна украса – една част са украсени

изцяло с тесни и по-широки линии, други имат украса само в двата края, образуваща бордюр. По някои от пешкирите линейната украса е извезана със сърма.

Както при украсяването на другите домашни тъкани, така и при пешкирите българката е влагала много вкус и майсторско умение. Особено богата и разнообразна е декорацията на някои видове пешкири, предназначени за обредно даряване, а също и на някои образци, които са служели за подреждане на жилищния интериор. В много от случаите орнаментиката на тези пешкири достига до съвършенство, а някои от тях по начина на изпълнение се доближават до истинските шедьоври на народното приложно изкуство.

В орнаменталните композиции на разглежданите пешкири се наблюдават различни вариации - липса на каквато и да е украса; появата на ивични орнаменти в двата края на тъканта; разгъване на декоративните елементи по дължина; образуването на квадрати от пресичането на ивиците от цветната основа и цветния вътък; свободно разположение на орнаментите върху повърхността. Орнаментиката на пешкирите се характеризира с голямо разнообразие и поради това не се поддава на строга класификация. В нея участват почти всички видове мотиви: геометрични, растителни, зооморфни и други, на които са дадени различни, често пъти малко известни регионални наименования. Често пъти отделните декоративни елементи са силно стилизирани, така че престават да действат в качеството си на орнаменти, а въздействат само като симетрично разположени контурни очертания.

Най-често срещаната украса по пешкирите от музейната колекция са геометричните орнаменти - хоризонтални, вертикални и зигзагообразни линии, чрез които се образуват различни геометрични форми: квадрат, ромб, триъгълник, многоъгълник, разни зигзази, звезди и розети (обр. № 7, 14–17). Широко застъпени са и растителните орнаменти, сред които се наблюдава определено предпочитание към различни стилизирани мотиви от рода на рози[23], вази с цветя, клончета с цветчета, лозови ластари и други, които обикновено се съчетават с ажурни декоративни елементи. (обр. №5, 18–25) Срещат се и пешкири с широко разпространения в българското изкуство мотив *растителен повлек*, разположен по двата тесни края (обр. № 1, 26–28). Растителните мотиви от типа на вълнисто виене на лозови или бръшлянени филизи, заема универсално място във везбената и тъканната орнаментика. Освен реалистично предадените лозови листа, по някои от пешкирите са абстрактно загатнати или са твърде натуралистично представени гроздове[24].

Друг вид украса са зооморфните мотиви[25], сред които най-отчетливи са фигурите на петли, кучета и птици (обр. № 4, 5, 13). Много от тях са загубили реалистичния си характер, претърпявайки силна стилизация, вследствие на което са запазили само отделни елементи.

От антропоморфните мотиви има само едно изображение на женска фигура, чиито черти са твърде реални. В отделни елементи на човешкото тяло се наблюдава известна стилизацията (обр. № 29). Срещат се и твърде условни и схематични изображения на човешки фигури – например женски

фигури *наловени на хоро* (обр. № 30,31). Изображенията на човешки фигури в различни варианти е характерна за везбената орнаментика в Шуменско[26].

В изграждането на орнаменталната система на разглежданите тъ́кани участват и мотиви, тясно свързани с предмети от домашния бит, които се срещат сравнително рядко. Те представляват изображения на стари глинени съдове за съхранение и носене на вода – делвички и ибричета (обр. № 32). Тези декоративни мотиви участват в орнаментиката предимно на богато украсените краища на някои от обредните пешкири и без съмнение се свързват с култа към водата и нейната магическа сила.

Орнаментите, като структорообразуващи компоненти на художествената композиция, имат двояка роля - естетическа и символична. Образите на петли, на други птици, цветя, кръстове и ромбове притежават апотропейна сила – те пазят от уроки, от зли очи или оказват магическо въздействие с очистителна и продуцираща цел, за здраве и плодородие[27]. Птичият мотив и до наши дни е свързан с народното вярване, че носи добро. Петелът който е срещан орнамент при пешкирите от фонда на музея е символ на мъжкото начало, птица на славата, на върховенството. Често срещаното изображение на цветя пък символизира женското начало. Извезаният повлек от лозови ластари, листа и гроздове по някои от пешкирите символизират плодородието, младостта, живота и страстта[28]. Съгласно митологичните представи на народа, орнаментите и техните цветове, втъкани в пешкири или други домашни тъ́кани, имат способността по определен начин да влияят върху природните сили и оттам да изпълняват апотропеични роли.

Съществуват разнообразни начини на разполагане на орнаменталните мотиви. При една част от пешкирите, те могат да се сведат най-общо до два основни типа. Най-разпространено е орнаментирането на краищата на пешкирите, като средата в повечето от случаите остава свободна. По-рядко се срещат пешкири с ритмично повторение на орнаменталните хоризонтални ивици по цялата дължина. Като допълнение към украсата на пешкирите се употребява, изработена на една кука бяла дантела, при която преобладават растителните, животински (предимно птици) и по-рядко геометрични мотиви. Друг вид дантела използвана при декорирането на пешкирите от фонда е така наречената *шита дантела*, при която се употребява обикновена игла. Постигнатата при нея по-голяма тънкост придава на дантелата финес, който се цени повече от народа. Често срещана е и така наречената *вързана дантела*. При нея мрежата от орнаментите са образувани чрез изработени на ръка възли. Някои от дантелите завършват с *пискюлчета* и ресни, което придава допълнителен декоративен ефект на пешкира. При някои от тях, датирани от първата половина на XX век, се среща макар и рядко т.н. *фабрична дантела*, която е също богато орнаментирана.

Освен представителната и обредната функция пешкирите със своя колорит и орнаментика, притежават и подчертано естетическа функция. Тяхната декорация спомага за обогатяване и естетизиране на живота в традиционното българско семейство в неговия празник и делник.

В заключение можем с основание да отбележим, че пешкирите от фонда на Регионалния исторически музей – Шумен със своето многообразно функционално предназначение и богата орнаментика осветляват различни страни от духовния живот на българина. В много отношения те се явяват първостепенен исторически извор за характера на българската традиционна култура, изяснявайки редица важни моменти от обичаите и вярванията на българина през вековете.

---

[1] Поради голямото количество пешкири във фонда на музея, не е възможно изработване на каталог. Всички екземпляри са подробно описани в инвентарната книга и картотеката на музейния фонд. В илюстративният материал към статията са включени само онези пешкири, които се отличават със своята украса. Останалите са със семпла украса или повтарят вече представените образци.

[2] Пешкирите са постъпвали по различно време във фонда на РИМ – Шумен благодарение на упоритата събирателска работа на уредниците в отдел "Етнография" Евгения Попова, Петрана Божилова, Нели Желева.

[3] **Велева, М., В. Венедикова.** Тъкани и тъкачни техники от Югоизточна и Северозападна България. София, 1967; **Маринов, Д.** Градиво за веществената култура на Западна България. – СбНУ, кн.XVIII; **Вакарелски, Хр**. Етнография на България. София,1974; **Кръстева, Г**. Традиционно домашно тъкачество и декоративни тъ́кани. – Добруджа. София, 1974; **Кръстева, Г.** Видове домашни тъ́кани и мястото им в жилищния интериор. – Етнография на България. София, 1983, т.II; **Коев, Ив.** Българска везбена орнаментика. София, 1951; **Стефанова, Н**. Пешкири и кърпи от фонда на ОИМ – Велико Търново. ГМСБ, 1987, т. XIII; **Божилова, П.** Домашно тъкачество в Шуменския край след Освобождението. – Освобождението на България и развитието на българската народна култура. София, 1978.

[4] Архив Е/Ш – Кана Ст. Георгиева, род. 1921 г. в с. Пет могили, Шуменско. Сведенията са записани от Евгения Попова, през 1977 г.

[5] Архив Е/Ш п.3, с.1 Сведенията са записани от Евгения Попова.

[6] Архив Е/Ш информатор: Неда Петрова Чолакова, род. 1896 г., с. Салманово, Шуменско. Информацията е събрана и обработена от Евгения Попова.

[7] Архив Е/Ш информатори: Маринка Стоянова, род. 1914 г. с. Илия Р. Блъсково, Шуменско. Информацията е обработена от Петрана Божилова.

[8] Архив Е/Ш информатори: Панайота Илиева Иванова, род. 1921 г. в с. Драгоево, Шуменско и Калинка Пенева Драгоева, род. 1920 в гр. Шумен. Записът на сведенията е направен от Петрана Божилова.

[9] Архив Е/Ш информатори: Калушка Атанасова Василева, род. 1922 г. и Драгна Димитрова Станева, род. 1920 г. в с. Веселиново, Шуменско.

[10] Архив Е/Ш – п.6, с.36. Информацията е записана през 1989 г. от Петрана Божилова.

[11] Информатор: Коприна Недялкова Витлянова, р. 1922 г. в с. Марково.

[12] Архив Е/Ш – п.16, с.3. Информатор: Цвята Геронтиева, род. 1924 г.

[13] **Кръстева, Г.** Традиционно домашно тъкачество и декоративни тъ́кани. – Добруджа. София, 1974, с.127; **Кръстева, Г.** Декоративни тъ́кани. – Капанци. София, 1985, с.203.

[14] Архив Е/Ш – п.28, с.18. Информатор: Неда Лалева. Записът е направен от В. Ненова.

[15] Архив Е/Ш – п.32, с.10; п.15, с.19; п.33, с.6. Информацията е записана и обработена от Евгения Попова.

[16] Архив Е/Ш – п. 20, с.9. Записът е направен от Евгения Попова, през 1989 г.

[17] Архив Е/Ш – п.29, с.15; п.32, с.20. Записът е направен от Евгения Попова, през1990 г.

[18] **Кръстева, Г**. Традиционно домашно тъкачество и декоративни тъ́кани.- Добруджа. С., с.127; **Кръстева, Г.** Декоративни тъкани. – Капанци. София, 1985, с.203.

[19] **Кръстева, Г.** Видове домашни тъ́кани и мястото им в жилищния интериор.- Етнография на България. София, 1983, т.II, с.233 и сл.

[20]Архив Е/Ш - информатор: Божанка Иванова Кулъксъзова, р. 1920 г. от гр.Шумен

[21] **Стефанова, Н.** Пешкири и кърпи от фонда на ОИМ – В.Търново. ГМСБ, 1987,т. XIII, с.145.

[22] **Иванов, В.** Малък сборник. Шумен. 2002, с.59; Архив Е /Ш п.16 стр.8, п.25 стр.43 Информацията е записана от Евгения Попова, през 1989 г.

[23]**Коев, И.** Българската везбена орнаментика. София, 1951, с. 92.

[24] Пак там, с. 89 и сл.

[25] Пак там, с. 96.

[26] Пак там, с. 111.

[27] **Попов, К.** Български народни орнаменти. София, 1986, с.20.

[28] **Купър, Дж.** Енциклопедия на традиционните символи. София, 1983, с.40, 117, 159, 236.

WOVEN TOWELS FROM THE FUND OF THE MUSEUM OF HISTORY – SHUMEN

Irina Vitlianova-Stancheva

This announcement concerns a rich collection of woven towels, stored in the ethnographical section of the Regional Museum of History – Shumen. Some of them are donated or bought off, and others origin from terrain expeditions to the settlements around Shumen. They date to different periods and have never been a subject of a particular research before. This announcement tries to classify the material and to study its functional purpose and decoration.

As a result of this research, the author reaches the conclusion, that due to the diverse use and abundant ornamentation, these home-woven towels seem to be a historical source of primary significance to the character of the Bulgarian traditional culture, revealing a number of important features of the customs and beliefs of the Bulgarians through the ages.

СВЕДЕНИЯ ЗА РАЗВИТИЕТО НА ЛОЗАРСТВОТО В ТЪРГОВИЩКА ОБЛАСТ

Параскева Стоянова

Търговищка област, включваща някогашните околии Поповска, Омуртагска и Търговищка, попада в известен от миналото, добър лозаро-винарски район на България – североизточната част на страната, в близост до Търново, Шумен, Преслав. Хълмистите и полупланински терени с бедни и сухи почви, на които малко други култури биха вирели успешно, съчетани с природо-климатичните условия в областта, благоприятстват за развитието на лозарството. Наличните данни потвърждават, че този дял на овощарството се е превърнал за някои хора в поминък.

Добро свидетелство за датиране на лозарството в разглеждания ареал са археологическите находки от късната античност и ранното средновековие. Във фонда на Градския музей в Попово се съхраняват множество инструменти за обработване и подрязване на лозя: мотики от Опака, Дриново, Тръстика, Ковачевец и др. селища,[1] търнокопи от с. Паламарца,[2] дикел от с. Дриново,[3] косери от Попово, Садина, Паламарца и др.[4] Добиването и съхраняването на вино изисква съответни съдове, каквито също са има в изобилие – бронзов лекид [5] и византийски или късноантични амфори[6]. Амфори с хронологически граници IV–VII в. преобладават и между керамичния материал от разкопките на кула IV в Ковачевското кале, намиращо се между Попово и Ковачевец[7]. Откритата колективна находка от 8 железни мотики в с. Берковски, археолозите отнасят към III–IV в. Сечивата имат завършена в конструктивно отношение форма, съчетаваща всички основни функции на този вид оръдия на труда с универсално предназначение. Тяхната масивност и сравнително тясното и удължено тяло, в много случаи ги прави предпочитани пред ралото, тъй като позволяват по-старателна обработка на почвата[8]. По-нататъшната еволюция на тези форми намираме в мотиките от с. Крепча, Поповско, през римската епоха. Със силно удълженото тяло и разширено лице, това оръдие вече може да служи за разкопаване на всякакви почви, при което могат да бъдат сечени корени и стъбла. От инструментариума при село Крепча има образци, близки до дикела – специфично оръдие за окопаване на лозя. Изброените факти ни дават основание да твърдим, че по тези места отглеждането на лозата е познато и практикувано през античната

епоха[9]. В село Крепча кипи непрекъснат живот от X в. до първите векове на османското иго. Крепостта бранела подстъпите към средновековния град Червен и р. Дунав по долината на р. Черни Лом[10].

Бронзовата пластика от II–III в. – скулптурно изображение на Дионис, намерена край гр. Опака[11] и фрагментите от каменен жертвеник с орнаменти на лозови листа и гроздове от с. Крепча, от споменатата епоха[12] са свидетелство, както за интензивно развита лозарска култура по тези места, така и за наличие на култ към божеството на виното и плодородието.

Най-старото европейско лозарство се заражда в Тракия и след създаването на Българската държава вероятно лозарската традиция е продължила, защото без лозя и вино по тия земи, в Крумовото законодателство не би ставало дума за изкореняване на лозята[13]. С прекъсване във времето през Първата и Втората българска държава, отново попадаме на източник, който потвърждава наличието на лозя в Търговищка област и позволява да се правят изводи, както за етнодемографските промени, така и за икономическите процеси. Думата е за някои османски документи от ориенталския отдел на НБКМ. Те дават информация за начина на налагане на османската феодална система върху завладените български земи, за разпределяне на данъците, видовете данъци и тегоби, които българското население било длъжно да плаща. Така в Регистър за доганджиите в Румелия за задълженията и земевладението им от началото на последната четвърт на XV в., намираме името на с. Чекандиново, днес Лиляк на 7 км от Търговище. За него са изброени облаганите с десятък храни в двете къщи на християни – шахинджии /соколари/. След пшеницата 5½ килета, равностойност 27 ½ акчета; ечемик 3 килета, равностойност 12 акчета; просо 12 килета, равностойност 36 акчета, идва ред на десятък върху лозята 5 медрета по 6, равностойност от 25 акчета и данък върху свинете – 2. Очевидна е незначителната разлика между стойността на данъците от пшеницата и от лозята. Във втората къща на неверници, десятъкът върху лозята с два пъти превишава данъка от пшеницата[14]. За XVI в. се отнася и сведението от с. Паламарца за събран данък десятък в размер на 385 ведра шира при общински произход 13196 акчета, от с. Черковна шира 10 мидра, равностойност 50 акчета, от с. Дългач и мюслим, лозя на мюсюлмани - данък 40 акчета, от с. Истратиче /Стража/ - 210 мидра шира с равностойност 1050 акчета и т. н.[15]

От данъчните описи на притежавани земи и тяхната оценка по отделни села през втората половина на XIX в, за гр. Лозница са отразени 5 стопани на лозя, владеещи 12 дюнюма[16]. Приведените примери са доказателство, че лозовите насаждения продължават да са неизменен дял в стопанствата на селяните и през XV и XVI в. в Търговищка област, а за османската данъчна система – доходно перо.

Поради липса на достатъчно документи за данъчното облагане на лозята не бихме могли да правим окончателен извод за целия регион, но у Хр. Гандев намираме съобщение, което касае и Търговищка област като част от Североизточна България: "Лозарството е широко разпространено из всички благоприятни за лозовата култура райони, които познаваме и днес – дори и в Северна България. От разположението на лозовите насаждения по места се вижда, че е на лице твърде стара и устойчива лозарска традиция, която идва от късната античност и ранното средновековие, поддържана непрекъснато през следващите столетия. Размерите на облагането обаче показват съвсем дребно по площ и малко по обем производство предимно за лични домакински и селски нужди."[17]

Предимно немюсюлмани са тези, които имат лозарски поминък и то е главно заради "запрещението да се употребяват спиртни напитки", и "масовото изкореняване на лозя в някои райони на българските земи" поради религиозната ревност на местни управници[18].

В края на миналия век видния български етнограф Ив. Д. Шишманов настоятелно съветва изследвачите – историци да събират "по зрънце" и "капка по капка" от най-различни извори, случайни бележки, скромни и непълни наблюдения, сухи архивни дати, от които би могло да се реконструира част от миналото през тъмните епохи на историята ни[19]. Точно такива са по същество кратките бележки на чу жденци за лозята в Търговищка област през XV–XIX в., които привеждаме в подкрепа на разглежданата тема. Пътешественици от европейските страни преминават със служебни, търговско-промишлени или научни интереси към Турция и Изтока. Пътеписите засягат разнообразни проблеми, но в случая много ценни се оказват романтичните описания на природата, данните за бита и културата на населението, които допълват картината на лозарската култура през мрачните векове на робството. В дневника на Ханс Дернш вам за пътуването му до Цариград през 1553–1555 г. четем как изглеждат лозята в Турция. " Някъде лозите са увити по високи дървета, а на много места в равнината лозите са засадени в редове един след друг, а между тях е толкова широко, че селянинът може да оре с плуг; това им е и окопаването. На неравни места лозите се окопават със здрави железни мотики с два зъба, с тях разравят земята около стеблото. Подпори за лозите няма в цяла Турция, защото нямат излишно дърво. Поради гнета, хората не могат да обработват лозята си както трябва. Веднъж ги прекопават и подрязват – поради ангарията не им се работи вече и за тях самите."[20]

Дубровчанинът Павел Джорджич в 1595 година споменава "…покрайнината Горилово (Герлово, обхващащо 20 села от Търговищко, Омуртагско и Шуменско), гъсто населена от голям брой войнстващи християни, преливаща от изобилие на земни продукти, особено овощия, жито и вино...".

Не много след него същото място обхожда Хаджи Калфа, но неговите впечатления вече дават по-различна представа за нахията Кирли-Ова, която се простира между Шумен и Балкана. С множество овощия особено череши, но с малко лозя.[21]

В края на XVIII в. арменските пътешественици Хугас Инджеджиян и Степанос Кювер Агонц преминават и през Търговищкия край. В издадената си по-късно "География за четирите страни на света" те изразяват възхищението си от плодородието на полята, обширните лозя, пенливото вино, изобилието от плодове, жито, зеленчуци[22].

В "Сборник маршрути" френският учен Ами Буе, описвайки пътищата, по които пътува през 1836–1838 г., е впечатлен по подобен начин от обработената долина с лозя, през която пътува чак до устието на теснината – прохода за Осман пазар. Реката "…излиза от един процеп в гористите планински гребени, които се разсичат почти от запад към изток на разстояние 2 до 3 левги. В подножието има лозя, от които се произвежда бяло вино... Това са последните лозя, които съзираме по този път на север от Балкана."[23]

Поминъците и икономическия подем в България, лозарството и лозята в Търговищка област, като факт се потвърждават и от унгарския етнограф, археолог и географ, страстен пътешественик и бележит илюстратор Феликс Каниц, посетилЕски Джумая (Търговище) 1872 г. С въодушевление той описва красотата и щедростта на българската природа: "...аз виждах от около 500 м. надморска височина разположената на север, разширяваща се долина на Бююк дере, огрята от слънчеви лъчи. Сред разкошни житни и царевични ниви, лозя, овощни дървета и дъбови горички, навсякъде се подаваха безбройните червени покриви на села и колиби...Хасан Факи се смята в околността като рай. Прочути са неговите стада, лозя, раци и риби..." [24] Изразява и съжалението си за лошо провежданата фискална политика на управниците въвели големи данъци на лозята. " Сам там виждаш как ги без воля работят, а негде са вече станали на парлози. Най-добри лозя и добри овощия има в Осман пазар, Чатук, Папас кюй, Ниш, Търново, на Вардар на Марица[25]. Пътувайки от Преслав за Търново, през м. юли 1884 г. презЕски Джумая минава и Константин Иречек. Според него наред с другите забележителности, приветливо впечатление правят градините и лозята, които били доста слаби, макар "...християните в неделното подирпладне" всички да са вън и да полагат грижи по лозята. Дава лаконична оценка и на лозята по склоновете срещу град Осман Пазар (Омуртаг)[26]. От докладите на пътешественици, макар с голяма доза субективизъм се очертава една картина на добро по площ и доходи лозарство в района през XVI–XIX в. докато в 1872 г. Ф. Каниц нарежда лозята на Осман Пазар и Поп кьой между най-добрите в българските земи, а само след 8 години К. Иречек заварва тук "слаби" лозя поради високи данъци и тирания над местното население.

Богата информация за лозарството в Търговищка област е съхранила и паметта на местното население. Ако се позовем на топонимията, с наименования включващи като съставна думата "лозе" е покрита цялата територия. Малки изключения правят планинските райони. Най-често срещани названия на местности са "Ветите или Вехтите лозя" край Садина, Драганoвец, Посабина, Цар Асен, Осиково; "Ески баалък" - Преселец, Мировец; "Дюс баалък", "Поп баалък" - Преселец; "Баалък сърта" – Омуртаг, Обител[27]; "Зад лозята" – Алваново, "Баалък аркасъ" ("Лозята отсреща") – Баячево; "Долните лозя" - Буховци;[28] "Новите лозя" – Миладиновци; "Баалък тепеси" – Славяново.[29] И това не са всички известни топоними с подобен характер. Край с. Драганoвец има местност "Хасан бей", в която се намирали лозята на Хасан бей, отглеждани от чираци[30]. Не можем да пропуснем етимологията на едно от селищните имена в Търговищко свързана с лозята – Лозница. До преди 20 години информатори в Герлово разказват, че в с. Горно Новково имало столетна лозница. Там имало много лозя изкоренени или изоставени по причина на верската забрана за употреба на алкохол[31]. За преобладаващите названия на местности със "стари", "вехти", "ески" може да има и друго обяснение. През 1884 г. избухва филоксерна епидемия по лозовите насаждения, която има тежки дори фатални последици за лозята в цялата страна.[32] Независимо от причината за възникването им, тяхното наличие в такива мащаби, доказва още веднъж голямата степен на разпространение и традиционно отглеждане на лозя почти повсеместно в Търговищка област през последните няколко века.

Косвени свидетелства за развито лозарство в Търговищко ни дават преданията и разказите за недалечното минало, народните обичаи и обреди свързани с почитането на лозата и нейните плодове, песенния фолклор в Търговищко, обредната употреба на вино в семейната обредност, образци на народното приложно изкуство от района. Неизменното присъствие на виното във всеки християнски дом се подразбира от думите на баба Пенчовица от Паламарца, която разказва за годините на робството: "Хеле лятно време, много ни мъчеха – ще додат, ще ти изпият виното... Ще те фане на карез, ще те бий и щеш не щеш, ще търпиш."[33] Ежегодно във всички селища на областта е почитан покровителят на лозята св.Трифон, със съответната обредност на този ден. Спазвана е забраната да се ръсят лозята през Русалската неделя, за да не се изръсят цветовете. [34] Преди да се вкуси от първото грозде през м. август, се раздава у съседи и близки. Заради своите качества и символика виното присъствува на всяка обредна трапеза в семейните и календарни празници на населението в областта. В обичая "Крадене на дете" у капанците се прави запойване и омиване с вино, а при обичай "Залошки" отнасят детето в маза с бъчва вино[35]. Виното се използува и в погребални и поминални обичаи. В селата Захари Стояново, Марчино, Априлово измиват

с вино лицето на покойника за да е свежо, да не почернява и да прилича на живо. С вино се измиват и костите от старо погребение, когато се ползува същият гроб [36]. Метафоричната връзка между виното и момината хубост откриваме и в песен от Търговищко: "Недо льо, конак сайбийке, защо си бела ú червена, ле, дали от бяло белило или от турско червило?... мене ме мама къпала, с руйно ме вино къпала, леле, в прясно ме мляко топила. Затуй съм бела, червена."[37] Кулинарната традиция в Търговищко включва употребата на лозови листа за завиване на сърмички, недозрелите зърна "агориди" заради повишената им киселинност като се приготвят трушии. От узряло грозде залято с вода и подсладено със захар, след няколко дневна ферментация се получава приятно кисела плодова напитка, наричана "грозденица" или "басма".[38] Изображенията на лозница и грозде в обредното пластично изкуство на населението в някои села на Търговищко са косвен източник за познаването, отглеждането и почитането на лозата и плодовете ú от столетия. Пресъздаването им върху обредни хлябове от Трифонов ден от с. Макариополско,[39] за Гергьовден от с. Стража и другаде; като везбен мотив у капанците по пешкири[40], в плетивата на жените-мохамеданки тези образци носят богата символика, исторически осмисляна и пречупвана през призмата на конфесионалните общности както в Търговищка област, така и в цялата българска етническа територия [41]. Обредното "харизване" на декар лозе от свекъра на булката, когато семейството на зетя я посреща в дома си, потвърждава, че отглеждането на лозя е било нещо обичайно за всяко семейство в разглеждания район.[42]

Традициите на лозарството се продължават от всяко имотно семейство и след Освобождението, предимно от учители, чиновници и занаятчии наред със занаята им и това го определя като дейност за по-интелигентни хора. В работата по лозето – най-често декар – декар и половина, активно участват както семействата, така и калфите и чираците на майстора[43].

Засаждането на нови лозя става есенно време след добре подготвена за това почва. Мястото предварително се обработва "два лизгара" (дълбочина)[44]. Пръчките се засаждат с помощта на специално садило. То е с изострен край, а горната му част е разклонена V-образно така, че се оформят две удължения удобни за хващане с ръце, а единият крак спокойно стъпва върху образувания между тях чатал". Така стъпвайки, под тежестта на тялото шипът се забива и прави място в земята за лозовата пръчка[45]. В по-ново време засаждането става като се маркират места за дупките и те се оформят с права лопата на "два лизгара". Пръчката се заравя и се слага "мишан"на мястото им[46]. Масово отглеждани са сортовете "Перла", "Памид", "Шаспа", "Сензо", "Димят", "Хамбургски мискет", "Афуз Али"[47]. През 1937 г. последният е преименуван на "Болгар"[48]. Най-добри винени сортове тук са "Димят", "Памид" и "Сърчибук". Последните два много си приличат, но "Памидът" е с

по-сбити чепки, а "Съръчибукът" по-сладък и по-рехав[49]. Устойчиво грозде, от което правят хубаво вино е и "Добруджанка", познато и като "Зайбер".[50] Макар и не големи, лозя били засаждани и носели значителни приходи на населението както от продаваното грозде на винопроизводители, така и от продажба на десертни сортове грозде за износ[51]. Предпочитаните са "Афуз Али" и "Димят". Често пъти издръжката на големите ученици ставала благодарение на продаденото грозде[52].

Местностите около града със засадени лозя на по-старите граждани били "Дряката", "Чокята", "Поленца", "Кованлъка", "Иванка баир", "Али ходжа". По-късно дошлите бежанци след I-та световна война засаждат лозя в местностите "Юкя," "Куза" (наречена "Добруджански лозя" по името на преселниците), "Серсема". Според преданието, името на последната местност се свързва със засаждане на първото лозе. Някой от по-старите граждани минавал край първия стопанин, който засаждал лозе на това място и му рекъл: "Серсем, на това място не става лозе!"[53]

В прибиране на реколтата вземат участие всички от семейството и дори рода – от най-малките до най-възрастните. Няколкото дни на гроздобера се превръщат в истински празник. С особен ентусиазъм в него се включват децата и учениците, разпускани от училище за тази цел.[54] Специфичните за този ден ястия подготвени за берачите са наденица, пастърма и други вкусни неща, чийто аромат се свързва все с деня на гроздобера.

Показател за зрелостта на гроздето е неговата сладост. Съдовете за гроздобера се измиват и приготвят предварително. Бере се в кошници или в панери. Пренася се в дървени кошове (хутия) носени на гръб, в бакъри и други носила с коли или с големи „кораби" в зависимост от разстоянието до дома и от количеството грозде. Там се слага в бъчва, кадус или друг голям съд и с кросно удрят, докато излезе сока на гроздето. Към средата на XX в. тази технология е заместена от гроздомелачки. Специални сита отделят чепките, за да не придават тръпчивия си привкус на виното. Температурата не трябва да се променя рязко. Следват преточване и откаляване от утайките за 24 часа. Гъстото вино ферментира по-трудно, но е с по-фин вкус. Казват, че когато е от грозде, всяко вино е хубаво. А най-важното условие според стари джумалии е „същия ден брано, същия наляно" – брането и преработването да са в един ден. По-дребните производители наливат получената "шира" в буре, а като прекипи – в дамаджани или бъчонка. От джибрите правят ракия на пролет, като ги запазват завити добре и засипани с пясък в кацата. Тук ще спомена за една рецепта известна в с. Велево, Омуртагско за лекуване от пиянство. Слагали кир от ушите на биволица в чашата на пияницата за "да му втръсне и да не пие повече."[55]

Бавно, но методично навлиза новото лозарство, подпомагано от създадения през 1905 г. в Търговище Държавен овощен разсадник. За възобно-

вяване на старите лозя в него започва целенасочено отглеждане и разпространение на американска лоза. Налага се и отглеждане на лозови маточници. За периода 1906–1925 г. са разработени 120 дка с такива, а през 30-те г. лозовия материал се разпраща из цялата страна. Застъпвани сортове са "Шасла", "Берландиери 41 б", "Телеки" и "Монтекола".[56]

Привлечени от идеите на кооперативното движение, лозарите в Търговище създават свои организации. В 1908 г. е основан Ескиджумайски околийски лозарски синдикат с цел защита икономическите интереси на своите членове, подпомагане и разширяване развитието на ново лозарство, разпространяване на лозарската наука и задружната доставка на машини, американски лози, фиданки, торове и др. От 1918 до 1925 г. съществува лозаро-винарско дружество "Грозд". Дейност развива и Ескиджумайското лозарско дружество "Димят", което в 1932 г. урежда околийска лозаро-овощарска изложба в салона на местната прогимназия[57]. Подобен характер има и лозаро-винарската кооперация "Лоза"[58]. Много от лозарите са кръчмари и винари, които продават най-вече местни вина и ракии в кръчмите си. В града било всеизвестно къде кое вино може да се купи. През 30-те и 40-те години на XX в. популярни са кръчмарите Ст.В.Папазов, Илия Киров, Панайот Маринов Мърмъръков, Сладкия Иванчо, Сандьо Шопчето, Христо Цанев – "Бяла мечка" и др.[59]

Много от гражданите-лозари и всички кръчмари поддържат свои винарски изби. В 1935 г. е основана „Лозаро-винарска къща Христо Димитров Цанев". Тя е вкопана наполовина в земята върху 238 кв. м площ. Използваните в нея съдове са дървени бъчви с капацитет 28000 л, от които се налива виното. Те са пригодени с по 5-6 звънци пълни с вода за обезвъздушаване и с вратички за измиване и опушване след ферментацията. По-голям съд използван при преработката на грозде е голяма каца с вместимост 23000 л, в която стопанинът слага джибрите. Новаторския дух на Хр. Цанев- „Бяла мечка", по името на известната негова кръчма, се проявява в съоръжаване на избата с модерна за времето техника – преса, гроздомелачка, фригер помпи за преточване и пълнене на виното, мастомер за измерване градуса на алкохола. Избата се зарежда от собствено производство и само в годините, когато 13 -те му дка лозя се оказват недостатъчни, той прибягва към закупуване на грозде от съгражданите си. През 1973 г. поради застрояване на терена, тя престава да съществува[60].

Днес в Търговищка област наследник на лозарските традиции от миналото са ЛВК "Винпром" – Търговище и Винзавод – Попово. В последните години първият от тях произвежда едни от най-добрите вина в страната, за да получи най-висока оценка от експертите на "Винария" в Пловдив. Наградени са 18 от вината на фирмата.[61] Продукцията му е позната и се ползва с добра слава на пазарите в САЩ, Германия, Дания, Япония, Полша, Беларус,

Виетнам. На световни форуми на виното в Белгия, Франция, Португалия, Македония има отлични оценки, кристални трофеи, сребърни и златни медали. [62]

Този обзорен преглед на сведения за лозарството в Търговищка област позволява да направим някои заключения. Лозовата култура е позната, отглеждана и тачена от местното население от античността до наше време. Тя е свързана с традиционната материална и духовна култура на местното население. Лозарството се развива с различни темпове през отделните исторически периоди в зависимост от комплексни фактори – природни, икономически, субективни, но и до сега е добра алтернатива за заетост на хората, суровинен източник и няма да е пресилено ако се каже – възможност за завладяване на чужди пазари.

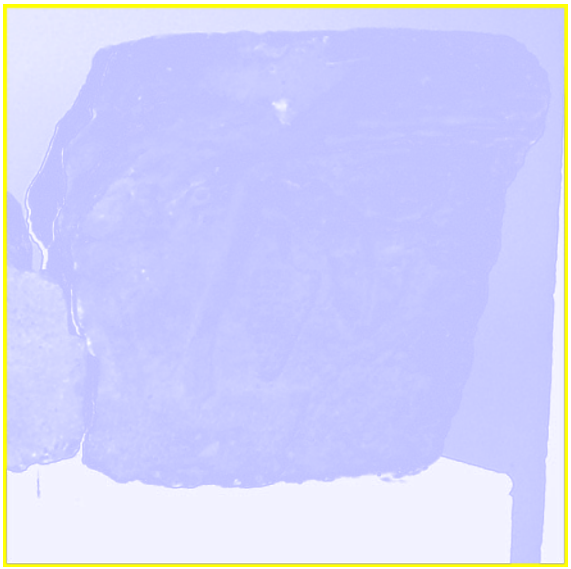

Жертвен камък от с. Крепча, Търговищко II–III в.

[1] Градски музей – Попово. Инв. № 241, 242, 494, 580, 875, 881, 886,890, 608, 627.

[2] Пак там Инв. № 881, 885.

[3] Пак там Инв. № 507.

[4] Пак там Инв. № 243, 628, 630, 89.

[5] Пак там Инв. № 428.

[6] Пак там Инв. № А 233, 391, 3939, 263, 424.

[7] **Атанасов, Ив.** Археологически проучвания в сектор Кула IV на античната крепост Ковачевско кале. – Попово в миналото, т.II, 1997, с.48–56.

[8] **Витлянов, Ст.** Колективна находка от земеделски сечива от с. Берковски - Попово в миналото, Варна, 1994, с. 28–33.

[9] **Дуков, Л**. Земеделие и земеделски железни оръдия в българските земи през античността. – ИЕИМ, VIII, 1965, с. 65–155.

[10] **Атансов, Ив.**, **П.Събев.** Материали за Поповския край. Търговище, 1988, с. 10.

[11] **Гинев, Г.** Паметници на античното изкуство в Търговищко. София, 1989, с.32.

[12] Исторически музей –Търговище, експозиция Археология.

[13] История на България. т. 2, София, 1981, с.145.

[14] Турски извори за българската история. Серия XV–XVI в., София, 1964, л.215.

[15] **Ковачев, Р.** Нови сведения за селища в Поповския край според документи от Османския архив в гр. Истанбул. Турция. Ръкопис.

[16] **Драганова, Сл.** Материали за Дунавския вилает. (50-те, 70-те години на XIX в.) София, 1980, с. 99.

[17] **Гандев, Хр**. Българската народност през XV век. София, 1972, с.189.

[18] **Грозданова, Е.** Българската народност през XVII в. София, 1989, с.673.

[19] **Шишманов, Ив.Д.** Стари пътувания през България в посока на римския военен път от Белград за София. – НУНК, кн. 4, с. 320.

[20] Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553–1555 г. С., 1970, с.135 и сл.

[21] **Иречек, К.** Княжество България. ч.2. Пътуване по България. Пловдив, 1899, с.885.

[22] **Ормандjинян, А**. Арменски пътеписи за Балканите XVII–XIX в. София, 1984, с.145.

[23] **Цветкова, Б**. Френски пътеписи за Балканите XIX в. София, 1981, с. 291 и сл.

[24] **Каниц, Ф.** Дунавска България и Балканът. Т.III, с. 60; 1882, 93–96.

[25] .Извори за българската етнография. т. I, с. 96.

[26] .**Иречек, К**. Цит. съч., София, 880–884.

[27] **Маринов, В.** Герлово. Областно-географско изучване. София, 1936, с.81; Теренни материали на автора .

[28] Исторически музей – Търговище, Научен архив – Етнография – Терен / ИМ-Тг, НА-Е-Т/ № 235, л. 3.

[29] **Кънев, Н., А.Попов.** Попово, градът и околията му. Попово, 1929, с.156 и 136.

[30] Теренни материали на автора.

[31] Пак там.

[32] **Кънев, Н**. Цит. съч., с. 94.

[33] .**Атанасов, Ив**. Сведения за помохамеданчването в Поповския край в изследванията на Л.Милетич. – Материали за миналото на Поповския край. Търговище, 1988, с. 18-21.

[34] Осведомител /Осв./ Гина Тодорова Митева, р. 1920 г. в с. Певец /по теренни материали на автора/

[35] **Генчев, Ст**. Семейни обичаи и обреди. – Капанци, 1985, с.175; **Попова, Е.** Традиционни обичаи свързани с деца в Шуменско. – Terra antiqua Balkanika, III, 1988, с. 236.

[36] ИМ –Тг, НА-Е-Т, № 224, л. 4; № 225, л. 25, 28; № 226, л. 10.

[37] Народни песни от Търговищко, 1972, с.72–73; срв. Сборник Песни от Североизточна България, т.II, № 1347; Народни песни от Търговищко, 1972, с.72–73.

[38] Теренен материал на автора от с. Певец, Илийно, Алваново, Конак.

[39] ИМ - Тг, Научно спомагателен фонд. Е, № 10.

[40] **Коев, Ив.** Българска везбена орнаментика. С., 1951, 82–92.

[41] **Миков, Л.** Изображения на лозница и грозде в българското приложно изкуство. – Български фолклор, XVI, 1990, кн. 2, с.32–52; **Сефтерски, Р.** Християнски символи в стари български килими от XVIII–XIX в. – лозата, гроздът и паунът. – ИНИМ, т. XII, 2001, с. 110–128.

[42] ИМ-Тг, НА-Е-Т, № 223, л. 5.

[43] Териториална Дирекция ”Държавен архив” Търговище /ТДДА Тг/, ЧП 1327, л.27.

[44] Осв. Параскева Д. Янева, р. 1899 г. в с. Надарево; Борис Христов Цанев, р. 1933 г. в Търговище.

[45] ИМ-Тг, Инв. № 2023 Е; Инв.№ 3185 Е.

[46] Осв. Б.Цанев.

[47] ТДДА-Тг, ЧП 1376, л. 24.

[48] В. Обществена трибуна, бр. 564, 21.04.1937, Търговище.

[49] Осв. Б. Цанев.

[50] ИМ-Тг, НА-Е-Т, № 220, л. 1.

[51] **Христов, И.** Най-добре си гледаха лозята занаятчиите и интелектуалците. в.Знаме, 14. 02. 1992 г.; Български алманах. 1891, с. 679-680; в. Пчела, бр. 3, 12.X.1934.

[52] ИМ-Тг, НА- Е-Т, № 222, л.2.

[53] ТДДА – Тг, Ф. 9 К, оп.1, а.е. 23, л.2-5,7,10-13; Ф.43 К, оп.1, а.е. 24, л. 13; Ф. 188 К, оп.1, а.е.11, л.14-17, 21, 22.

[54] **Бурджов, Б**. Гроздобер. 1987 г., л. 1-4. Архив на дружеството на приятелите на Музеи и паметници на културата – ИМ - Тг; ИМ-Тг, НА-Е-Т, № 209, л. 3.

[55] ИМ-Тг, НА-Е-Т, № 209, л. 2, 3; № 220, л.1, 2.

[56] ТДДА – Тг, Ф.6 К, Историческа справка.

[57] **Василева, Д.** Ескиджумайци основават лозарски синдикат още в 1908 г. в.”Знаме”, бр.15, 5.02.2001.

[58] в. Обществена трибуна, бр.688, 1940.

[59] ТДДА Тг, ЧП 1367, л. 27.

[60] ИМ-Тг, НА-Е-Т, № 209, л. 2, 3.

[61] "Винария 99" завърши. Златен ритон за търговищкото вино "Совиньон блан". в. Знаме /Търговище/, бр. 11, 9.02.1999; **Матеев, П**. Това което стана на "Винария-99" е повод за заслужена гордост на търговищките винари и лозари, в. Знаме, бр. 12, 12.02.1999,с.1,4; ЛВК-"Винпром" –Търговище, отново хит на Винария 2000. в. Знаме, бр. 17, 11.02.2000; Призьорите от "Винария 2001". в. Пари, бр.33, 16.02.2001; Пийте Търговищкото!: На тазгодишната изложба "Винария" в Пловдив ЛВК "Винпром"АД – тотално с награди и признание за качество. в.Търговищки новини, бр.12, 11.02.2002, с.1,2.; И във "Винария 2003" – награди за Търговище. в.Търговищки новини, бр.12, 10.02.2003, с.2.; Трети "Златен ритон" за "ЛВК-Винпром": Винария 2004. в.Знаме, бр.18, 13.02.2004; От "Винария 2005" с медали и признания. в.Знаме, бр.21, 18.02.2005.

[62] ЛВК-"Винпром" е гордост за Търговище. в.Знаме, бр. 18, 14.02.2000 г.; ЛВК-Търговище с награди от Франция. в.Знаме, бр.40, 4.04.2001; **Минчева, В**. Злато за гроздовата от Пещера, Бургас и Търговище. в.Дневен труд, бр.47, 18.02.2005, с.9.

RECORDS ABOUT THE DEVELOPMENT OF THE VINICULTURE IN THE DISTRICT OF TARGOVISHTE

Paraskeva Stoyanova

The district of Targovishte includes settlements and lands in the northeastern slopes of the Balkan Mountains – a region known with good traditions in viniculture and wine-producing from the past. The sources – material and written – prove that they date back from the Antiquity: an altar from the Popovo region with relief outlines of vine leaves and fruits, a bronze sculpture of Dionis from 2th-3th c. are exhibited in the Museums of history in Popovo and Targovishte. The vine plantations here impressed travelers that crossed Bulgaria in 15th–19th c.: Pavel Georgich, Felix Kanits, Hugas Indzhedzhian and Stepanos Agonts, Amy Bue. The discontinuance of the viticultural tradition after the philloxera epidemic left traces in the topography of many settlements with vineyards around them. Evidences of viniculture are the annual festivities dedicated to Triphon Zarezan, the usage of vine products in the traditional cuisine, in the folk medicine and their praise in the folklore. Vinprom Targovishte carried on this tradition in the second half of 20th c.

ШУМЕНСКОТО ОКРЪЖНО АРХЕОЛОГИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО ПРЕЗ ПЕРИОДА 1912 г. – КРАЯ НА 40-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК

Страхил Василев

Статията е продължение на поредица от тематично свързани публикации на автора, преследващи целта за проследяване по периоди на най-значимите процеси и събития в историята на Шуменското археологическо дружество през първата половина на XX в.[1] Същевременно се цели и осветляването на част от историята на Окръжния дружествен археологически музей в гр. Шумен, който от момента на откриването му на 29 юни 1924 г. до датата на одържавяване и удостояване със статута на Народен музей – 1 март 1945 г. - функционира като дъщерно и несамостойно образувание на юридическото лице – археологическото дружество.

Обект на подчертано внимание представляват етапите 1920–1924 г. и 1925–1938 г. Военновременният период 1939–1945 г. и годините след отделянето на музея от дружеството в резултат от новия му статут могат да бъдат обрисувани дотолкова, доколкото позволяват документалните източници в протоколните книги на Археологическото дружество и Археологическото сдружение "Българска старина". Тези интервали с обща продължителност 18 години се характеризират със затихване на цялостната дейност, докато се стигне и до самоликвидацията на дружеството към края на 40-те години и преливането на малобройната членска маса в състава на сдружение "Българска старина" и актива на читалище "Добри Войников".

Периодът 1912–1920 г. не се отличава със значими прояви. Известно е, че през 1912 г. под ръководството на Рафаил Попов, в качеството на уредник на отдел "Предистория" към Народния археологически музей – София, са проведени разкопки на Деневата могила в землището на с. Салманово, а през 1914 г. и на Коджадерменската праисторическа селищна могила край гр. Шумен, но теренните проучвания са извършени със средства на Софийския музей и находките са постъпили във фонда на последния още през 1914/1915 г. В монографичните трудове на Р. Попов "Предисторическата Денева могила при с. Салманово" /ИБАД.С., Год. IV, 1914г./ и "Коджадерменската могила при Шумен"/ИБАД.С., Год. VI, 1916 г./ не са посочени имена на сътрудници от състава и членове на настоятелството на местното археологическо дружество, на провеждани събрания, срещи и излети, не са

водени протоколи. Популярният вестник "Обществен глас" не е поместал статии и дописки относно дейността на дружеството и неговия музей, още по-малко за участието на шуменци в разкопките на Р. Попов. Следователно няма основания за вписване на резултатите от тези теренни проучвания в актива на местните дейци.

По време на Балканските войни 1912–1913 г. почти целия ръководен екип и голяма част от дружествените членове са мобилизирани. Това обстоятелство обяснява наличието на нищожен брой писма в папката с изходяща и входяща кореспонденция и пълното отсъствие на статии, дописки, съобщения в местната преса. Сред фронтоваците е и уредникът на музея и запасен подпоручик Иван Моллов, който постъпва в армията като доброволец[2].

През м. ноември 1913 г. Ив. Моллов е назначен за главен секретар в Министерството на търговията, промишлеността и труда. Заемането на такъв необичаен за един учител и при това директор на Девическото педагогическо училище пост, предизвиква коментара на редактора на в. "Обществен глас" Жечо Павлев и е подложено на критика решението на радващия се на авторитет и голямо уважение педагог "да удари на търговия"[3]. Продължителният престой на Моллов в столицата от края на 1913 г. до средата на 1919 г. в известен смисъл е имал негативно отражение върху организацията на живота и дейността на дружеството, обогатяването на музея с нови ценности и пр., но едва ли замирането на формацията се дължи на отсъствието на водещата фигура на приемника и последователя на Рафаил Попов и д-р Петър Кърджиев.

На 17 и 23 декември в гр. София са проведени учредителните сбирки на Съюза на шуменци. Предмет на обсъждане са "начините и средствата, чрез които шуменци, живеещи в гр. София, биха могли да подтикнат изучението на техния роден град и на близката му околност във всяко отношение исторично, битово, стопанско, културно, езиково, географско, геоложко и пр.". За целта е прието решение за основаване на Фонд "ШУМЕН" към БАН, със средства от който да се поощрят автори - шуменци, писали за гр. Шумен, независимо от жанровото разнообразие. На 23 декември, на втората среща в читалнята на Народната библиотека, чийто директор е писателят Стилиян Чилингиров, е избран съставът на първия Управителен съвет: Председател – Ангел Николов (член на Върховния административен съд, племенник на видния просветен, музикален, читалищен и музеен деятел Харалан Ангелов); секретар – Стилиян Чилингиров; касиер – проф. Захари Караогланов; съветници – Пеня Преславска, Виржиния Берберова, кметът на гр. София Ради В. Радев и Иван Моллов -главен секретар на Министерството на търговията, промишлеността и труда[4]. Участието на Ив. Моллов в ръководното тяло на националния по същество и функции съюз е от голямо практическо значение и за самия него, и за Шуменското археологическо дружество в перспектива от гледна точка на рано установените контакти и приятелски взаимоотношения с видни учени, творци, магистрати, финансисти и пр.

В циркулярно писмо с дата 11 февруари 1918 г., подписано от председателя на Съюза на шуменци Ангел Николов и секретаря Ст. Чилингиров и адресирано до кмета на гр. Шумен и председателите на настоятелствата на Археологическото дружество и Народното читалище "Архангел Михаил", се съдържа известие за учредяване на посочената формация и изложение на основната ѝ задача: "Натрупването на паричен фонд "Шумен" при БАН, от лихвите на който да се предприемат систематични изучавания на миналото, настоящето и бъдещето на гр. Шумен". В послеписа на епистолографския документ с почерка на Ст. Чилингиров е добавено пожеланието "в гр. Шумен да бъде създаден клон към Съюза"[5].

Продължителният етап 1912–1920 г. е охарактеризиран от Ив. Моллов с бележка в Протоколната книга на настоятелството на дружеството, вписана над текста на Протокол № 1/15 декември 1920 г.: "Поради войните от 1912 до 1920 г. Археологическото дружество не е имало общи събрания на членовете. Управлението е от същото настоятелство, избрано през 1912 г."[6]

На 4 декември 1920 г. в популярния сред шуменци вестник "Шуменски вести" (редактор на изданието през периода 1919–1934 г. е Христо Герчев) е отпечатана призивна статия на един от инициаторите за възобновяване дейността на дружеството, д-р Петър Скорчев, под заглавие "Задачите на нашето Археологическо дружество". Статията е съставна част в плана за разяснителната кампания и предвещава акта на "второто раждане" на ядрото на ценителите на старините и музейното дело, на една обновена формация. "От 1912 г. насам – пише лекарят и човекът с енциклопедични интереси и племенник на д-р Петър Кърджиев -, поради войните, дружеството не е показало никакъв живот. Обаче сега сред общия упадък на култура и научен интерес археологическото дружество е длъжно да поднови своя живот, да се издигне над окръжаващото духовно мъртвило, да обедини около си интелигентните ни сили и да заработи за изучаването на миналото на нашия град и на околността му… За по-основното изучаване на нашето минало ние трябва да привлечем към дружеството и интелигенцията на нашите съграждани турци, евреи и арменци, които биха могли да допринесат твърде много за турските времена на нашия град или пък за заселването тука на тия народности…"[7].

На 15 декември 1920 г., след над осемгодишно прекъсване на нормалната практика на провеждане на заседания на ръководното тяло и общи срещи, е проведено Общо годишно събрание, което бележи началото на втория активен период в биографията на Шуменското окръжно археологическо дружество. Старото настоятелство с председател Анастас Кандиларов, имало нерадостната участ на ръководен орган през един военновременен и един кризисен следвоенен период и лишено от условия за дейност, подава колективна оставка. Събранието, по същество учредително, избира ново настоятелство в състав: председател – Иван Моллов (учител); подпредседа-

тел – д-р Петър Скорчев (лекар); секретар – Христо Казанджиев (учител и художник); касиер – Никола Бояджиев (художник); уредник на дружествения археологически музей – Иван Калчев (учител)[8].

Съпоставката между имената на избраниците през 1911/1912 г. и м. декември 1920 г. говори за значителни промени. В листата на новото настоятелство отсъстват Анастас Кандиларов, Янко Недев, Любомир Търговски и Стефан Карастоянов. На техните длъжности на обществени начала застават изключително инициативният и авторитетен деец д-р П. Скорчев и ентусиастите Хр. Казанджиев, Н. Бояджиев, и Ив. Калчев като последните двама и Иван Моллов са лицата, удостоени с доверието на членска маса да бъдат преизбрани и в новото ръководно тяло. За пръв път в кариерата си на организатор на музейното дело в Шумен и Шуменския край Моллов е предпочетен да поеме тежкия пост на председател, за да носи тази "корона" до м. март 1949 г.

За втория период в творческия живот и постиженията на Шуменското археологическо дружество са характерни няколко тенденции, определящи промените, новите моменти, в насоките и изявите на многопосочната дейност: Чувствително нараства членския състав до средата на 30-те години на XX в., независимо от неизбежното отпадане на отделни лица поради смърт, промяна на местожителство и пр., но не и заради снижаване на интереса към научните и музейно -просветни прояви. Периодично частично се обновяват съставите на дружествените настоятелства, като е налице отчетливо постоянство по отношение на длъжностите на председателя, уредника на музея, помощник -уредника, на редица член -съветници и членове на контролни комисии. Запазва се духът на колективното ръководство, атмосферата на колегиалност и толерантност и разпределението на направленията и текущите задачи според интересите и предпочитанията на всеки от членовете на ръководните тела. Осъществяват се контакти със сродни формации и дружествени и държавни музей в цяла България, с административни органи на местно и национално равнище, включително и с министерства, със Софийския университет "Св. Климент Охридски", с Народния музей - София, с Българския археологически институт и пр. Извоюва се водещо място в националната музейна мрежа и място на Шумен като седалище на сдружение "Българска старина", Съюза на археологическите дружества в България, Центъра за изучаване старините в Североизточна България и пр.. Ангажират се всички ръководни дейци в настоятелствата на читалища, вкл. и във Върховния читалищен съвет, в местния клон и Управителния съвет на Съюза на шуменци, Съюза на учителите и др. Двама от местните дейци са избрани в състава на Комисията по старините към Музейния комитет на Народния археологически музей - София и Българския археологически институт /БАИ/ от 1911 до м. март на 1945 г.. Местни дейци и археолози /пак Ив. Моллов и Юрдан Господинов/ многократно участват в археологичес-

ките сезони под ръководството на Народния музей - София и БАИ. Редица шуменци присъстват в списъците на дописните и спомагателните членове на Археологическия институт от началото на 20-те години до средата на 40-те години на XX столетие. Полагат се грижи и се развива активна дейност по линия на обогатяване на музейните колекции и подобряване структурата и облика на музея в гр. Шумен. Периодично се провеждат обиколки /огледи и експедиции/ на територията на селища и техните околности в големия Шуменски окръг. Дружеството участва в организиране и провеждане на Народни събори и честувания в Шумен, Плиска, Мадара и Преслав, особено през 20-те години… В обобщение, сам по себе си се налага изводът, че Шуменското окръжно археологическо дружество, рожба на общественото начало, постепенно израства като радетел и проводник на обществено - държавното начало, чрез резултатите от взаимодействието с административни учреждения и централни научни институти и като един от пионерите на държавно- общественото начало в процесите на управление, стопанисване и ползване на културно-историческата даденост. Сред тези принципни насоки и аспекти на общественото и обществено- държавно начало значително място заема и проблемът за материалната база в смисъл на сградния фонд – най-болният и неразрешим въпрос не само в условията на първата половина на XX в., но и до 80-те години на столетието.

Първостепенна задача на настоятелствата през 20-те и 30-те години е от организационно естество и намира израз в привличането на нови членове, изграждане на сплав между стари и нови членове и подобряване качествената характеристика чрез запазване на относителната устойчивост на актива. През дружествената 1907/1908 г., която приемаме като контролна съпоставима дата поради отсъствието на цифрови данни относно етапа 1908-1912 г., броят на членове е 31 души. През 1924 г. числото на организираните ценители и сътрудници е вече 73 души; през 1925 г. – 95 души; през 1926 г. – 112 души (плюс 2 почетни членове – проф. Васил Н. Златарски и Рафаил Попов); през 1927 г. – 116 души и посочените двама почетни членове с размер на членския внос – по 10 лв.. През 1928 г. – 116 души, с членски внос вече по 20 лв. годишно; през 1929г. – 112 души, от тях платили членски внос в размер 20 лв. само 40 души; през 1930 г. – 120 души, от тях с платен чл. внос 32 души; през 1931 г. – около 120 души, от тях 56 отчели членския си внос; 1932 г. – около 120 души, от тях с платен членски внос 35 членове; 1933 г. – 118 членове, от тях изплатили членския си внос в размер по 20 лв. 29 души; 1934 г. – 118 членове, от тях с изплатен чл. внос по 20 лв. 79 души; 1935 г. – 85 членове, от тях с платен чл. внос 35 души; през тази година почетните членове са вече трима: проф. Златарски, Рафаил Попов и д-р Иван Велков; 1936 г. – 71 членове и платен чл. внос от 35 души; 1937 г. – 70 членове, от тях с изплатен чл. внос 15 души; 1938 г. – 56 членове и един почетен член, Рафаил Попов; 1939 г. – 50 членове; 1940г. – 50 членове, от

тях издължили членския си внос 26 души; 1941 г. – 56 членове, всички отчели чл. си внос; 1942 г. – 23 членове, редовно отчетени; 1943 г. – 35 членове; 1944 г. – 35 членове; 1945 г. – 47 членове; 1946 г. – 60 членове. Тези статистически данни са извлечени от протоколни документи, предимно относно хода на редовните годишни отчетно-изборни събрания, засечени с твърде малко на брой списъци.

През 1920–1946 г. воденето на Протоколната книга на настоятелствата на Шуменското археологическо дружество е поето изцяло от Иван Моллов и този факт е гаранция за достоверността на информацията. Председателят е автор на отчетните и планови документи, паралелно с документацията на Археологическото сдружение "Българска старина" през продължителния период 1924–1949 г., изпълнява и функциите на деловодител и архивар, води почти изцяло кореспонденцията с многобройните контрагенти (инстанции и учреждения). В обобщение, Ив. Моллов е деецът и ръководителят с широк поглед върху организационните проблеми.

В този смисъл събраните и изложените от него в протоколите сведения очертават една правдива картина и по проблема за движението, за върховете и спадовете в числения състав на дружествените членове. Започвайки от една сравнително малка членска маса през 1920 г., ръководените от Моллов настоятелства са успели да привлекат след около 4 години десетки хора и да доведат числеността до 73 души. През 1925 г. организираните членове са вече 95 души, а след тази контролна година чак до 1935 г. посочените цифри говорят за стабилност чрез статистическите граници на вариране между 112-120 души. Една от причините за приобщаване на значителен брой ценители и сътрудници е безспорно предприетото от Народния археологически музей- София и Българския археологически институт системно и дългогодишно проучване терените на Мадара, Плиска и Велики Преслав с участието и на изтъкнатите местни дейци Иван Моллов, Юрдан Господинов, Дечко Симеонов, Димитър Вичев и не на последно място и Карел Шкорпил в качеството на откривател на престолнината Плиска и ръководна фигура в сдружение "Българска старина". Друга първостепенна причина е широката популяризаторска дейност, намерила израз в тематиката и териториалния обхват на лекционните и реферативни изяви на всички ръководни дейци и активисти, в огромния брой статии и дописки в колоните на популярните вестници "Шуменски вести", "Шуменско слово", "Шуменски общински вести" (последният с редактори Йордан Господинов и Васил Петров през 1939–1942 г.), "Шуменска поща" и др. местни издания, в резонанса на добре организираните Народни събори в Плиска, Мадара и Преслав, в редовното участие на дружествени членове в учителски и читателски конференции и курсове.

Умението да се печелят и приобщават нови членове, в съчетание със стремежа за придържане към тенденцията за дълголетно членство на десет-

ки хора на различна възраст и с разнообразни професии и социален статус в редовете на Археологическото дружество проличава нагледно чрез показа на числената характеристика в следната таблица:

№	ПРОФЕСИЯ НА ЧЛЕНОВЕТЕ	КОНТРОЛНИ ГОДИНИ				
		1933г.[9]	1934г.[10]	1936г.[11]	1945/1946г.[12]	1946/1947г.[13]
1.	Офицери	31	31	1	-	3
2.	Пенсионери	18	18	17	8	8
3.	Чиновници	16	16	13	4	4
4.	Училищни инспектори, директори на училища и учители	15	15	23	28	37
5.	Подофицери	14	14	-	-	-
6.	Лекари	5	5	2	2	1
7.	Търговци	7	7	7	2	4
8.	Адвокати	2	2	4	2	3
9.	Занаятчии	5	5	-	-	-
10.	Аптекари	2	2	-	-	-
11.	Студенти	1	1	-	-	-
12.	Земеделци	1	1	1	-	-
13.Комисионери		1	1	1	-	-
Общ брой членове:		118	118	70	47	60
Почетни членове:		2	3	1	-	-

В таблицата са включени показателите за онези години, за които в годишните отчети се съдържат в табличен вид или текстово към разделите “Членове на дружеството” статистически данни с диференциран показ на групите членове по професионален признак. Информация има относно числената характеристика от 1926 г. нататък, но е оповестен общият брой без разделение на хората по занятия и поради тази причина в таблицата са застъпени годините с указана принадлежност към очертаните от Ив. Моллов 13 групи.

1933 г. и 1934 г. следва да бъдат характеризирани като “върхови”. А през периода 1926–1934 г., както се вижда от текстовото изложение по-горе, цифрите в рамките 112–120 души очевидно водят до заключението за устойчива тенденция за стабилност, макар и да е налице едно естествено преливане на членове към групите на пенсионерите, учителите и чиновниците, т.е., към трите доминиращи и структуроопределящи групи. Именно те изграждат гръбнака на дружеството, именно това е активното ядро с численост око-

ло 50–60 души, което излъчва периодично съставите на ръководните тела, участва активно в организационния живот и музейно – просветната дейност и участва при това със същата жар и в списъчните състави и аудиторията на сдружение "Българска старина", Народното читалище "Архангел Михаил", Съюза на шуменци, местния клон на Съюза на учителите и др. дружества и обществени организации.

Процесът на прилив от нови членове и консолидацията на ядро от около 50–60 дейни сътрудници на ползващите се с авторитет настоятелства е лесно обясним. През интервала от време от средата на 20-те до средата на 30-те години на XX в. в редовете на Археологическото дружество до фигурите на пионерите на музейно дело от генерацията на Рафаил Попов и Иван Моллов се включват дейци, като Юрдан Господинов, Дечко Симеонов, Петко Мутафов, Васил Петров, Веселин Хлебаров, Константин Танев, Илия Силвестриев, Васил Рашков, Юрдан Тренков, Асен Василиев, Александър Ташев, Димитър Вичев, Тома Вичев, Крум Арнаудов, Евтим Евтимов, Васил Острев, д-р Марко Пенков, Стоян Дойнов, Кирил Антонов, Димитър Търговски, Величко Рачев и др., чийто имена се срещат и в оцелелите списъци, и в справките и разделите за дарителите, и сред авторите на статии в популярните вестници. В тази забележителна плеяда заемат особено място Ю. Господинов, Дечко Симеонов, Васил Петров, д-р Васил Хараланов, Илия Силвестриев и Константин Танев, както и д-р Петър Скорчев, чието преселване в гр. Варна към края на 20-те години съвсем не бележи края на приносите му за дружеството и на заслугите му като автор на забележителни исторически и езиковедски произведения.

Важна роля за развитието на този процес са изиграли несъмнено и резултатите от системните и дългогодишни археологически проучвания в Мадара, Плиска и Велики Преслав с Патлейна вече под научното ръководство на Народния археологически музей – София и Българския археологически институт с дейното участие на редица местни дейци. Съвпадението по време на началото на бързия ръст на членската маса в дружеството с първата година на разкопките, особено в Мадара и Плиска – все 1924 г. – не може да бъде отдадено на случайността. Налице е повторение на тъждествени явления. Както в началото на XX в. появата на около 15 археологически дружества у нас, в това число и Шуменското дружество, се дължи до голяма степен на преоткриването на Плиска от Карел Шкорпил и Руския археологически институт в Константинопол, а също и на разкопките на Рафаил Попов в околността на Мадара, така и 1924 г. и следващите десетина години са време на повишен интерес към откриваните старини, към археологията и музейното дело, към делото на проучвателите, към строго научната и популярната историческа книжнина и формите на историко - просветната дейност.

По силата на избора от страна на учредителите на възкресеното на 15 декември 1920 г. Шуменско дружество, Ив. Моллов е оторизиран с фун-

кциите на председател и същевременно и на деловодител - архивар, макар последната длъжност да не присъства в номенклатурата на задълженията на ръководителя и в структурата на настоятелството. Постът подпредседател е поет от д-р Петър Д. Скорчев, а учителят Иван Калчев става уредник на Дружествения музей[14].

С така поставеното начало започва и процесът на привличане на нови дейци. Сред първите "нови" членове е и Юрдан (Йордан?) Господинов, същевременно и председател на Археологическото дружество "Тича" в гр. Преслав. За съжаление, точната дата на включването му в редовете на Шуменската формация поне засега е неизвестна. За пръв път името му фигурира в листата на дружественото настоятелство в протокола за хода на отчетно-изборното събрание с дата 7 февруари 1926 г., където четем: "V. Събранието одобри доклада и преизбра същото настоятелство: Ив. Моллов, К. Танев, Петър Давидов, Ив. Калчев, Илия Силвестриев и Юрд. Господинов. Контролна комисия: Ст. Дойнов, Юрд. Попов и В. Хлебаров"[15] Ю. Господинов и Ил. Силвестриев (последният е по това време Председател на Постоянната окръжна комисия) са избрани за член-съветници.[16] Възможно е проучвателят на Велики Преслав да е спечелил доверието на избирателите по-рано, между 1921/1922 г. и 1925 г., но в протоколните документи относно проведените през тези години годишни събрания отсъстват избираемите длъжности, отредени за съветниците и членовете на контролните /надзорните/ комисии.

През 1923 г. за музейното дело е спечелен и Васил Петров Добруджалиев, учител. "С този интерес (към шевиците, бел. С.В.) прекрачих прага на Шуменския музей – пише в статия -спомен, публикувана по повод 80-годишния юбилей на Иван Моллов през м. юни 1948 г. достойният продължител на делото на ветерана и вече той самият ветеран – през лятото на нещастната 1923 г. Било е в щастлив час. Отидох да търся шевици. Покрай тях намерих моя учител от Трикласното и Педагогическото училище – г. Моллов. Не бях го виждал от години. Неволно се почувствувах пак ученик пред учителя си… Библиотеката на музея ми беше оставена на разположение, книги ми бяха посочени, други набавени. Моят интерес беше вече канализиран. Намерих мястото си, патрона си. И музеят ми стана свой. Тъжното лято на 1923 г. просветна за мене. Аз вече имах цел в живота. Знаех какво и как да го търся…".[17] И малко по-нататък: "Много време мина от 1923 г. Сраснах се с музея. Сега го уреждам. Заместих г. Моллов… Но във всяка папка, във всеки дневник, в библиотечните шкафове, във витрините, навсякъде виждам грижливата и предана ръка на г. Моллов, виждам старческата му топла усмивка, с която редеше всичко. И го чувствам до мене, зад мене, над мене, чувствам го като закрилник на музея. Със свян го заместих, дали ще продължа успешно работата му – други ще кажат. Едно зная: това, което съм за музея, дължа изключително на г. Моллов"[18].

В. Петров е привлечен през 1926 г. от Ив. Моллов за доброволен сътрудник. По този повод Моллов, вечният автор на годишни отчети и протоколи, е вписал в съответния протокол на отчетното събрание следния пасаж: "От една страна на дружеството дължа да изразя благодарност на двама младежи, г. Васил Петров и Васил Хараланов (последният по това време е студент по медицина във Франция и сътрудничи на Дружествения музей през ваканционните месеци, бел. С.В.) за готовността им да помагат в музея при подреждане на етнографските и нумизматичните сбирки през отчетната година"[19]. През продължителния период от време 1928–1946 г. В. Петров е несменяем помощник -уредник на Дружествения музей, а през 1946–1948 г. – първият уредник на одържавения на 1 март 1945 г. Народен музей.

През м. февруари 1924 г. по решение на Общото годишно отчетно-изборно събрание Ив. Моллов е избран за пореден път за председател на дружественото настоятелство. Събранието е счело за целесъобразно на председателя да бъде поверен и постът уредник на Окръжния дружествен археологически музей[20]. Така е поставено началото на над 30-годишната традиция посочените функции да се съвместяват от едно лице, като в задълженията му влизат отчетността и воденето на внушителната по обем и многопосочност кореспонденция.

Същото събрание избира за секретар на дружественото настоятелство учителя по история в Мъжката гимназия "Васил Друмев" Константин /Коста/ Танев, а за касиер – учителя и дългогодишен директор на Учителския институт Петър Давидов, чиито имена фигурират в списъка на учредителите на обновеното дружество през 1920г. Освен Иван Моллов през 1926 г. са преизбрани д-р Петър Скорчев (за подпредседател) и учителят Иван Калчев (като помощник уредник на музея и член -съветник)[21]. Очевидно, извършена е частична промяна, явление, характерно за дружествения живот и по-нататък, специфична линия в стила на Моллов и неговите близки сътрудници при подбора на кадрите в ръководните тела. Следва да отбележим и факта, че за кратко време, от м. ноември 1925 г. до началото на 1926 г. музеят е преместен в старото здание на Първа прогимназия.

След изтичане на дружествената 1925/1926 г. (1.II.1925-7.II.1926 г.) поредното годишно събрание гласува доверие на Юрдан Господинов и Илия Силвестриев, а в състава на Контролната комисия са избрани за продължителен период Стоян Дойнов, Юрдан Попов и Веселин Хлебаров[22]. От 1928 г. нататък в настоятелствата и контролните комисии заемат места дейци с вече натрупан организационен опит Васил Петров, Юрдан Тренков, д-р Васил Хараланов, Асен Василиев, Димитър Вичев (от 1930 г.), д-р Марко Пенков, Кирил Антонов, Евтим Евтимов, Васил Острев (1932 г.), Крум Арнаудов, Величко Рачев, Стефан Станчев, Михаил Кубадинов и др. Отсъствието на отчетлива дистанция между ръководни дейци и условно наречените редови членове е характерна черта и предпоставка за спокойната атмосфера. Със-

редоточаването на повече постове в длъжностната характеристика на председателя не се възприема като практика на единоначалие и още по-малко като погазване на установения още през първото десетилетие принцип и стил на колективизъм и равнопоставеност.

Съблюдаването на добре разбраната равнопоставеност, заедно с тенденциите за колегиални взаимоотношения, вишегласие при вземане на решение, внимателен подбор на ръководните дейци, относителна устойчивост на управленческите екипи, съвместяване на длъжности на обществени начала в редица културни институти, дружества и обществени организации, умението за контактуване с граждански и военни власти на централно и регионално равнища, преследването на комплексност и висок ефект на крайния продукт на самостоятелните и съвместни прояви – всички тези аспекти, изпитани в практиката на Шуменското окръжно археологическо дружество, са пренесени и в контактните зони на взаимодействие с всички контрагенти. Неголямата численост и честото повтаряне на имената на членовете в оцелелите списъци би могло да доведат до извода за елитарност, но доминацията на учителите, пенсионерите и чиновниците говори по-скоро в полза на тезата за ролята на активната интелигенция в многопосочния културен живот.

Именно тези тенденции определят новия облик, новата характеристика на Шуменското археологическо дружество през продължителния период 1920–1945 г., както и ролята му на челник сред сродните формации в България.

През м. декември 1920 г. в столицата е учреден Българският археологически институт (БАИ). В Управителния съвет е включен и Рафаил Попов, в качеството на научен секретар, по това време главен уредник и завеждащ раздел (отдел) "Предистория" към Народния археологически музей – София. Прави впечатление, че в списъка на членовете на БАИ към датата 1 август 1922 г., който е приложен към втория отчет на института, в раздела "Дописни членове" и под номер 45 (според първата буква от фамилното име) фигурира "Господинов Юрдан от Преслав"[23]. Под номер 213 в раздела "Спомагателни членове" е вписано името на Иван Моллов от гр. Шумен. Преди него са имената на шуменския художник Никола Бояджиев (под номер 184), проф. д-р Стоян Данев (№120), д-р Иван Карамихайлов (№ 169), шуменския депутат Атанас Краев (дългогодишен председател на Археологическото дружество в нашия град през ранния период, под № 181) и д-р Петър Кърджиев от гр. Лом, под номер 188. Пак в раздела "Спомагателни членове" са и имената на проф. Боян Пенев (№ 249), генерал Сава Панайотов Савов (№ 267), проф. Жеко Спиридонов (№ 267) и Коста Танев (от гр. Шумен, под номер 300).[24] Очевидно включването на Ю. Господинов, Ив. Моллов и К. Танев сред членовете на един утвърден държавен научен институт в системата на БАН се дължи на тяхната реална дейност, на техните

постижения като ръководни дейци на едно авторитетно дружество, като краеведи с национална известност и поради признатите им научни приноси. Към 1922 г. Ив. Моллов има в актива си участия в теренни проучвания съвместно с Рафаил Попов, а Ю. Господинов е откривател на манастирския комплекс "Св. Пантелеймон" в м. "Патлейна" и е провел и разкопки във Вътрешния град на столицата Велики Преслав. Ю. Господинов е публикувал в научния печат редица трудове, като раздел в колективното издание "Предисторически и старохристиянски паметници от София и околността" в съавторство с Р. Попов и Г. Кацаров (1921 г.), статията "Разкопки в Патлейна. – ИБАД, Год. IV. С., 1914 г., с. 113–128, статията "Стари водопроводи в Преслав. – ИБАИ, Год. I.С., 1921–1922 г., с. 216–222 и др. В научния актив на Ив. Моллов са регистрирани заглавия на публикации, като "Новонамерен ръкописен сборник на Софроний Врачански от 1806 г." – Сб. БАН. С., Год. I, 1911 г., с. 137-160; "Дубровнишки и венециански находки в Шумен". – ИБАД. С., Год. VII, 1919–1920 г., с. 81–93 и др.

В раздела "Дописни членове на Българския археологически институт" към Списъка на членовете на БАИ в Четвъртия отчет на института към датата 1 юли 1925 г. фигурират вече две имена: тези на Юрдан Господинов и Иван Моллов, съответно под номера 43 и 60 [25]. А за спомагателни членове през 1923–1926 г. са приети дейците на Шуменското археологическо дружество, на сдружение "Българска старина", на Съюза на шуменци и др. формации, Димитър Вичев, Стоян Дойнов, Стоян Каблешков, аптекарят Кършев, инж. Христо Тонев (кмет на гр. Шумен), Археологическото дружество "Мадарски конник" (колективен член), командирът на 3 Инженерна дружина и 3 Инженерен полк подполковник Кирил Петров, о.з. полковник Марко Андреев, преподавателят в Учителския институт в гр. Шумен Андрей Цветков и др.[26] През 1925 г. за член -дарител е провъзгласен членът на Върховния административен съд и председател на Съюза на шуменци Ангел Николов, племенник на изтъкнатия педагог, читалищен, музикален и музеен деец към средата на 90-те години на XIX в. и началото на XX в. Харалан Ангелов[27].

1924 г. следва да се охарактеризира като година на прелом и отправна точка в календара на теренните археологически проучвания в Мадара, Плиска и Преслав с Патлейна.

Първото решение за предприемане на комплексни археологически изследвания в околността на Мадара е прието на заседание на Българския археологически институт – София, фиксирано в Протокол № 84 / 12 април 1924 г. "Да се направят разкопки в околността на Мадара, дето възможно е да се открият паметници, стоещи във връзка с Конника. За тази цел събранието натовари Управителния съвет на Българския археологически институт, съвместно с дирекцията на Народния музей, да обмисли, нареди и извърши тия разкопки"[28].

През м. юни с. г. е прието още едно решение, което има важно значение за шуменци: "За ръководство на предстоящите разкопки в Мадара, Музейният комитет реши да се натоварят уредниците от Народния музей Р. Попов, Ив. Велков, К. Шкорпил от Варна и ИВАН МОЛЛОВ, учител от Девическата гимназия – Шумен"[29]. През м. март 1927 г. в помощ на ръководителите на разкопките в Мадара Рафаил Попов и д-р Кръстю Миятев са назначени допълнително като надзиратели Дечко Симеонов (учител в с. Мадара, председател на Археологическото дружество "Мадарски конник" и член на ръководното тяло на Археологическото сдружение "Българска старина"), Никола Мавродинов (и.д. уредник на Пловдивския музей) и С. Покровски – учител в Първа мъжка гимназия в София"[30].

Иван Моллов е привлечен към участие в разкопките в качеството на председател на Шуменското окръжно археологическо дружество, секретар на сдружение "Българска старина" – клон Шумен и представител на Шуменското дружество в Комисията по старините при Народния музей – София. Без съмнение е взето предвид и неговото членство в Българския археологически институт.

В пряка връзка с решението, вписано в горепосочения Протокол № 249 / 6 юни 1924 г., касаещо назначаването на Ив. Моллов за участник в предстоящите разкопки в Мадара, са две служебни писма от директора на Народния музей Андрей Протич до уредника на Шуменския музей Моллов. Първият епистолографски документ уведомява адресата, че на основание на Заповед № 2359 / 28 юни 1924 г. на Министерството на Народното просвещение последният е натоварен да се грижи за "съхранението на неподвижните старини в Шуменския окръг"[31] Второто писмо, също от А. Протич до "Учителя в Мъжката гимназия г. Иван Моллов", с дата на изпращане 10 октомври 1924 г., препредава спешно съдържанието на разпореждане на министъра на Народното просвещение (проф. Ал. Цанков, бел. С.В.), адресирано директно до Ив. Моллов. "Съобщава Ви се, господине, че със Заповед № 4132 от 8 т.г. (8 октомври 1924 г., бел. С.В.) на г-на Министъра на Народното просвещение Вие се освобождавате от часове в гимназията, като се натоварвате с уредбата на Шуменския музей и надзора на старините в Абоба -Плиска и с. Мадара. Директор: Андрей Протич"[32]

Може да се каже правдиво, без преувеличение, че посочените две разпоредби, произтичащи от толкова висока инстанция, поставят уредника на провинциалния дружествен музей в положението на оторизирано лице, на пълномощник на Народния музей -София и Българския археологически институт и стоящото над тези институти Министерство на просвещението в многопосочната дейност по линия на теренните проучвания, грижата за надзора върху състоянието на старините и укрепване на откритите недвижими паметници, осигуряване на работна сила чрез групи военнослужещи от инженерните и трудовите войскови подразделения в системата на Шу-

менския гарнизон, благоустрояването на парковите площи в старобългарските центрове и не на последно място, по жизнено важното направление за създаване на материалната база във връзка с уреждането на нови музеи в Мадара, Плиска и Шумен, на туристически спални, за разрешаване проблемите по водоснабдяването в Мадара и Плиска и пр.

Известно е, че Ив. Моллов е участвал в археологическите проучвания в Мадара през целия период 1924–1934 г. За съжаление, обаче, в излезлите от печат съответно през 1934 и 1936 г. сборници на двутомника "Мадара. Разкопки и проучвания" под общата редакция на Р. Попов не са посочени имената на Моллов, Шкорпил, Ю. Господинов, Д. Симеонов в качеството на помощници на археолозите към Народния музей – София, не са указани и участъците и обектите, където са работили скромните провинциални кадри. С изключение на една статия на К. Шкорпил, в посоченото издание не са намерили място техни статии, които да удостоверят обектите на проучване с тяхно участие.

Тази анонимност е до известна степен компенсирана от информацията, съдържаща се в Отчета на директора на Народния музей – София А. Протич относно периода 1922–1925 г. В този важен документ са поместени сведения за командировки на местни дейци с цел участие в разкопки, огледи на обекти, прибиране на ценности и пр., а също и за използването им като представители на Народния музей и БАИ за проверки и компетентни констатации за състоянието на конкретни недвижими паметници и прилагането на Закона за старините. В посочения отчет на А. Протич се казва дословно: "През същите години (1922–1925 г., бел. С.В.) Народният музей в София имаше свои представители за прилагане закона за старините в провинцията: За Шуменски окръг – Ив. Моллов в Шумен; за Преславска околия – училищният инспектор Юрдан Господинов[33].

В Отчета на БАИ за 1924 г., раздел "Командировки" е отбелязано и времетраенето на командировките за сметка на Народния археологически музей. Напр., т. 8 (дословен цитат): Командировани на разкопки в Мадара през м. юни -септември 1924 г. Иван Велков (за 60 дни), Г. Трайчев (фотограф към Народния музей, за 20 дни), Карел Шкорпил (за 60 дни), Иван Моллов (за 60 дни)[34]. През м. септември с. г. Ив. Моллов е командирован за втори път в Мадара за още 10 дни[35]. А през м. април 1924 г. Ю. Господинов пак за сметка на Народния музей "е командирован за 4 дни в с. Кълново. Цел: да проучи местонахождението на старини"[36]

През 1924–1925 г. Ив. Моллов е включен и в екипи под ръководството на д-р Кр. Миятев при разкопките в Плиска. Той е имал щастието да открие известната каменна скулптура на лъв до Източната порта на Вътрешния град и началото на т. нар. "Царски друм", водещ от Централния вход до Голямата базилика. През м. май с.г. при изкопните работи на кладенеца на голямата поляна в парковата площ на Плиска работниците, местни хора, откриват на

“3 1/2 метра дълбочина кюнци, по които течала хубава сладка вода, каквато в цялата околност е нямало… Изучава се на място местопроизхода на тази вода, както и времето, когато е прокопан водопровода”[37].

През м. март 1925 г. Ив. Моллов е командирован за три дни по нареждане на директора на Народния музей “до Каспичан, Черковище (с. Църквица), Войвода, Кайкъ (с. Стоян Михайловски) и Абоба (Плиска). Задача: “по прибиране и закрепване на старини”[38]. През м. септември с.г. е “командирован до Мадара, Търново (?, вероятно с. Тръница, Новопазарска околия) и Абоба. Задача: по изучавания”[39]. През м. ноември е изпратен за “два дни до с. Абоба и с. Кайкъ със задача да прибере открити старини”[40].

През м. август и м. октомври 1925 г., съответно за по десет и пет дни, Народният музей -София “командирова в Преслав и околността Юрдан Господинов. Цел: по състояние на старините”[41].

В дългия списък на командировките през следващите години, до края на 30-те години, срещаме многократно имена на селища и обекти на посещения и проучвания, като Мадара, Плиска, Преслав и Патлейна, могилата край с. Ендже (дн. с. Царев брод), където са открити на 12/13 март 1927 г. двете каменни скулптури под названието “Каменни баби”, гробницата край с. Белоградец, с. Дивдядово, с. Куванджилар (дн. с. Пчелино, Търговищка област), с. Чаталар (Гара Хан Крум), с. Юклер (дн. с. Руец, Търговищка област), с. Златар, с. Марково, с. Кюлевча, с. Калугерица и др. До селища в Шуменска околия в повечето случаи е командирован Иван Моллов, а в Преславска околия и райони в Търговищка околия и областта Герлово е извършил многократни маршрутни обиколки Ю. Господинов. Д. Симеонов пък е считал за свой периметър на “разузнавателна” и инспекционна дейност околностите на селата Мадара, Кюлевча, Калугерица, Марково и селища в Сърта и в Новопазарска околия. Следва изводът, че между ръководните дейци на археологическите дружества, респ. на естествения им координационен център в лицето на сдружение “Българска старина”, се е наложила практиката на райониране както по отношение на включването им в екипи при разкопки, така и на периодичните обиколки и огледи (експедиции). Разбира се, това диференциране има в немалка степен условен характер.

Но основание на информацията, която се съдържа не толкова в протоколите на ръководните тела на Шуменското окръжно археологическо дружество, дружествата в Преслав и Мадара и сдружение “Българска старина”, колкото в статиите и дописките в популярния вестник “Шуменски вести”, е възможно изграждането на добра представа за мястото на обиколите и огледите в дейността по съставяне на археологическата карта в Шуменския и Търговищкия край (големия Шуменски окръг).

Ю. Господинов е деецът, провел обиколки в селища и техните околности още през 1921 и 1922 г. Бележките му са публикувани в голяма поредица от статии с каталожен характер, общо 12 материала, във вестник

“Шуменски вести”, като 10 от тях са с дата 1923 г. В публикациите от 1923 г. са изложени сведения за 35 селища: с. Кюлевча, с. Марково, с. Калугерица, с. Бештепе (с. Пет могили), с. Карагьозлер (с. Каравелова), с. Чанакчи (с. Красен дол), с. Кайкъ (с. Стоян Михайловски), с. Кълново, с. Драгоево, с. Златар, с. Крумово (с. Чаталар, Гара Хан Крум), с. Насърли (с. Радко Димитриево), с. Салманово, околностите на гр. Преслав, с. Злокучен (с. Ивански), с. Кайкалар (с. Бряг, дн. в Търговищка област), с. Ялъмлар (с. Острец, Търговищка област), с. Бухлар (с. Буховци), с. Шереметлер (= с. Шеремет, с. Веселец), с. Чикендин (с. Лиляк), с. Посабина (Поповска околия), с. Ковачевец, с. Водица, с. Войвода, с. Осиково, с. Горно Абланово, с. Гърчиново, с. Люблен, с. Омурбей (с. Захари Стояново), с. Опака, с. Садина, с. Гагово, с. Паламарица, с. Крепча и гр. Попово[42].

През 1923 г. Ю. Господинов извършва огледи в землищата на още 11 селища, като някои от тях вече са били обект на внимание в хода на обиколките му през 1921 и 1923 г. Позволяваме си да маркираме маршрутите му, следвайки порядъка в изложенията на проучвателя и регистратора: гр. Ески-Джумая (гр. Търговище); 2/ с. Даутлар (с. Давидово, Търговищка област); 3/ с. Киосе (с. Кьосекьой, дн. с. Кьосевци, Поповско); 4/ с. Калугерица (посетено за втори път към края на м. май 1923 г.); 5/ с. Кюлевча; 6/ с. Вървица; 7/ с. Риш; 8/ с. Байрям дере (с. Веселиново); 9/ с. Смядово; 10/ с. Садина (Поповска околия, посетено за втори път); 11/ с. Бракница (Поповска околия)”[43].

В много случаи са посочени наименованията на местности, указано е местоположението на крепости, напр. крепостта “Белград” край с. Вървица, направена е връзка е между названията на местности и налични останки от манастири и сараи, добре е обрисуван комплексният характер на недвижимите паметници в околностите на някои селища, напр. селищна могила, надгробни могили и крепост в м. “Челина” край Смядово и пр.[44]

Винаги етичен, вежлив и признателен, Ю. Господинов не е пропуснал да посочва в статиите си имената на своите придружители, предимно учители и краеведи. Така напр., през 1921 г. старият учител в с. Калугерица Слави Козаров, “който биде любезен да ми отговори на зададените въпроси” в писмена форма, е един от първите спечелени за археологическата кауза сътрудници на археологическите дружества в Шумен и с. Мадара. Пак той и прогимназиалният учител в с. Кюлевча Мирчо Маринов придружават Господинов при обиколките – огледи в землищата на селата Калугерица и Кюлевча през м. май 1923 г. В резултат от тази “екскурзия” в околността на с. Калугерица са регистрирани следи от църква, манастирско “поселище” (обител), скална килия, кръщелня и пр., а край с. Кюлевча – могила, разкопана от “невежи иманяри”[45].

При обиколката на местности в околностите на с. Риш (м. “Бююк конак”, “Божковица” и “Монастиря”) негов водач и информатор е учителят

Димитър Иванов, а в землището на с. Смядово – прогимназиалният учител Йосиф Железов. В поредната си статия-каталог, пишейки за Смядово, Юрдан Господинов е вместил в изложението си следните показателни редове: "Тук дължа да благодаря на бившия учител в това село г-н Юрдан Янев, който ме снабди с две свои фотографически снимки от крепостта "Челина" и каптажа при нея".[46]

Наложителна е констатацията, че посочените близо 50 селища, като в статиите не са намерили място бележките относно гр. Преслав, с. Драгоево, с. Кочово, с. Златар, с. Осмар, с. Троица и др. населени места в Преславска околия и района Герлово, не могат да бъдат посетени и подложени на археологическо разузнаване в хода на една или няколко кампании с тази цел и за кратко време. Самите дати на броевете на в. "Шуменски вести", съдържащи статии в рамките на цикъла "Археологически бележки", водят до извода за огледи (експедиции) през етапа 1921–1923 г. в удобно за Ю. Господинов време, вероятно с най-наситен календар през ваканционните месеци. За осъществяването на тази първостепенна задача е допринесло и обстоятелството, че през периода 1920–1934 г. изпълнява длъжността околийски училищен инспектор и негово основно задължение е честото пътуване до различни селища и поддържане на постоянни контакти с учителите[47]. Очевидно става въпрос за съчетаване на служебните задължения с тези на пълномощията на представител на сдружение "Българска старина", д-во "Тича", Шуменското археологическо дружество и Комисията по старините към Народния музей и Българския археологически институт.

Не по-малко интензивна и плодотворна е дейността на Иван Моллов. При него началото на тази специфична теренна проучвателна работа датира от първото десетилетие на XX в. и е тясно свързано с взаимодействието с личности от величината на Рафаил Попов и Карел Шкорпил. По понятни причини не е възможно фиксирането на всяка една от многобройните обиколки и експедиции, особено що се отнася до селищата на територията на Шуменска околия, околностите на Шумен и огледите не само на старини от археологическо естество, но и на паметници на културата и архитектурата от епохата на Възраждането и XV–XVIII в.

През 1930 г. Иван Моллов, в изпълнение на задача, поставена му от Управителния съвет на сдружение "Българска старина" и настоятелството на Шуменското археологическо дружество, предприема обиколка до селища в близост с първата българска столица Плиска: с. Стоян Михайловски, с. Мировци, с. Преселка, с. Сечище и с. Памукчи. Констатациите му относно наличието на архитектурни детайли с несъмнен плисковски произход (мраморни колони, огромен брой каменни квадри, тухли и пр.), на останки от мостове, средновековни каптажи и водопроводи, църкви, дори и "предисторическо селище" между селата Мировци и Бежане, са подробно изложени в цикъл от три статии във в. "Шуменски вести" с изричното посочване, че става въпрос именно за 'Археологична обиколка"[48].

Придавайки на обширната поредица -трилогия "Плиска-Кайкъ-Мурадалар-Гьочери-Сюлейман-Памукчи" характеристиката на увлекателно историческо четиво, пътепис и каталог, Ив. Моллов е изложил ценна и актуална и в наши дни информация в съчетание с доказани по-късно предположения. "Като имаме предвид останките от старинния мост за вода (за изравняване линията на височината на водопроводните тръби до нивото на близкия хоризонтал, минаващ през средата на Вътрешната крепост на Плиска, бел. С.В.) и нуждата за вода на голямото царско селище Плиска, лесно можем да допуснем, че старият каптаж на с. Кайкъ е старобългарски… Възможно е за него да се отнася Маламировия надпис, в който се казва, че кавхан Исбул построил голям водопровод, който подарил на Хана, който пък, по случай освещаването му, устроил голямо тържество с едене-пиене и скъпи подаръци за болярите…"[49]

Твърде подробен и интересен е и разказът за похищението на известната колона -надпис от Плиска със съдържание относно сключения 30-годишен мирен договор през 815 г., в началото на управление на хан Омуртаг /814-831/, опита за пренасянето ѝ до с. Сюлейманкьой (с. Сечище) и нейното изоставяне в гората преди селището поради строшаване колата на турския селянин – лоша поличба, довела суеверните жители до състояние на страх и нежелание "да пипат дори хубавата мраморна колона"[50].

И Ив. Моллов не е пропуснал удобния случай да изкаже благодарност на учителя в с. Гьочери (с. Преселка) Иван Костов, проучващ старините в долината между селата Мировци и Преселка, за участието му в обиколката и за събраните от него и предадени на Окръжния археологически музей в гр. Шумен праисторически оръдия, статуетки на Венера (Афродита) и весталки, монети, старинен накит и пр.[51]

В големия кръг цели и задачи, стоящи на вниманието на Шуменското окръжно археологическо дружество, на най-преден план се очертават два проблема от организационно естество: грижата и резултатите от дългогодишния процес на обогатяване сбирките от ценности на Дружествения музей и грижата за подходяща музейна сграда като най-важен аспект сред компонентите на материалната база.

Известно е, че първата експозиция на Окръжния дружествен археологически музей е открита тържествено от музейния уредник Рафаил Попов на 29 юни 1904 г. Във витрините и шкафове са изложени веществени материали, придобити при разкопки в Мадара и обекти на Шуменското плато, а малко по-късно и находки от Коджадерменската могила край гр. Шумен и праисторическата селищна могила при с. Салманово. За целта дружеството е наело стара сграда – "Шонтовото здание" – на ул. "Цар Освободител", разполагайки с 2 стаи и коридорче на II етаж и едно помещение в долния етаж[52].

Непригодността на старата жилищна сграда (за сведение, съборена към 1919–1920 г.) за музейна база, малкият и капацитет за вместване на нови постъпления и обогатяване на експозицията, неудобствата при провеждане на събрания и изяви с участието на дружествени членове и др. гости, високият наем и редица битови причини довеждат до преместването на музея в галерията на Народното читалище "Архангел Михаил". След извършването на ремонт и преграждане на помещението Дружественият музей се установява в новото си местожителство, за да просъществува и развива оживена събирателска, историко-просветна и музейно-просветна дейност до м. декември 1925 г. Читалищното настоятелство откликва на молбата на Археологическото дружество и приема под покрива си един изпаднал в безизходица сроден културен институт, при това без наем и право на ползване на бюфета при срещи, събрания, сказки, тържества и др. За този благороден жест са изиграли съществена роля обстоятелствата, че в съставите на двете ръководни тела фигурират с малки изключения имената на едни и същи културни дейци, налице е дублиране и в списъците на членовете, а идеята за съжителство между музея и читалището, особено що се отнася до читалищната библиотека, датира от есента на 1902г. и отмира като мечта и вариант чак в началото на 40-те години на XX столетие.

За пръв път срещаме статистически данни относно количествената характеристика на музейния фонд в отчет за 1926 г., изготвен и прочетен от Ив. Моллов и изложен в резюмиран вид в съответния протокол на Годишното събрание на дружеството. Експонатите и материалите са разделени по групи според хронологията на принадлежност към съответните исторически епохи и това дава възможност за извода, че понятието "Археологически музей" има условен характер, че обект на издирване и събиране и в крайна сметка и на експониране са ценности от всякакъв род и вид и в този смисъл обликът на музея е общоисторически. Усърдието на музейните дейци и съжителството с читалище "Архангел Михаил" имат през посочената контролна дата 1926 г. цифровия резултат от около 3 650 фондови единици. От тях 1 966 са монети, около 600 – предисторически, 180 – антични и средновековни, 360 – етнографски, 415 – старопечатни книги и ръкописи, 32 – църковни премета, 54 – оръжия и 33 – вкаменелости. В числото на музейните ценности всички дружествени музеи през първата половина на XX в. поставят и новите закупени или дарени книги и списания. За сведение, към края на 1926 г. музейната библиотека притежава 206 бр. книги, от които 70 придобити през отчетната година. Ако извадим числото на материалите през 1926 г. това на постъпленията, получаваме приблизително количествения израз за 1925., 3 400–3 500 фондови единици, един наистина внушителен и респектиращ резултат за един провинциален музей на обществени начала[53].

След 1925 г. се наблюдава бързо от гледна точка на тежките икономически условия и кризисната политическа атмосфера нарастване на цен-

ностите в експозицията и цялостния музеен фонд. В таблицата, приложена към обобщения отчет пред Четвъртия конгрес на Съюза на археологическите дружества в България (гр. Пловдив, 29 септември – 1 октомври 1929г.), статистическите данни очертават следната картина: "Дружествен археологически музей -Шумен: предистория и археология – 200 бр. експонати и материали (6 витрини предистория); нумизматика – 2 000 бр.; етнография – 15 витрини; библиотечни книги – 465"[54].

Тези числа се повтарят и в раздел IX "Музеи" към същия отчет: "Шумен – Шуменско окръжно археологическо дружество. Музеят му се помещава за сега в две стаи и коридор в долния етаж на I прогимназия /тъкми да строи специална сграда/. Предметите са наредени в 22 витрини, два шкафа и по стените. Той съдържа: 2 000 монети, 465 ръкописни и стари печатни книги, 6 витрини с предисторически материали, 15 витрини етнографски, 200 бр. археологически. Този музей е един от най-интересните наши провинциални музеи; за отбелязване са особено неговите предисторически и прабългарски сбирки с единствените в България две статуи -баби"[55].

В Раздел X "По-забележителни предмети в дружествените музеи" са посочени някои от шедьоврите на Шуменския музей: 1/ Печат на българския цар Петър; 2/ Две каменни статуи -баби – извънредно ценни и важни прабългарски паметници, които би трябвало да види всеки българин; 3/ Автентичният ръкопис на еп. Софроний Врачански на неговия Неделник – 1806 г.; 4/ Бронзова статуйка на Венера /напомня Милоската в Лувр/; 5/ Сбирката от предисторически и прабългарски предмети"[56].

Откъсите почерпени от документи, издадени по повод един авторитетен форум, като конгреса на Съюза на археологическите дружества, обрисуват правдиво структурната характеристика на Шуменския музей, подчертавайки твърде категорично общоисторическия профил на експозицията и цялостния фонд[57]. Същевременно са налице и немалко непълноти. Така например, в отчета на настоятелството на Археологическото дружество за 1926 г. са посочени поотделно числените показатели относно предисторическите материали (600 бр.) и археологическите (антични и средновековни, общо 180 бр.), а също и количеството на ценностите от етнографско естество, приблизително 360 бр. А в съответните визирани раздели IX и X към отчета пред Пловдивския конгрес археологическите материали са указани с общ числен израз, като е изпуснат броят на предисторическите предмети и е фиксирана сумарна цифра 200 вместо вярната 800. Равносметката на цялостното богатство е трудно изчислима предвид наличието и на други ценности, като оръжия, снимки, документи, вкаменелости, църковна утвар и пр. Позволяваме си да изкажем предположението, че към края на 20-те години на XX столетие музейната съкровищница е съдържала в закръглена равносметка не по-малко от 4300–4500 материала без наличността на около 300 нови книги и списания в библиотечния фонд.

На 1 март 1945 г. Дружественият музей е одържавен и обявен за Народен музей. В отчета на настоятелството на Шуменското археологическо дружество за дейността през 1943, 1944 и 1945 г., прочетен от Ив. Моллов на 31 март 1946 г. пред присъстващите на Общото събрание 13 членове и в приложение протокол към отчетния документ се съдържат следните данни:

"В музейните сбирки има:

1. 684 бр. старопечатни книги и ръкописи, на стойност 64 000 лв. (в протокола) и 89 506 лв. (в отчета).
2. 1 026 бр. научни нови книги, на стойност 67 000 лв. (в протокола) и 67 931 лв. (в отчета).
3. Етнографски материали, на стойност 39 000 лв. (в протокола) и Етнографски материали 378 бр. (в отчета).
4. 1 198 бр. монети, на стойност 67 000 лв. (в протокола) и Нумизматика: 1198 бр. описани = 67 022 лв. Неописани средни векове и ново време, около 150 бр."[58].

Макар и непълна от гледна точка на многообразието на сбирките и хронологическия диапазон, таблицата удостоверява извършените най-малко на два пъти проверки на музейния фонд, първият път през 1945 г., а вторият – в навечерието на предаването на последния на държавния Народен музей след датата 31 март 1946 г. Общото събрание решава: "Да се преотстъпят сбирките на музея на Народния такъв, при условие и опис, ако някога държавата реши да закрие Народния музей в града, които са едно народно богатство, да си останат в същия (град)"[59].

Към тези данни следва да прибавим още няколко числа, извлечени от наличните отчети. "Главна дирекция на статистиката. Сведения за състоянието и дейността на археологическите, етнографските и др. музеи в Царство България", спуснати централно за попълване, които отчети, в таблична форма и попълвани ежегодно, запълват неизбежните пропуски в протоколите на годишните отчетно-изборни събрания. В папката "Входяща и изходяща кореспонденция на Археологическото дружество -Шумен" се съхраняват 10 такива документа -бланки относно периода 1932-1941 г.

За по-удобно и относително точно проследяване движението на ценностния фонд включваме в изложението следна таблица:

№	Въпроси /показатели/	Години 1932–1941									
		1932–1941									
1.	Наименование на музея	Окръжен археологически музей									
2.	Местонахождение	Гр. Шумен									
3.	Дата на основаване	11 септември 1902 г.; Дата на откриване: 29 юни 1904 г.									
4.	Форма на функциониране	Дружествен музей към Шуменското археологическо дружество									
5.	Кубатура в куб. метри	420 (1932–1941)									
6.	Сдружение – покровител	Археологическо сдружение”Българска старина” - седалище в гр.Шумен									
7.	Год.разход на сдружението-покровител за покупки на музейни ценности в лв.	1777 2000		1511 2862		800	-	-	2337	5564	553
8.	Брой членове на арх. д-во	120	118	120	90	70 /отч./	70 /отч./	50 /отч./	50 /отч./	54 /отч./	50 /отч./
9.	Постъпление от чл.внос лв.	585	1590	420	700	800	880	1070	800	400	400
10.	Бр. на предметите в музея	5410	5520	5435	5520	5470	-	5550	5600	5740	5740
11.	Брой изложени предмети	4900	5000	4920	5000	5020	-	5100	5150	5160	5160
12.	Брой предмети в резерва	510	520	515	520	450	-	450	450	580	580

Наложителна е уговорката, че формулировката “Брой на предметите в музея” изключва от числото на материалите епистоларните документи, снимките, рисунки, чертежите др., които по онова време се квалифицират просто като архив, а не като съставна част от музейното богатство. Ако нарушим рамките на това стесняващо ограничение и прибавим към ценностния фонд само снимките, свързани със старобългарските центрове, паметниците на архитектурното наследство в стария Шумен и с проведените юбилейни и др. чествания, предполагаемата количествена характеристика към датата 1 март 1945 г. несъмнено варира в рамките 6 300–6 400 фондови

единици, без фиксиране и на броя на книжните тела в специализираната музейна библиотека 1 026 бр./.

Направените изчисления относно размера на получените помощи и субсидии през 1925–1945 г. водят до сумарния резултат приблизително 74 500 лв. Най-щедър сред спонсорите на Археологическото дружество и музея е Окръжният /и Областният/ съвет заедно с постоянната окръжна комисия. Известно изключение правят етапът 1930–1935 г. и 1938–1939 г., но това са години на икономически кризи или стагнация и на политически сътресения. Даже в периода на Втората световна война помощите не са преустановени, за което говорят статистическите данни: 3 500 лв. през 1940 г., по 2 000 лв. през 1941 и 1942 г. и по 5 000 лв. през 1943–1945 г. Следва да изтъкнем имената на окръжните и областни управители Васил Рашков и Стефан Пенев, съответно през 20-те и 40-те години и особено това на дългогодишния председател на Постоянната окръжна комисия Илия Силвестриев, всички членове в съставите на ръководните тела на Шуменското археологическо дружество или на сдружение "Българска старина". От посочената обща сума 74 500 лв. делът на местните административни органи възлиза на 47 144 лв. срещу 22 000 лв. актив на Министерството на народното просвещение и Народния музей – София. За 18 години, от 1926 до 1945 г., с изключение на 1937 г., като за целта са използвани и сведения и в протоколни документи на дружеството, към разходното перо "Закупуване на старини, етнографски материали, монети, статуетки, старопечатни книги и ръкописи" са насочени и оползотворени 20 139 лв. За обогатяване на музейния библиотечен фонд през периода 1925–1945 г. са изразходвани целево 10 655 лв. Едва ли е необходимо да се изтъква специално, че тези парични средства са предоставяни на Археологическото дружество от страна на административните учреждения и сдружение "Българска старина" и че за тази цел е оползотворен и приносът по приходното перо. "Постъпления от членски внос", чийто размер за периода 1932–1941 г. е около 7 650 лв.

Използвайки като опорна база цифровите данни в отчета и протокола за етапа 1943–1945 г., за който стана въпрос по-горе, паричният еквивалент само на описаните в четирите графи ценности, в това число и новите книги, възлиза на сумата 263 459 лв.[60] Това ще рече, че ако към тази внушителна равносметка се добави и стойността на материалите, останали извън краткия номенклатурен списък, числото на движимите паметници и книжният фонд предопределя само по себе си и нарастването на крайната парична равностойност, вероятно над 300 000 лв. По понятни причини отминаваме с мълчание въпроса за стойностите на дълготрайния инвентар – витрини, шкафове, етажерки, бюра и пр., тъй като не всички отчетни документи съдържат информация за подобренията в експозиционната площ и такива от битов характер.

Както през първото десетилетие на XX в., така и през 20-те и 30-те години, относителният дял на постъпленията по пътя на даренията съставлява ежегодно 70-80 % от резултатите в събирателската дейност. Този извод се налага сам по себе си при анализа на данните, съдържащи се в протоколите на отчетните събрания и редица заседания на дружествените настоятелства, на които е ставало въпрос за депозиране и приемане от страна на уредника на музея Ив. Моллов на монети, старопечатни книги и ръкописи, изделия на ювелирното изкуство и др. Известно изключение правят някои образци носии и шевици, закупени от селища в Шуменския, Елховския и Горно-Джумайския край от специализиралия се в областта на етнографията и етнографските сбирки помощник – уредник на Дружествения музей Васил Петров. Сред дарителите се открояват ръководните дейци Ив. Моллов, Ю. Господинов, Ю. Тренков, В. Хлебаров, Марко Хаджиев, Васил Петров и десетки редови членове, чиито приноси следва да бъдат изтъкнати в специална публикация по проблема за ролята на дарителството в процеса на обогатяване на музейната съкровищница.

Сред многобройните контрагенти на Шуменското окръжно археологическо дружество – Народния музей – София, Българския археологически институт, Съюза на археологическите дружества, Съюза на шуменци, Българския учителски съюз (БУС), Министерството на просвещението, Министерството на строежите, Министерството на войната, читалища, учебни заведения, Дружеството на спелеолозите (пещерняците), БТС и др. – се откроява отчетливо Археологическото сдружение "Българска старина". Шуменци са съучредители на тази своеобразна формация, родена от необходимостта за координиране дейността на археологическите дружества в Североизточна България, съчетаването на стопански с идеални цели и осъществяване на контакти с административни органи и учреждения на национално и регионално равнище и с културни институти и дружества, без претенции за администриране и нарушаване на принципа на самостойност по отношение на колективните и индивидуални членове.

Археологическото сдружение "Българска старина" е учредено на 23 март 1924 г. в резултат от съвместната инициатива на археологическите дружества в гр. Варна и гр. Шумен, като в първия Управителен съвет, избран от Варненската сбирка, заемат ключови позиции дейци от величината на Варненско-Преславския Митрополит Симеон, Карел Шкорпил и Иван Стоянов от Варна, Иван Моллов, Юрдан Господинов, Константин Танев, Илия Силвестриев и др. от гр. Шумен, Анани Явашов (председател на Археологическото дружество в Разград) и др. лица. В продължение на две години председател е К. Шкорпил, а почетен председател – Митрополит Симеон.[61]

На 16 юни 1924 г. в гр. Шумен е проведена втората сбирка-среща на сдружението. Ето дописка във в. "Шуменски вести": "Сдружение "Българска старина". На 16 т.м. в Шумен се състоя Учредителното събрание на

сдружение “Българска старина” и се изработи Устав, който е изпратен за утвърждаване от Министерството на Народната просвета. Сдружението си поставя за цел да организира пазенето, издирването и събирането старините в Източна България чрез местни комитети. Първата грижа на сдружението ще е да се продължат археологическите издирвания около Абоба и да се вземат мерки да се запазят откритите старини”.[62] Заслужават внимание два акцентни момента: срещата в Шумен е назована “Учредителна” и на нея е обсъждан и приет първият уставен документ.

В друга редакционна дописка, озаглавена “В Управителния съвет…”, се съдържа не по-малко важна информация: “Сдружението, на което седалището е във Варна, има за цел да се грижи за запазването на откритите до сега старини в Североизточна България, да съдействува за откриването и изучаването на нови старини, ДА УРЕЖДА ВСЕНАРОДНИ СЪБОРИ ВЪВ ВАЖНИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ СРЕДИЩА и пр. След Всенародния събор, който се устрои т.г. (на 15 май 1924 г., бел. С.В.) в Абоба-Плиска, сдружението проектира в близко бъдеще подобен Събор и в Преслав”.[63]

На 19 юли 1926 г., само ден след закриването на заседанията на Учредителния конгрес на Съюза на археологическите дружества (17–18 юли с.г.), в Шумен е проведено Годишно събрание на сдружението. Прочетени са отчети за извършената благоустройствена дейност в Преслав (т. нар. “Омуртагов мост” и пътя между моста и м. “Патлейна”) и особено в Мадара (мостове, чешми, нов път към старините, алейна мрежа и пр.). По предложение на К. Шкорпил Чл. 1 от Устава е изменен и постановява преместване седалището на сдружението от Варна в гр. Шумен. В новия Управителен съвет са избрани: “От гр. Шумен: полковник Кацаров /(началник на Шуменския гарнизон), Илия Силвестриев, Иван Моллов, Юрдан Господинов, протойерей Иван Дочев и Константин Танев; от Варна: Карел Шкорпил; от Разград: Анани Явашев; от Мадара: Дечко Симеонов. Контролен съвет: Марко Божинов, Тодор Българанов и Димитър Шопов”.[64]

Темата за Народните събори е огромна по обем и изключително важна от гледна точка на координацията между Сдружение “Българска старина” и Археологическите дружества в Шумен, Плиска, Преслав и Мадара. В хода на подготвителния процес са извършени строителни и благоустройствени мероприятия. За жителите на Шуменския край, както и на други райони тържествата под знака на грижата за наследството от векове и хилядолетия, представляват качествено ново явление в практиката на историко-просветната дейност. В настоящата статия ще бъдат обрисувани в кратка форма три от тези събори, като е възможно и може би и наложително в близко бъдеще съборите, юбилейните тържества, историческите седмици, дните на българската книга и пр. да станат обект на интерпретация и популяризиране в конкретна публикация.

Първият Народен събор е проведен в Плиска на 15 май 1924 г. Първи събор, в първата българска столица, като за повод е послужила датата на смъртта на Свети Княз Борис-Михаил Кръстител според Григорианския календар. Тържеството е открито с реч на министъра на Войната генерал Иван Русев (шуменец). Отслужен е молебен с главна действаща фигура Митрополит Симеон, като висшият духовник е произнесъл и подходящо слово. Речи произнасят още Иван Моллов, представителят на Варненското археологическо дружество Ив. Стоянов и проф. Васил Н. Златарски. Сред гостите от столицата изпъкват проф. Б. Филов, проф. Златарски, проф. Г. Кацаров, директорът на Народния музей А. Протич и уредниците Рафаил Попов и Ив. Велков, унгарският професор Геза Фехер, представители на Дирекцията по печата и др. Проведен е голям парад на части от Шуменския гарнизон. Вестник "Шуменски вести" отбелязва, че "Гостите на тържествата надминаваха 30 000 души"[65]. В музикалната програма участват хоровете при църквите "Св. Възнесение и Св. Георги" и "Свети Три Светители" и църковният хор към Руската гимназия в гр. Шумен[66]

Приносът на Шуменското археологическо дружество е оповестен от самия Ив. Моллов около година по-късно в местната преса чрез статията "Шуменското археологическо дружество", в която е очертана дейността на формацията през 1925 г.: "То (дружеството) е взело участие в разкопките чрез свой представител, които Народният музей миналото лято предприе в Мадара, то е взело живо участие при учредяването на Комитета "Българска старина" и е допринесло доста много за отпразнуването на Всенародния празник на българската старина м.г." (на 15.V.1924г.)[67].

На 8 ноември 1925 г. гостоприемен домакин на поредното Всенародно тържество -събор е гр. Преслав. Като дата е избран денят на църковно -народния празник Св. Архангел Михаил, а като повод е послужило откриването на възстановката на Омуртаговия мост над р. Тича и на новия път, свързващ Омуртаговия мост с манастирския комплекс "Св. Пантелеймон" в м. "Патлейна" – един грандиозен строеж, дело на инициаторите в лицето на сдружение "Българска старина", Шуменското археологическо дружество и Археологическото дружество "Тича" – гр. Преслав и на командването на 3 Инженерна дружина начело с енергичния и увлечен по археологическите проучвания и стариите подполковник Кирил Петров, като замисълът е реализиран благодарение на напълно безплатния труд на личния състав на военното поделение и масовото участие на населението на гр. Преслав и околните села. "По този случай – се казва в доклада до Общото събрание на сдружение "Българска старина", изнесен на 19 юли 1926 г. от секретаря Ив. Моллов – се устрои при моста едно голямо народно тържество, на което присъствуваха представители на гражданските и военни власти в окръга и много народ от селата, гр. Преслав и Шумен, ученици, спортни организации и пр. След молебена се произнесоха прочувствени патриотически речи от

Окръжния управител г. Никола Таркаланов – председател на Комитета, училищния инспектор г. Юрдан Господинов – подпредседател и главния инспектор на инженерните войски полк. Ковачев. Войсковите части произведоха парад пред началника на гарнизона полк. Ковачев и народа. Празненството се свърши с весели хора и една голяма народна трапеза"[68]. Празненството е намерило отзвук и в хроникално съобщение във в. "Шуменски вести"[69], но не и в Протоколната книга на Шуменското археологическо дружество.

Пак като тържество с измеренията на Народен събор следва да се определи юбилейното честване в Мадара на 12 септември 1926 г., посветено на 25-годишнината от началото на творческата и научно -изследователска дейност на основоположника на музейното дело и археологическите проучвания в Шумен, Мадара и Шуменския край Рафаил Попов, като за отправна дата е възприета 1901 г. По понятни причини – пословичната скромност на юбиляря – е отмината с мълчание друга една важна дата: на 14 август 1926 г. Р. Попов е навършил златната възраст 50 г. и в този смисъл юбилеят е двоен.

Решението за отбелязване на 25-годишния юбилей е прието с акламации на годишното събрание на Шуменското археологическо дружество на 7 февруари 1926 г. "Председателят (Ив. Моллов, бел. С.В.) – е вписано в съответния протокол – изложи големите заслуги на г. Рафаил Попов за нашето дружество и българската предисторическа наука. Той е почнал да работи в Шумен и в продължение на 25 г. се е издигнал до положението на пръв учен в тази насока. Нашето дружество, до когато съществува с благодарност ще си спомня неговото име, свързано с многобройните паметници, събрани и подредени в Музея от него. За да се даде израз на благодарност, председателят предложи да се прогласи г. Рафаил Попов за почетен член на дружеството и освен това дружеството да вземе живо участие в отпразнуването на неговия юбилей".[70]

Юбилейното тържество е проведено до "Куневата воденица", близо до мястото, където Р. Попов е направил първите копки по брега на Мадарския поток. За целта от касата на дружеството е отпусната сумата 1 510 лв. за изплащане стойността на подаръка и разноските по обяда[71].

И този път популярният вестник "Шуменски вести" не е пропуснал да отрази в голяма редакционна статия празника -събор. Посочено е присъствието на дошлите от София лица, като: Рашко Маджаров (министър на Правосъдието в кабинета с премиер-министър А. Ляпчев), лидера на Радикал -демократическата партия Стоян Костурков, пратеника на Народния музей Никола Мушмов, проф. Геза Фехер, д-р Иван Велков, представителите на Окръжния съвет и Постоянната окръжна комисия - Шумен Васил Рашков и Илия Силвестриев и др. Тук са и организаторите на юбилея Ив. Моллов, Ю. Господинов, К. Танев, В. Хлебаров, подп. Кирил Петров, директорът на Мъжката гимназия в гр. Шумен Ал. Ташев, кметът на с. Мадара Алекси

Класанов и др. Произнасят речи Р. Маджаров, Н. Мушмов, подп. К. Петров. Следват приветствия и ритуалът по поднасяне на подаръци. За сведение, Иван Моллов поднася на юбиляра и негов учител в музейното дело и археологията сребърен сервиз и Благодарствен адрес, изготвен върху пергамент от художника Димитър Вичев. Ю. Господинов дарява Р. Попов с разкошна пепелница, кметът на Шумен му поднася мастилница и пр. Представителят на Министерството на народното просвещение Н. Мушмов окичва гърдите на Р. Попов със сребърния орден за наука и изкуство и му връчва заедно с грамотата за ордена и дар в размер 10 000лв. Дарове са поднесени и от страна на Мадарското археологическо дружество (Д. Симеонов), Туристическото дружество "Висока поляна" (В. Хлебаров). Приветствие произнася и считаният за учител на Р. Попов, неговият стар приятел и съратник Карел Шкорпил[72].

Ден преди тържеството, на 11 септември 1926 г., броят на "Шуменски вести" е юбилеен и е почти изцяло запълнен със статии и спомени под авторството на сътрудници и приятели на виновника за юбилея: Редакционната статия "Четвърт век в служба на науката"; д-р Ив. Велков – "Рафаил Попов – основател на българската предистория"; Ив. Моллов – "Рафаил Попов, основател на Окръжното археологическо дружество в Шумен"; Стефан Станчев – "Ученически спомени за г. Рафаил Попов" и др.[73]

В отговор и в знак на признателност, Р. Попов публикува след тържеството статия под заглавие "Кому дължа благодарност". В текста се съдържа и следният пасаж: "Аз започнах моята кариера като учител и скромен работник. Най-напред в Шумен, а като първи обект за по-сериозна работа беше Мадара. Понятно е защо аз реших след 25 години да дойда в Мадара и да отпразнувам и с шуменци, мои колеги и ученици, скрит под гнездата на орлите, без шум моята скромна дейност. За мене нямаше нещо по-мило от това, да дойда в Шумен, дето съм прекарал най-хубавите години на моя живот, да се срещна с уважаваните от мен шуменци, учители и ученици, и да им благодаря за тяхната готовност да ме подпомогнат в моята дейност, която е била мой дълг…[74]

На 15 май 1927 г. в Народния парк "Мадара" е проведен станалият вече традиционен Празник на българската старина. Заедно с хилядното множество местни жители и гости от гр. Шумен, Варна, Разград и др. градове и селища в Североизточна България, на този Събор присъстват представители на Министерството на народното просвещение, ръководителите на системните археологически разкопки в Мадара Рафаил Попов, д-р Ив. Велков, Карел Шкорпил, проф. Геза Фехер и проф. Гаврил Кацаров, последният като делегиран представител на Софийския университет "Св. Климент Охридски". Към 11 часа пристига и специално поканеният на тържеството държавен глава, цар Борис III, посрещнат и приветстван от Иван Моллов.

Молебенът е отслужен от Митрополит Симеон и съпровождащото архиерея духовенство от гр. Шумен. Проф. Г. Кацаров произнася голяма реч, предварително подготвена по молба на Управителния съвет на сдружение "Българска старина" и обнародвана в тираж 1000 екземпляра. Кметът на Мадара прочита адрес от името на местното общинско управление, което отстъпва на монарха 5 000 кв. метра общинско място под скалата. Трогнат от жеста, царят приема подаръка и от своя страна отстъпва парцела с цел да се устрои Народна градина и подарява 25 000 лв. за украса на парка. След това височайшият гост преподарява и дарението на Шуменската градска община и Общинският съвет, място с площ 100 000 кв. метра над м. "Цар Крумови порти", на пострадалите от войните и подарява и сумата 30 000 лв. за учредяване на Фонд за построяване на санаториум за военноинвалиди.

Царят удостоява с ордени проф. Гаврил Кацаров, Рафаил Попов, Иван Велков и Дечко Симеонов за постижения в научна дейност.

Отговор на приветствието на цар Борис III е поднесен от доайена на археологическото съсловие Карел Шкорпил. В тази забележителна реч пионерът на археологическата наука у нас е очертал лаконично и точно двете първостепенни задачи на сдружение "Българска старина":

1. "Да се запазят, покровителствуват откритите старини със съдействието на местните населения, да се откриват и изучават нови старини; това е културната задача на сдружението";

2. "Да се създадат НАРОДНИ ИСТОРИЧЕСКИ СВЕТИЛИЩА-ПАРКОВЕ на местата с историческо значение и в тях да се устройват НАРОДНИ СЪБОРИ, които да служат като обединителна сила между всичките българи и да ги сплотят в една мощна нация, която да цени миналото си, да брани настоящето си и да открива нови пътища към славно и велико бъдеще"[75].

На 1 март 1945 г. Дружественият археологически музей е одържавен и обявен за Народен музей. По силата на Заповед № 808/ 1 март 1945 г. в новия бюджет на Министерството на народната просвета е предвидено да се открие в гр. Шумен Народен музей със следния персонал: 1 уредник, 1 асистент, 1 писар, 1 прислужник и 5 пазачи на старините в Плиска, Мадара и Преслав. Със Заповед № 2051/ 23 март 1945 г. – на МНП (министър е проф. Станчо Чолаков) Иван Моллов е натоварен да изпълнява временно длъжността завеждащ Народния музей- Шумен до назначаването на постоянен уредник. По силата на Заповед № 4733/ 23 юли с.г. са назначени и членовете на Музейния съвет: Иван Моллов, Юрдан Господинов, Дечко Симеонов, Крум Арнаудов, началникът на Шуменския гарнизон и Околийският управител. На 22 декември 1945 г. за асистент при музея е назначена Цветана Дремсизова-Нелчинова, като е командирована веднага на занятия (специализация) в Народния музей – София[76].

На 6 юни 1948 г., след продължителна подготовка от Организационен комитет под председателството на Крум Арнаудов и с дейното учас-

тие на Юрдан Господинов, Юрдан Тренков, Илия Силвестриев и др. дейци, е проведено последното по хронология, но не и по значимост като изява, юбилейно честване, посветено на 80-годишнината от рождението на Иван Моллов и 60-годишнината от началото на творческата му дейност като педагог, музеолог и организатор на музейното дело в регионални и национални измерения, като читалищен и библиотечен деятел. Салонът на читалище "Добри Войников" се оказва тесен да побере аудиторията от близки хора, съратници на юбиляря, членове на много археологически дружества, учители и училищни инспектори, граждани и пр. Големи речи произнасят Кр. Арнаудов и Ю. Господинов. Приветствие и орден за Гражданска заслуга поднася представителят на Комитета за наука, изкуство и култура Л. Жиров (упълномощен лично от Вълко Червенков), последван от Н. Мавродинов, проф. Г. Кацаров, директора на Народния музей в гр. Варна Милко Мирчев, председателят на сдружение "Българска старина" Илия Силвестриев, уредникът на музея в Шумен Васил Петров. Получени са телеграми и писма от страна на председателя на БАН Тодор Павлов, от Васил Коларов и др. държавни ръководители и директори на научни институти[77].

Най-големият, най-впечатляващият жест е направен от страна на болния в момента и поднесъл предварително извиненията си поради невъзможността да участва директно в юбилейното честване на своя връстник и съратник д-р Петър Кърджиев. В навечерието на тържеството ветеранът, все още председател на Археологическото дружество "Алмус" в гр. Лом, изпраща на Иван Моллов безценен дар от 140 монети от периода V в. пр.Хр. – V в.сл.Хр. и един старобългарски ръкописен книжовен паметник от XIV в. с оглед тези реликви от личната колекция на дарителя да бъдат внесени от юбиляря в качеството на упълномощено лице в съкровищницата на Народния музей -Шумен. Именно като дар на музея -приемник на Окръжния дружествен археологически музей, за чието създаване има твърде съществени приноси и съратникът на Рафаил Попов и Иван Моллов, лекарят по професия, но музеен работник по душа, призвание и научни интереси д-р П. Кърджиев[78]. По повод тържеството излиза юбилеен брой на в. "Освобождение" със статии и спомени на авторите Ю. Господинов, С. Тренкова, учениците на Ив. Моллов в Мъжкото педагогическо училище в гр. Шумен Стилиян Чилингиров и Стефан Станчев, на ветерана д-р Петър Кърджиев, д-р Иван Велков и др.[79]

На 12 март 1949 г. на заседание на Управителния съвет на сдружение "Българска старина" е разгледана молбата на Иван Моллов за освобождаване от поста председател на сдружението поради напреднала възраст и тежко заболяване. Решено е желанието на Моллов да бъде удовлетворено, като ветеранът бъде провъзгласен за почетен председател на предстоящото годишно отчетно-изборно събрание, а председателската длъжност да бъде изпълнявана до новия избор от Ю. Господинов. В протоколната книга на Археологическото дружество няма подобен протоколен документ поради

воденето и до пролетта на 1946 г., но има известни основания за извода, че преустановяването на ръководната дейност в едната формация е свързано пряко или влече след себе си излизане и от ръководното тяло на Шуменското археологическо дружество.[80]

На 17 ноември 1949 г. със съдействието на Й. Господинов приключва работата по уреждането и е открита дългоочакваната експозиция на музея "ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ" в сградата на резиденцията на Варненско -Преславския Митрополит. Отсъствието на документи с по-късна дата може би означава края на половинвековната дейност на този истински стълб на музейното дело в Преслав, Шумен и в национален мащаб[81].

Животът на дружеството, признато за първо в страната и за водещо у нас, за естествен център на сдружение "Българска старина", Съюза на археологическите дружества, за опора на Народния музей – София и Българския археологически институт в продължение на три десетилетия, постепенно затихва и замира. За последен път срещаме названието му в протоколен документ с дата 15 февруари 1955 г. на съвместно заседание на Управителния съвет на сдружение "Българска старина" и Музейния съвет на Народния окръжен музей – Шумен, на което са взели участие П. Пекарек, Илия Силвестриев, Крум Арнаудов, Светослав Нелчинов, арх. Иван Цонев, Георги Джумалиев, Цветана Дремсизова и Вера Антонова. На обсъждане е подложен проблемът за осигуряване на средства за ремонтни работи и преустройство на музея в резервата "Мадара". "Заседанието бе ръководено от ст. уредника на музея (в гр. Шумен, бел. С.В.). Тя подчерта националното значение на историческите обекти в Мадара и необходимостта от създаване на един преустроен музей. Тя изтъкна, че средства за мобилирането на музея и за неговото художествено оформление са осигурени от бюджета на Окръжния народен музей. Преди престъпването към преустройство обаче, необходимо е да се направи един вътрешен ремонт на постройката за изолирането на голямата влага, която има там. Средства за това няма отпуснати по бюджет единствено със средствата на д-во "Българска старина" и на БИВШЕТО АРХЕОЛОГИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО може да се направи този ремонт. Тя предложи да се обмисли и да се вземе решение, парите от Археологическото дружество да се изразходват за горната цел. И в резултат от приетото в този смисъл решение на 1 март 1955 г. чрез акт за приемане и предаване Васил Петров, касиер на сдружение "Българска старина", предава на ст. уредника на Народния окръжен музей -Шумен Влоговата книжка № 1301 (ДСК – Шумен) Коларовград. Държавният музей наследява от своя предшественик и юридическото лице – бившето вече Шуменско археологическо дружество – сумата 2 583,09 лв. по курса на обменната парична единица през 1952 г.[82]

Наистина, какъв тъжен и незаслужен епилог на една формация с толкова богата история и национални приноси… Все още много страници в тази летопис съдържат бели петна. Делата на пионерите и техните после-

дователи трябва да бъдат извадени от пепелта на забравата чрез следващи статии, биографични очерци, библиографии на тяхното научно и научно - популярно творчество, по пътя на експозиционния показ и пр., за да служи за пример на музейни работници и историци, на всички хора с интерес към старините и величието на местната и на националната история.

---

[1] **Василев, С**. Паметно-календарна летопис "Рафаил Попов – живот и дело". ИИМШ Шумен, кн. IX. 1997 г., с. 3-39; **Василев, С**. Моменти в десетилетната летопис на взаимоотношенията между Окръжния музей гр. Шумен и Народно читалище "Архангел Михаил". – Сб. Читалището в духовното битие на шуменци. Шумен, 2001 г.; **Василев, С.** Окръжното археологическо дружество – Шумен и Народното читалище "Архангел Михаил" през първите десетилетия на XX в. – ИИМШ, кн. X. Шумен, 2002 г., с. 280–300; **Василев, С.** Шуменското окръжно археологическо дружество с Окръжен дружествен археологически музей през периода 1902–1912 г. – ИИМШ, кн. XII. Шумен, 2004 г., с. 229–253.

[2] **Тренкова, Ст.** Иван Недялков Моллов (биография). Машинописен материал, подготвен за печат за Юбилеен лист в чест на 80-годишнината от рождението на Ив. Моллов и 60-годишнината от началото на неговата научна и творческа дейност. 1948 г., Л 3; **Ст Тренкова.** Иван Н. Моллов. – В. Освобождение. Коларовград. Год. V, бр.175 /6 юни 1948 г., с. 3.

[3] **Павлев, Ж**. Едно назначение. – В. Обществен глас. Шумен. Год.VI, бр. 50 / 9 ноември 1913г., с. 2.

[4] Колектив от членове на Управителния съвет на Съюза на шуменци. Едно успешно завършено дело. Фонд "Шумен" при БАН. – В. Шуменски вести. Шумен. Год. XII, бр. 24 / 22 март 1930г., с. 1.

[5] Регионален исторически музей – Шумен. Фонд "История на музейното дело I". – Шуменско окръжно археологическо дружество с Окръжен дружествен археологически музей. /: РИМ-Ш. – Ф. ИМД – ШОАД/. – Папка с входяща и изходяща кореспонденция 1902-1924 г., Л. 238. – Писмо а.е. 7 / 217.

[6] РИМ-Ш. Ф. ИМД-I Инв. № 794 Протоколна книга на ШОАД 1905–1946 г., Л 39. Последното предвоенно настоятелство е избрано на 21.X.1911 г. Общото годишно събрание е гласувало доверие на следните лица: Председател – полковник Перниклийски; Подпредседател – Янко Недев; Уредник на Дружествения археологически музей – Иван Моллов; Касиер – Стефан Карастоянов; Секретар – Любомир Д. Търговски. На 14 април 1912 г., на заседание на дружественото настоятелство, за председател е избран адвокатът Анастас Кандиларов на мястото на напусналия гр. Шумен полк. Перниклийски.

[7] **Скорчев, П**. Задачите на нашето Археологическо дружество. – В. Шуменски вести. Год. I, бр. 45 / 4 декември 1920 г., с. 1.

[8] РИМ-Ш. Ф. ИМД-I Инв. № 794 Протоколна книга на ШОАД 1905–1946г., Л. 39. Протокол № 1 / 15 декември 1920 г.

[9] Пак там. Лист 89. Протокол № 1 / 15 април 1934 г. на Общото годишно отчетно-изборно събрание с резюмиран отчет за дейността на настоятелството през 1933 г. Точен препис на изготвената от Ив. Моллов таблица, чийто образец е изпол-

зван и при фиксирането на сведенията за следващите контролни години до 1947 г. Военнослужещите са общо 45 души, разделени в две групи от Моллов през 1933 и 1934 г.: Офицери – 31 души и Подофицери – 14 души. Почетни членове са проф. Васил Н. Златарски и Рафаил Попов

[10] Пак там, Л. 93. Протокол № 1 / 19 май 1935 г. на Общото годишно отчетно-изборно събрание. Почетните членове са общо 3 души: проф. Васил Н. Златарски, Рафаил Попов и д-р Иван Велков.

[11] Пак там. Л. 107. Протокол № 3 / 15 юни 1937 г. на Общото годишно отчетно-изборно събрание с резюмиран отчет за дейността на настоятелството на Археологическото дружество през 1936 г. Като почетен член е посочен единствено Рафаил Попов.

[12]Пак там. Л. 153 /лист карирана хартия, приложен към протоколната книга допълнително, с ръкописен списък на членовете.

[13] Данните за 1946/1947 г. са извлечени от ръкописен списък с почерка на уредника на Народния музей – Шумен Васил Петров. Посочен е броят на редовно отчетените членове

[14] РИМ-Ш. Ф. ИМД-I Инв. № 794 Л. 39. Протокол № 1 / 15 декември 1920 г.

[15] Пак там Л. 50. Протокол № 1 / 7 февруари 1926 г. на Годишното отчетно-изборно събрание на Археологическото дружество

[16] Пак там. Протокол № 2 / 13 февруари 1926 г. на заседание на новоизбраното настоятелство с цел разпределение на длъжностите

[17] **Петров, В**. Какво дължа на г. Моллов. – В. "Освобождение". Шумен. Год. V, бр. 175 / 6 юни 1948 г., с. 2 / Юбилеен брой на вестника/

[18] **Петров, В**. Пос. Статия, с. 3.

[19] РИМ-Ш. Ф. ИМД-I Инв. № 794. Л. 56. Протокол № 1 / 20 февруари 1927 г. на Годишното отчетно-изборно събрание с отчет за 1926 г.

[20]Пак там Л. 44. Протокол № 5 / 5 февруари 1924 г. на Годишното отчетно-изборно събрание.

[21] Пак там. Л. 44. Протокол № 5 / 5 февруари 1924 г.

[22] Пак там. Л. 50. Протокол № 1 / 7 февруари 1926 г. на Общото годишно отчетно-изборно събрание на Арх. д-во. Л. 51. Протокол № 2 на заседание на новоизбраното настоятелство с цел разпределение на длъжностите. Авторът на протокола е пропуснал да впише имената на членовете на Контролната комисия, като лицата Ст. Дойнов, Юрдан Попов и Веселин Хлебаров са указани в Протокол № 1.

[23] Втори отчет на Българския археологически институт в София за 1922 г. София, 1923 г., с. 45. Списък на членовете на БАИ, Раздел "Дописни членове" със собственото и фамилното имена на "Господинов Юрдан".

[24] Пос. Списък за 1922 г., с. 46–48, Раздел "Спомагателни членове на БАИ-София".

[25] Четвърти отчет на БАИ – София за 1924 г. С., 1925 г., с. 77. Списък на членовете на БАИ за 1925 г. на датата 1 юли, Раздел "Дописни членове"; Вж. и V отчет на БАИ – София. София, 1926 г., с. 44.

[26] Трети отчет на БАИ за 1923 г. София, 1924 г., с. 32-35; Пети отчет на БАИ. София, 1926 г., с. 44–48. Списък на членовете на БАИ за 31 декември 1925 г.

[27] Пети отчет на БАИ за 1925 г., с. 45. Списък на членовете на БАИ – София на датата 31 декември 1925 г. Тук следва да се отбележи фактът, че на с. 44 Юрд. Господинов е посочен под номер 58 като представител на Шумен. Иван Моллов е под номер 73, а съдията Ангел Николов – под № 99.

[28] **Попов, Р**. Предговор към Сб. "Мадара. Разкопки и проучвания". Кн. I. Издания на Народния археологически музей № 27. София, 1934 г., с. 3.

[29] **Попов, Р**. Предговор…, с. 3. Цитираният дословно протоколен документ на заседание на Музейния комитет на Народния музей -София и Управителния съвет на БАИ -София е с пореден номер 249 / 6 юни 1924 г.

[30] **Попов, Р**. Предговор…, с. 4. Протокол № 297 / 26 март 1927 г.

[31] РИМ-Ш. Ф. ИМД-I, Л. 254, инв.№ 7 / 232. – Папка с входяща и изходяща кореспонденция на настоятелствата на Шуменското окръжно археологическо дружество 1902-1924 г. – Писмо с изходящ номер 519 / 1 август 1924 г. с подписа на директора на Народния музей – София А. Протич до Ив. Моллов.

[32] РИМ-Ш. Ф. ИМД-I, Л. 255, инв. № 7 / 233. – Папка с кореспонденция. – Писмо с изх. номер 631 / 10 октомври 1924 г. с подписа на директора на Народния музей -София до Ив. Моллов.

[33] **Протич, А.** Народният музей през 1922–1925 г. /Отчет/. Раздел I Персонал. – Годишник на Народния музей за 1922–1925 г. С., 1926 г., с. 18.

[34] **Протич, А.** Пос. отчет, с. 25.

[35] **Протич, А.**. Пос. отчет, с. 28.

[36] **Протич, А.**, А. Пос. отчет, с. 28.

[37] В с. Абоба миналата седмица… – дописка – В. Шуменски вести. Год. VI, бр. 39 / 31 май 1924 г., с. 2. Несъмнено информацията относно резултатите от теренните проучвания в първата столица Плиска е намерила място сред хроникалните вести благодарение на участника в разкопките Ив. Моллов.

[38] Пос. Отчет на Народния музей – София за 1922–1925 г., конкретно за фиксираните командировки на Ив. Моллов през 1925 г., с. 31.

[39] Пос. отчет, с. 31.

[40] Пос. отчет, с. 32.

[41] Пос. отчет, с. 32.

[42] **Господинов, Ю**. Цикъл статии в Шуменски вести под общото заглавие Археологически бележки и впечатления, публикувани в следните броеве: Год. II, бр. 40 / 1921 г.; Год. II, бр. 41 / 1921 г.; Год. III, бр. 33 / 1922 г.; Год. III, бр. 34 / 1922 г.; Год. V, бр. 20 / 28 април 1923 г., с. 1-2; Год. V, бр. 21 / 5 май 1923 г.; Год. V, бр. 22 / 12 май 1923 г., с. 1-2; бр. 24 / 26 май 1923 г., с. 1-2.

[43] **Господинов, Ю** Археологически бележки и впечатления. – В. Шуменски вести. Год. V, бр. 40 / 15 август 1923г., с. 1; в статията са включени сведенията за първите 4 селища, до с. Калугерица вкл.; бр. 41 / 18 август 1923г., с. 1 /данни за др. 7 селища, обходени през 1923 г./.

[44] **Господинов, Ю** Археологически бележки и впечатления. – В. Шуменски вести. Год. V, бр. 40 / 15 август 1923 г., с. 1 /сведения относно недвижими паметници в околността на с. Калугерица и контакти с местни учители/.

[45] **Господинов, Ю**. Археологически бележки... – В. Шуменски вести. Год. V, бр. 41 / 18 август 1923 г., с. 1.

[46] **Господинов, Ю**. Археологически бележки... – В. Шуменски вести. Год. V, бр. 41 / 18 август 1923 г., с. 1.

[47] **Петров, Б.** Община Велики Преслав от А до Я. С., 2002г., с. 49. **Велева, Д**. Йордан Господинов – учител, археолог, общественик. – Сб. Велики Преслав. Страници от историята от древността до наши дни. Велики Преслав, 1993 г., с. 104-105.

[48] **Моллов, Ив**. Плиска – Кайкъ /с. Стоян Михайловски, бел. С. В./ – Мурадалар /Мураданлар - с. Мировци/ – с. Гьочери /с. Преселка/ – с. Сюлейман /с. Сюлейманкьой = с. Сечище/ – Памукчи. – В. Шуменски вести. Год. XII, бр. 56 / 16 юли 1930 г., с. 1-2; бр. 57 / 19 юли 1930 г., с. 1-2; бр. 58 / 23 юли 1930 г., с. 1-2.

[49] **Моллов, Ив**. Пос. статия /част от поредица публикации/, бр. 56 / 16 юли 1930 г., с. 2.

[50] **Моллов, Ив** Пос. статия, бр. 58 / 23 юли 1930 г., с. 1

[51] **Моллов, Ив** Пос. статия, бр. 58 / 23 юли 1930 г., с. 1

[52] РИМ-Ш. Ф. ИМД-I. – ШОАД, а.е. 17. – **Попов Рафаил**. Лични спомени – 1937 г. /Препис/, с. 4; **В. Великов**, Начало на музейното дело 1857 – 1904 г. – Сб. 120 години музейно дело Шумен, 1977г., с. 12; **В. Великов**. Начало на музейното дело в Шуменски окръг /Материали от Юбилейната научна сесия. Шумен, 27 май 1982 г./. Шумен, 1982 г., с. 10; **С Василев**. Паметно -календарна летопис Рафаил Попов – живот и дело. – ИИМШ. Кн. IX, 1997 г., с. 12-13; **С Василев**, Шуменското окръжно археологическо дружество с Окръжен дружествен археологически музей през периода 1902-1912 г. – ИИМШ Кн. XII. Шумен, 2004 г., с. 2

[53] РИМ-Ш. Ф. ИМД-I Инв. № 794. Л. 56. – Протокол № 1 / 20 февруари 1927 г. на Общото годишно събрание /за 1926 г./. Посочената сумарна цифра 3 650 ценности е към датата 31.XII.1926г., плюс 206 бр. нови книги; **С Василев**. Моменти в десетилетната летопис на взаимоотношенията между Окръжния музей гр. Шумен и Народно читалище "Архангел Михаил" – Сб. Читалището в духовното битие на Шумен. Шумен, 2001г., с. 87; **С Василев** Окръжното археологическо дружество – Шумен и Народното читалище "Архангел Михаил" през първите десетилетия на XX в. –ИИМШ. Кн. X. Шумен, 2002 г., с. 286

[54] РИМ-Ш. Ф. ИМД. – I. – Инв.№ 39. – Съкратени протоколи на II, III и IV конгрес на Съюза на археологическите дружества в България. Пловдив, 1931г., с. 34. Раздел VIII: Състоянието на сбирките на археологическите дружества, които са се отчели пред Съюза.

[55] Пак там., с. 36. – Раздел IX Музеи

[56] Пак там. с. 37. – Раздел X По-забележителни предмети в дружествените музеи

[57] **Василев, С.** Музейното дело през периода 1904–1944 г. – Сб. 120 години музейно дело. Шумен, 1977 г., с. 23; **Д ЛЕЧЕВ**. Приносът на Археологическо сдружение "Българска старина" за развитието на музейното дело в Шуменския край. –ИИМШ; Кн. XII. Шумен, 2004 г., с. 261.

[58] РИМ-Ш. Ф. ИМД-I Инв. № 794. Отчет на настоятелството през 1943, 1944 и 1945 г. /отделен лист с текста на отчета с молив, с почерка на Ив. Моллов и приложен протокол на Годишното събрание "станало на 31 март 1946 г.", пак отделен лист, машинописен текст/.

[59] Пак там. Л. 149. – Протокол на Годишното събрание с дата 31 март 1946 г., без пореден номер на документа. Става ясно, че до посочената дата все още не е извършено прехвърлянето на ценностния фонд и инвентара от Дружествения музей на Народния музей -Шумен. Уредник на одържавения музей е Васил Петров.

[60] Пак там. Листове 147–148. – Протокол без номер с дата 31 март 1946г

[61] **Лечев, Д.** Приносът на Археологическо сдружение… ИИМШ Кн. XII. Шумен, 2004 г., с. 260.

[62] Сдружение "Българска старина. Ред. дописка – В. Шуменски вести. Год. VI, бр. 44 / 18 юни 1924 г., с. 2.

[63] В Управителния съвет на сдружение "Българска старина". Ред. дописка – В. Шуменски вести. Год. VI, бр. 76 / 1 ноември 1924 г., с. 2.

[64] РИМ – Ш. Фонд "Българска старина".Протоколна книга на Археологическото сдружение "Българска старина". Книга I /1924–1939 г./, Л. 13. – Протокол № 1 / 1 август 1926 г. на Годишното събрание на сдр. "Българска старина", проведено на 19 юли 1926 г.

[65] Завчерашното празднество на българската старина в Абоба-Плиска. Ред. статия – В. Шуменски вести. Год. VI, бр. 36 / 17 май 1924 г., с. 1–2.

[66] Празднеството в Абоба-Плиска. Ред. дописка – В. "Шуменски вести". Год. VI, бр. 37 / 23 май 1924 г., с. 2.

[67] **Моллов, Ив.** Шуменското археологическо дружество. – В. Шуменски вести. Год. VII, бр. 10 / 7.II.1925 г., с. 1.

[68] Българска старина – Археологическо сдружение. Доклад до Общото събрание на сдружението "Българска старина" от Шуменския комитет /изнесен от секретаря Иван Моллов на 19 юли 1926г. Брошура Шумен, 1926г., с. 8.

[69] По инициатива на сдружение "Българска старина". – В. Шуменски вести. Год. VII, бр. 79 / 14 ноември 1925 г., с. 2.

[70] РИМ-Ш. Ф. ИМД-I Инв.№ 794. Л. 49. – Протокол № 1 / 7 февруари 1926 г. на Общото годишно отчетно-изборно събрание на Арх. дружество. За почетни членове са провъзгласени проф. Васил Н. Златарски и Рафаил Попов. Л. 53. – Протокол № 6 / 5 септември 1926 г.на Общо събрание на дружеството. Л. 54. – Протокол № 7 / 25 октомври 1926 г. на заседание на настоятелството на Археологическото дружество с кратък отчет относно юбилейното честване на Рафаил Попов в Мадара на 12 септември 1926 г.

[71] Пак там. Протокол № 7 / 25 октомври 1926 г.

[72] Юбилея на Рафаил Попов. – В. Шуменски вести. Год. VIII, бр. 65 / 15 септември 1926г., с. 1.

[73] В. Шуменски вести. Год. VIII, бр. 64 / 11 септември 1926 г., с. 1

[74] В. Шуменски вести. Год. VIII, бр. 66 / 18 септември 1926 г., с. 1

[75] РИМ – Ш. Фонд "Българска старина".Протоколна книга на Управителния съвет на Археологическо сдружение "Българска старина". Книга I /1924–1939г./, Листове 18-20. – Протокол № 7 / 18 май 1927 г. на заседание на Управителния съвет; Ред. статия Праздника на българската старина в Мадара на 15 май 1927г. – В. Шуменски вести. Год. IX, бр. 38 / 18 май 1927 г., с. 2

[76] РИМ-Ш. Ф. ИМД-I. Инв.№ 794.Л. 147. – Отчет на настоятелството на Арх. д-во през 1943, 1944 и 1945 г. /ръкописен текст с почерка на Ив. Моллов/.

[77] Честуване 60-годишната културна и обществена дейност на Иван Моллов. – В. Освобождение. Шумен. Год. V, бр. 176 / 17 юни 1948 г., с. 4.

[78] **Петров, В**. Открит ръкопис от XIV в. – В. Освобождение. Шумен. Год. V, бр. 176 / 17 юни 1948 г., с. 4

[79] Юбилеен брой на в. Освобождение. Год. V, бр. 175 / 6 юни 1948 г., с. 2-4.

[80] РИМ – Ш. Фонд "Българска старина".Протоколна книга на Археологическо сдружение "Българска старина". Кн. II /1940-1957 г./, Л. 144. – Протокол № 1 / 12 март 1949 г. на заседание на Управителния съвет на сдр. "Българска старина".

[81] **Борисов, Б.** Археологическо дружество "Тича". – Сб. Велики Преслав от древността до наши дни. В. Преслав, 1993г., с. 100

[82] РИМ – Ш. Фонд "Българска старина".Прот. книга на сдр. "Българска старина". Кн. II. – Протокол без номер с дата 15.II. 1955 г.

THE ARCHAEOLOGICAL SOCIETY – SHUMEN IN THE PERIOD 1912 – THE END OF THE 40-ies OF THE 20th c.

Strahil Vasilev

The author aims at studying the rich history of one of the earliest archaeological societies in Bulgaria. It was founded in September 1902 on the initiative of the father of the prehistorical archaeology in Bulgaria Rafail Popov and it attained deserved prestige as early as the first decade of its existence. After an interruption of its patriotic activity in 1912–1920 because of the wars, in the end of 1920 the society revived, the number of its members increased, it was engaged in activities towards enrichment of the valuables in the treasury of the District Archaeological Museum to the society. Thus, it became a leading society with a highly appreciated museum of history. When the museum was nationalized and proclaimed "National", the number of the specimens and the materials reached the impressive number of about 6 400 units and 1 026 new volumes of scientific literature.

After more than two decades of intensive constructive existence during which the Shumen society developed to a natural center of related cultural formations, in the end of the 40-ies of the 20th c. its activity abated gradually until the self-liquidation of this real nucleus of connoisseurs of antiques and museum activities. Successor of the Archaeological Society and inheritor of the Archaeological Museum to the society is the National Museum after 1 of March 1945, respectively the Regional Museum of History – Shumen.

ЗА ПОМАЦИТЕ В С. НОВА БЯЛА РЕКА. СЪВРЕМЕННОСТ И ТРАДИЦИИ

(Резултати от теренно проучване)

Бета Хараланова, Ирина Димитрова

Проблемите на българите мохамедани преди Освобождението са стояли на вниманието на редица книжовници като Васил Априлов, Павел Шафарик, Юрий Венелин и др. Изследванията им са провокирани от въпросите свързани с времето и причините за приемането на исляма на част от българското население. Известен е фактът, че българите мохамедани приемат исляма най-масово през XVII и XVIII в., като причините за това са от различно естество – от чисто физическото оцеляване до икономически интереси и получаване на някои данъчни облекчения. В книгата си "Българите мохамедани"[1] Стоян Райчевски отбелязва, че всички български и европейски автори, преминали през нашите земи до 1878 г. споменават за тяхната родовата идентичност, проучват техния език и обичаи. Българите мохамедани от различните краища на българската етническа територия в езиково и културно отношение принадлежат към съответните регионални групи и носят характеристиките на местното население. Едни от първите сведения за тях в българската книжнина дава Васил Априлов. През 1841 г. той издава своята "Деница на новобългарското образование", в която разглежда числеността, местоживеенето и причините за помохамеданчването им. За пръв път тук В. Априлов предлага названието "помаци", без да може точно да определи значението му. Георги Раковки също търси значението на думата, като я извежда от глагола "помагам". В поемата си "Горски пътник", авторът казва: " В България живее народ, под именем помаци, които говорят български язык, а изповядват мохамедановата вяра." Найден Геров като руски консулски агент в Пловдив в дипломатическата си приписка споменава за родопските българи- мохамедани като "помаци", добавяйки, че става дума за "българи мохамедани или българи приели мохамеданството". Интересът за българите мохамедани нараства след втората половина на XIX в. За тях говорят Л. Каравелов, Петко Р. Славейков, Хр. Г. Данов и др.[2]

Българите мохамедани, които населяват земите на север от Балкана са тези, които попадат първи в полезрението на европейските дипломати. Най-рано терминът "помак" се споменава в приписка от 1820 г. открита в Карлуковския манастир. След възстановяването на българската държава

през 1878 г. в историческата литература се срещат названия като "ловчански помаци", "луковитски помаци", "тетевенски помаци" и "плевенски помаци", които според Стоян Райчевски сравнително точно обозначават местата, където живее това население отвъд Балкана[3]. В цитираната по-горе книга не се споменава, че и в района на Шуменско живее една компактна маса от население говорещо български език и изповядващо исляма.

През юни 2003 г. специалисти от Регионалния исторически музей в гр. Шумен проведоха комплексна експедиция в с. Нова бяла река. Срещнахме се с неизвестно за нас население, което в първия момент ни посрещна много резервирано. Наложително беше да създадем близки контакти с тях, за да съберем нужната ни информация и материали. Оценяваме експедицията за успешна, още повече, че след приключването ú организирахме обща изложба в залите на музея. Целта на настоящата статия е да разкрие основни моменти от живота на това население, на база резултатите от теренното проучване.

Село Нова бяла река се намира в историко-географската област, известна с наименованието "Герлово". Разположено е по източните склонове на Върбишката планина. Засега епиграфски паметници или други писмени сведения за произхода му не са открити. Според информацията, която жителите на селото дават, то е основано от двама овчари - турци от село Бяла река, вероятно около първата половина на XVIII в. Известните ни документи обаче говорят друго. В "Списък на селищата и брой на немюсюлманските домакинства в Шуменска каза, обложени с джизие от 26. III.1665 г."[4], са упоменати две ханета. Второто селище е записано с името Йенидже. Това доказва съществуването му през XVII в. и наличието и на немюсюлманско население в него от времето на създаването му. Селото възниква като махала на с. Бяла река, на мястото, където се намира и сега. Било е турско село, старото име на което е "Ак дере Йени маале" или само "Йени маале", както е записано в една руска генералщабна карта. Името на селото стои във връзка с реката Ак – дере (Бяла река). За основател на селото местните хора сочат овчар на име Хаджи Исмаил. Къшлата му била на извора на Хаджиисмаиловата чешма, правена от него и по-късно наречена на неговото име. При извора на другата - Дядоигнатовата чешма се заселил другият пастир[5].

Изследвачът на "Герлово" – Васил Маринов, въз основа на археологически и етнографски проучвания, смята че селата Бяла река и Нова бяла река са сред старобългарските селища, които са били разрушени и в съседство с тях са възникнали нови, със смесено българо-турско население.[6] Към това негово становище можем да приведем и някои местни топоними – например: "Манастира" – за наличието на такъв говорят жителите на с. Нова бяла река, без обаче точно да могат да определят местонахождението му.; "Попова курия"; "Тухларницата" и др. За последният в селото има легенда, която разказва, че "...навремето е имало тухларница, но щото е направена

върху гробище, почнали децата на собствениците да измират и те оставили тухларницата. Това е било... още не сме били дошли. Туй го слушаме.” Преди Освобождението селото е било изцяло населено с турци. Според годишника на Дунавския вилает от 1873 г. в него живеят 71 мюсюлмански ханета, в това число 182 нюфуза.(домакинства) [7]

Сред най-старите родове в селото жителите сочат имената на Абилови, на Джемал ага, на Кязимови, Масъркини – “те били местни, ама са се изселели в Турция”, Билялови, Хаджиякубови, Даулджалар, Муратларън, Кьоросманови, Манишеви, Бошнакови, Аджеросманови “ рода на Раим оджа”. Голяма част от турците се изселват в Турция през 1918 г. Първите българи се настаняват след Освобождението, но процеса на заселване е бил твърде бавен. При първото преброяване през 1880 г. цялото население на село Нова бяла река наброява 562 души, от тях 2-ма българи, 559 турци и 1 посочен в графата “други”. Едва през 1910 година числото на българите в селото се увеличава на 9 души. То нараства около и след Балканската война в периода 1912–1914 г. За 1926 г. преброяванията посочват значително нарастване на броя на българите – 450 души за разлика от турците които вече броят 227. За 1934 г. българите са вече 523 души, а турците 232. През 1946 г. цялото население е 883, а през 1956 г. – 541, 1965 – 561, 1985 – 590 жители[8]. Днес, в селото живеят 640 човека, от които само две къщи са населени с българи и три-четири – с турци. От тях между 18 и 25 годишни са 75 човека, а от 14 до 30 годишни– са 130. “Тука са само “наши”, а и младите остават в селото. “Външни хора” няма”, казва бившият кмет на селото Али Мехмедов.

Първият българин, роден в с.Нова бяла река през 1911 г. е Стефан Минов. Има преселване на българи от Трънско, (с.Чорла) около Първата световна война и от Беломорска Тракия. Идват и шопи. Около 1950 г. съотношението българи - турци в селото е почти наполовина. Около 1960 г. българите се изселват в Шумен, Преслав, Дивдядово и др., а къщите им са закупени от преселници – българи мохамедани, първите от които идват от района на Родопите през 1959-1960 г. Следващите три – четири години броят им се увеличава. Пристигат хора от Якоруда, Цветино /Пазарджишко/, Краище, Чолаковци, Дранговци, Кимовци и други махали от Велинградския и Благоевградския край. За преселването им има две причини - одържавяването на частната собственост и създаване на ТКЗС и решението да бъдат сменени турските им имена с български. При пристигането си те се настаняват за кратко в с. Чернооково и Староселка, после се заселват трайно в Нова бяла река. Това продължава до към 1970–72 г.

Собствените им имената са турски, а фамилните произлизат от името на махалата, от която са дошли - Бирков, Дурлев, Далов, Цръngалов и много други. Говорят български на диалекта, характерен за мястото от преселването им. Турски език не говорят, но има такива, които са го научили от контактите си с турци. Няма миграция. Този консерватизъм се дължи на прими-

рението. ”Тука хората се примиряват. Може и възрастните да влияят затова като казват : Ето, имаш 2-3 крави, какво повече искаш”, “Примирението определя съдбата.”- тези силни думи, казани ни от читалищната секретарка Ани Дурлева - още в началото на нашето пребиваване в селото ни накара да се замислим за съдбата тукашното население, което все още си меси хляб два пъти седмично, жените мият краката на мъжете си, отделно от тях са по време на сватба. Мъже и жени не се събират заедно даже и на празниците. Ако това се случи на Байрям, Рамазан или Нова година, стоят на отделни маси. Когато се омъжи, девойката спира да пее. Това тя прави с ясното съзнание, че по-този начин проявява подчинение и уважение към съпруга си. “Като са оженим не пеем, такава ни е традицията. Български народни песни пеехме. Като пеят се хващат на халка и се въртят, въртят. Като са уженим не играем...”[9]. Омъжените жени ходят с кърпа на главата, с шалвари и пола върху шалварите. “Шалварите ни са като турските, ама по-теснички, защото си носим поли отгоре.” И продължават: “Такава ни е носията”. “ Шалварите не са типично облекло. Характерно за нас са белите престилки и белите гащи, които са украсени. Феredже помашко няма. Правят забрадка като феredже, но лицето е открито”[10]. Тази носия българите мохамедани я пазят от своите родители. И до ден днешен тя не се различава от тази на техните родни места - Велинградския и Благоевградски край. Населението говори чист български език, изповядва мюсюлманската религия, спазва мюсюлманските обичаи и празници и е изключително консервативно в своето ежедневие. В селото има нова джамия, построена за три години (1988-1990 г.), имало е и стара джамия, но никога не е имало църква. Според Сали Мехмед – хатиб на селото, в джамията влизат средно по 15 – 20 човека. Коранът се чете на арабски, повечето от посещаващите ежедневно джамията са възрастни. Младите ходят само в петък и по време на Рамазан. Училището е начално. Открито е на 15 април през 1911 г. и е много добре подредено. Оттогава се нарича “Христо Смирненски.” Има и детска градина, открита на 1 октомври 1983 г. Днес я посещават 23 деца, което спрямо броя на жителите е сравнително голям процент.

В селото има българско, турско и помашко гробище (последното се намира по пътя за с. Методиево). Турските гробища се наричат “мезарлък” или “кабристан”. С названието “топ куру” или “гробищата” се именува българското гробище. За по-старо турско гробище се знае в м. “Мирчова поляна”. Там все още се виждат надгробни паметници. Според някои от информаторите е имало старо турско гробище върху мястото на сегашното училище, непосредствено до старата джамия – “…много кости са намираха там…”

В помашкото гробище видяхме около десетина гроба. Това гробище е съществувало до към 1974 година. Гробовете са ориентирани изток-запад. Камъкът сложен на главата върху гроба не е обърнат навътре към него, а навън. Там е изписан и надписът. Това гробище се намира по пътя за с.

Методиево. Днес, българите мохамедани от с. Нова бяла река се погребват в турското гробище.

По време на експедицията се опитахме да получим подробни отговори на няколко основни въпроса – причини за заселването на помаците в селото, какво е днешното им икономическо и социално състояние, как се самоопределят, какво си спомнят и как са преживяли смяната на имената, какви обичаи и празници имат и как ги празнуват?

Причините за заселването им в този край, според всички интервюирани са чисто икономически. "Да идеш, да видиш там "горе " –какво е - пустош – казва Хакъ Джемалов- тука е по-добре." Идвайки тук те намират плодородна земя, вековни гори – подобни на тези от родните им места и възможност за развиване на основния им поминък - тютюнопроизводство и повече животновъдство. Те влизат в ТКЗС и започват да се занимават с овчарлък. Жените им също се включват в стопанската работа ."Имахме 14 сорека / стада/ овце – казва Хакъ - имаше и малко крави, но сега нищо не остана." [11] За жените в края на 70- те години на XX в. се открива цех за тъкане на губери и китеници, който по- късно прераства в шивашки цех към общинското предприятие "Герила". През 80-те години местните тъкачки стават изключително известни и започват да тъкат по поръчка дори и за чужбина. От този занаят, за съжаление, сега са запазени само добрите спомени и някое друго халище, губер или китеник, влизащ в чеиза на булката. Днес тази икономическа картина се допълва от наличието на две - три малки частни фирми, занимаващи се с билкарство и гъбарство. Най- известната от тях е фирма "Аваком "на Али Чолаков, 34-годишен, роден в село Нова бяла река. Изкупува липов цвят, мащерка, акация и други билки, а есента – гъби. На ден събира до тон - тон и половина манатарки. Но икономическите реформи, засягащи малките фирми и водещи до изключителна стагнация се отнасят и за него Той престава да наема работници. "За мен е по-добре да направя крачка назад и да спра временно работата – казва Али – вместо да плащам непоносими глоби, затова че един работник заради няколкото часа, които работи при мен не е осигурен."

Сега повечето семейства гледат по две–три крави. От отглеждането на тютюн са се отказали, защото изкупните цени са много ниски. По-голямата част от мъжете работят като секачи в гората, а около 50 жени са на нередовна работа в шивашкия цех. След 1990 г. се забелязва тенденция останалите без работа в големия град местни жители да се завръщат в селото. В последните години започва масово изкупуване на земята от бившите ú собственици. Няма кооперации, защото хората не вярват в кооперативното ú обработване. Всеки сам се грижи за земята си. Така местните хора постигат сигурност за семействата си.

Естественият прираст в селото спада непрекъснато. През 80–те години, раждаемостта е била 15 %, а след 90-те години спада на 4-5%.

Населението на с. Нова бяла река не обича да се връща назад и да говори за миналото. Въпросът за самоопределянето бе или тактично отминаван, или се говореше без всякакво желание. ”Никой не ще да го питат откъде е произлязъл, какъв е –той си гледа днешния живот - да е добре с всеки “- казва кметът на селото .”На времето ако кажеш, че си “помак “ беше обидно. Също така в училище и аз го чувствах това нещо. Моите родители са дошли в селото през 1962 г и аз не го знаех, не бях чувал, че съм “ помак “. В училище го чух. Обидно ми беше.”- споделя Али Мехмедов. И все пак хората от селото казват: ”Ние сме мюсюлмани. Не сме българи, нито турци “ При последното преброяване помаците се самоопределят като “мюсюлмани”, а по отношение на националността се вписват в графа “други ”. Родината им е България, но те изповядват мюсюлманската религия. “Ние спазваме мюсюлманските обичаи - християнските - не “, или “за турчин може да се ожени, но за българин – не “. “Не сме били никакви българи. “Помак “ – това българите са го измислили - измъчени, прокудени –значело.” “Аз съм с турско име. Никъде не пише, че съм помак. То е така – говорим български, а изпълняваме – мюсюлманска религия. Езикът не е определящ - ний говорим повече македонски, не български. Ние сме мюсюлмани.” Затова се определят като македонски мюсюлмани. Такова крайно мислене, може би е характерно само за едно затворено общество, каквото е населението от с. Нова бяла река. Тук не са им известни диалектните наименования за помак като “бабече“,”ахряни“, “ановци“, на все пак употребяват близките до тях_“бабачко” или “аначко”. Населението тук се различава от помашкото население в други райони на България, където не са толкова крайни в самоопределянето си и където все още историческата памет съществува. То се различава и от населението в околните села, също населени с българи- мохамедани - напр. Менгишево, Чернооково.

Хората в Нова бяла река са особено чувствителни към темата, свързана с преименуването. Макар и минало, то е оставило незаличима следа в живота им. Част от тях са преживели подобен акт още през 1963 г.,но с повече болка си спомнят събитията от 1974 г. Промяната на имената е само началото на т.н. “възродителен процес”, който фактически е силен удар върху мюсюлманската култура и традиция – забрана на мюсюлманските празници, силно ограничаване броя на мюсюлманските духовници и практически ликвидиране на тази институция, забрана на мюсюлманския погребален обряд, обрязването.[12] Всички запитани отговаряха, не със злоба, а с много голямо огорчение. ”Нямахме право на избор. Каквото име ти дадат – това ще е. Детето плаче – а те го снимат така, плачейки. Баща ми болен лежеше – те както спи го снимат за новото име. Не може да се забрави това. В гората бягахме. Но пак не се спасихме. Над 100 човека полицаи с пистолети дойдоха в селото. И насочват пистолета към децата. Викам им: “Защо плашите децата - и стана разправия. Удариха ме и ме псуваха”- разказва Сали. [13] “Бащата заряз-

ва детето си и бяга в гората. По цяла седмица се крият в гората. Преобличат се като жени, за да слязат в селото и да си купят хляб.” Или “От 1974 г сме тормозени дето се вика. Нямаше нужда, това с имената. Абсолютна грешка. А пък не можаха да ни скарат с комшиите. Какво им пречеха имената. Човек с човека живее– нека са си приятели” – допълва Али Мехмедов. За тези дни си спомнят и турците, които са ги проверявали, да не би да крият някои от съселяните си.”Идваха и бучкаха с вила да търсят дали някой от тях не се е скрил” – казва Фетане Кафеджиева. Смяната на имената се отразява не само на психиката им, но и на бита. “Като ни смениха имената, махнахме фереджета, гащите – казва Мулбие Мехмедова. Правиха ни актове - по 50 лв глоба, ако носехме шалвари. Забраниха и обрязването – но то никога не спря. Имаме човек /берберин/ дето лежа в затвора за това. Но сега не можем да се оплачем. Само икономически сме зле”.

Смяната на имената на българите мохамедани е първия опит на правителството да извърши приобщаване на населението към българския етнос, което се оказа погрешен процес. Затова след 1989 г. всички, без да се колебаят си връщат имената.

Населението в селото живее в добросъседски отношения. Помаците са в близки контакти с малкото българи, които са останали там. Заедно празнуват празници, заедно са и на тъжните обреди. Малко по-студени са отношенията им с турците, но все пак общуват. От тях българите мюсюлмани са научили турски език, а туркините - да тъкат халища и губери.

В селото няма здравен пункт, няма и читалищна сграда, макар че като институция читалище съществува от 1930 г. Това обаче не е причина в селото да не се развива културен живот. Тук е създадена мъжка група за автентичен фолклор. Като стил песните са типично с родопско звучене на два гласа, характерни за района на Банско, Разлог, Якоруда. Свири се на тамбура и тарамбука. Групата участва в национални и международни фолклорни фестивали, от които получава и награди. До преди три-четири години е имало фолклорна група и за девойки, но в момента няма такава. Младите хора от селото спазват обичаите и традициите, предадени им от предходните поколения. Празнуват семейно преди всичко мюсюлманските религиозни празници – Рамазан и Байрям, а за сватба и обрязване се събира почти цялото село.

Един от обичаите, съхранил се почти непроменен от десетилетия, е сватбата. Заедно с обичаите, свързани с нея тя протича твърде различно от християнската.

“Преди да се омъжи една девойка, на нея ú се прави “чеиз” за сватбата. Той се изработва от самата девойка и от нейната майка. Включва – китеници, черги, халища и всичко друго необходимо за едно младо семейство. Чеизът на момичето започва да се приготвя още с неговото раждане. Затова помаците имат поговорка: “ Мома в люлка, дар в дисаги”. За сватбата са-

мите те разказват: “При нас щом се роди момиче и веднага почваме да му приготвяме чеиза. Правим голям чеиз – китеници, черги тъчем, губери. Ние гледаме да се женим с Менгишево, Божурово, Чернооково. По принцип не щем да се женим за други. В тез села има помаци. В най-старо време някое момче като хареса момиче ще прати сватовници и ако я дадат тогаз ще стане сватбата... Когато отидат да вземат момичето – викат му “главеж” и носят подаръци. Вечерта в петък отиват на къна – тя се слага на ръцете на всички, а пък на булката и на краката. Къносват я роднините на момчето. На другия ден с волове идват да вземат чеиза – на него се вика “Кучия”. Като дойдат за нея, коч носят – украсен, даже някои го боядисват. Родителите на момчето слагат на чеиза овца. Сватбата става със зурли и тъпани и борби правят. На “къната” – същата вечер правят “никях”. Когато дойдат да вземат булката носят дрехи и тел тъничка се слага на главата. Булото се вика “ дувак” – то е дълго до колената – отзад. Дрехата се вика “кафтан”, цялата е в кадифе. Всичко блести. Роклята е от различен цвят. Кафтанът е сцепен на две и е отворен. На краката с кундури и шарени чорапи – на тях им викаме “клабодани”. Всичко по булката трябва да свети. Годеникът е с панталон, на който се вика “кешере” – той е украсен с гайтани. Годеникът носи черно елече от кадифе, бяла риза – бродирана на пазвите. На главата носи чалма – жълта и червен фес. Аз съм се женила през 1945 г., туй дето разказвам е било порано. На булката главата е покрита. Свекърът и свекървата я откриват. Като влезе в къщата на момчето постилат бял плат и тя върви и трябва да стъпи в тепсия с бонбони и пари. Или етървата или зълвата – те постилат стаята за първата брачна нощ. На сутринта питат: “Вълк ли си, лисица ли си?” Ако е лисица – не е честна булката, ако е – вълк е. Родителите на булката отиват последния ден на сватбата. Когато вечерта отиват у момичето на “ къна” носят цял чувал със сладки работи – локум, стафиди, бонбони, и майката на булката ги раздава. Всеки си се жени от неговия миллет. След като се омъжи една девойка, тя спира да пее и да танцува...” Ще вмъкна само, че според тях това е уважение към главата на семейството. “Когато се роди дете му слагаме една книга “Енам” се вика книгата дето я слагаме да не се плаши детето и да го пази когато се роди. “ Ако някоя булка не задържи дете, като се роди го оставя на кръстопът, като го вземе някоя, тогаз майката ще да го иска и си го купува – пари дава – Аретлици стават – т.е. – приятели”[14] Сега местното население също гледа да обвърже децата си със “ своите “. Дори и днес, те приготвят голям чеиз, пълнещ цял камион и правят сватби от по няколко дни.

Теренното проучване, в с. Нова бяла река не може да даде пълна картина на живота на българите мюсюлмани. Информацията, която успяхме да съберем дава възможност да се разкрие идентичността на това население дошло в Шуменския край от Родопите преди повече от четиридесет години, тяхното приспособяване и съжителството им с другите етнически групи.

[1] **Райчевски, Ст**. Българите мохамедани. С., 1998 г.

[2] Пак там.

[3] Пак там, стр. 95

[4] Турски извори за българската история, т.VIII. С., 2001, с. 353

[5] Р И М – Шумен, Отд. "История на българския народ XV–XIX в."; Научен архив, Инв. № 20

[6] **Маринов, В.** Герлово. Областно географско изучване. С., 1936 г., с.52.

[7] **Георгиева, Д., М Пенков.** Шумен и Шуменско XV-XIX в. (сборник с документи и материали) Ш.,1996, с.118, док. 46.

[8] Предварителни резултати от преброяване на населението в България за 31.XII. 1946 г. С. 47, л. 14

[9] Р И М – Шумен, Отд. "История на българския народ XV–XIX в."; Научен архив, Инв.№354. Разпит на Хатидже Далова.

[10] Р И М – Шумен, Отд. "История на българския народ XV–XIX в."; Научен архив Инв.№ 355. Разпит на Муса Далов; НА Инв. № 354. Разпит на Хатидже Далова.

[11] РИМ,Шумен, Научен архив. Аудио и видио фонд. Инв № 107-2

[12] **Георгиева, Цв**. В: Етническата картина в България /проучвания 1992 / изд. "Клуб, 90, л. 67

[13] РИМ, Шумен, Научев архив Аудио и видио фонд. Инв. № 107- 108

[14] Р И М – Шумен, Отд. "История на българския народ XV–XIXв."; Научен архив Инв. № 356. Разпит на Джемал Цръngалов и Ибрахим Хюсеинов; № 358 – Разпит на Вайде Дуралиева; № 361 – Разпит на Фатме Мехмедова.

ABOUT THE BULGARIAN MOHAMMEDANS IN THE VILLAGE OF NOVA BIALA REKA. CONTEMPORANEITY AND TRADITIONS

(Results of terrain researches)

Beta Haralanova, Irina Dimitrova

In June 2003 experts from the Regional Museum of History – Shumen conducted a complex expedition to the village of Nova Biala Reka, Varbitsa District. The village originated as a quarter of the village of Biala Reka at the place where it is now. It was a Turkish village and its former name was Ak dere Yeni mahale or just Yeni mahale, as it was written in a Russian staff map. The first Bulgarian who was born in the village of Nova Biala Reka was Stefan Minov in the year 1911. Bulgarians from the region of Trun, (the village of Chorla) round World War I, from Aegean Thrace and from the Sofia District moved here. About 1950 the numbers of Bulgarians and of Turks are almost equal. About 1960 the Bulgarians moved to Shumen, Preslav, Divdiadovo, and their houses were bought by settlers – Bulgarian Mohammedans. The first of them came from the region of the Rhodope Mountains in 1959-1960. Today the population of the village lives in a closed community, that have preserved its customs and traditions completely.

During the expedition we have tried to get detailed replies of some basic questions: reasons for the settlement of the Bulgarian Mohammedans in that village; what is their present economical and social status; how do they determine their own status; what do they remember and how did they endure the name changing; what customs and feasts do they have and how do they celebrate them.

Their results are concluded in the article.

СТРОИТЕЛНИ И ХУДОЖЕСТВЕНИ ПОСТИЖЕНИЯ В ИЗГРАЖДАНЕТО НА ПАМЕТНИК "СЪЗДАТЕЛИ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА"

Русанка Цанева

Паметник "Създатели на българската държава" наближава своето четвърт вековно съществуване. Открит е на 28.11.1981 г. от Тодор Живков - първи секретар на ЦК на БКП и председател на Държавния съвет на Народна република България в чест на 1300 годишнината от създаването на българската държава. Днес от позиция на времето реално оценяваме строителните и художествени стойности на монумента, претворил по уникален начин историята на създаването на държавата ни.

С Разпореждане № 23 на бюрото на Министерския съвет от 14 март 1977 година започва изграждането на мемориален комплекс "Създаване и развитие на Първата българска държава"[1]. Взето е решение да бъде издигнат на подходящо място в Шуменски окръг. Комитетът за изкуство и култура и Окръжният народен съвет – Шумен са натоварени с изработването на програма и идейно задание. Внася се идеята за построяване на този паметник вместо записаните три паметника в Плиска, Мадара и Преслав. Подписът е на председателя на Министерския съвет Станко Тодоров. Разпореждането е адресирано до: Комитета за изкуство и култура, Държавният комитет за планиране, Министерството на строежите и архитектурата, Министерството на финансите, Българска народна банка, ИК на ОНС – Шумен.

Праз май 1978 г. са обявени идейното задание, наградите и журито. Автор на историческата справка е проф. Димитър Ангелов[2].

Обявен е конкурс, в който вземат участие 15 колектива. В архива на комплекса "Създатели на българската държава"в Шумен се пазят снимки на всички макети участвали в надпреварата. 24 на брой фотоса, дело на талантливия шуменски фотограф Марк Маркарян, отразяват от различен ъгъл премираните и непремираните макети. Журито е председателствано от проф. Бербенлиев – зам. председател на Комитета по култура. Членове: 2-ма представители на Комитета по култура, 8 представители на Държавната комисия за изобразителни, приложни изкуства и архитектура, 1 архитект, 1 представител на Министерството на строежите и строителните материали, 1 на Министерството на архитектурата и благоустройството, 1 на ЦК на БКП, 1

на ОК на БКП – Шумен, 1 на ОНС – Шумен, 1 на ГНС – Шумен, 1-на ОК на БКП – Шумен и 1 историк от БАН [3].

Журито не присъжда първа награда. Втора завишена награда получава проектът на скулптора Валентин Старчев и арх. Богдан Томалски. В него авторите възпроизвеждат творчески споменът за "Златната църква" от Преслав.

В проекта получил втората награда присъстват повече жанрове от пластичните изкуства. Скулптори са Крум Дамянов (обр.1) и Иван Славов, архитекти - Благой Атанасов и Георги Гечев.

Третата завишена награда е на арх. Иван Сивриев, чиито екип е основал проекта си на трите култури, символизиращи основата, на която е създадена българската държава – тракийска, славянска и прабългарска.

Архитект Любен Прахов разработва своята идеята за катедрално пространство, оградено от двете страни като със стража от 13 златни страници на нашата история[4], с която получава трета награда.

Завишено поощрение получава колектив с архитект Георги Папагалов и скулптор Б. Козаров.

Конкурсът има и втори кръг и тогава е утвърден проектът на колектива с ръководител Крум Дамянов[5]

Обр. 1 Крум Дамянов 1980 г. Снимка Стоян Николов. Личен архив на паметника

Крум Дамянов е роден на 31.09.1937 г. в с. Ракитово, Пазарджишка област. Завършва Художествената академия в София, специалност "Декоративна и монументална скулптура" в класа на проф. Любомир Далчев. През 1969г. изнася лекции във Висшия институт по гражданско строително инженерство - София. 1987 е професор по "Рисуване и моделиране" във ВИАС, а през 1994 – професор по специалността "Скулптура" в Художествената академия, София. Автор е на мемориалните комплекси "Бранителите на Стара Загора" – 1977, "Асеновци" във Велико Търново – 1985. Негово дело са паметниците "Знаме на мира" – 1976; "Часовниковата кула" – Хасково – 1983; "Софроний Врачански" – Враца – 1988; "Разпятие" – Кюстендил – 1993. Участвал е в "Олимпийски изкуства" в Сеул, Корея – 1987. Автор е на монументалните пластични про-

изведения: “Бивол” – Германия; “Елин Пелин” – София, 1992; “Георги Аспарухов” София 1993. Негови малки пластики са изложени в галериите на България и Южна Корея, както и в частни колекции в България, Австрия, Германия, Белгия. Участва в симпозиуми по скулптура в Австрия, Полша и Корея. Награден е с държавни отличия и призове на Съюза на българските художници.. Почетен гражданин на град Шумен е от 1999 г.

Строителството на паметника започва на 20.08.1979 г. на Илчов баир, където до тогава има военни сгради. През м август 1979 г. се строи и панорамния път, свързващ града с мястото на паметника и с Шуменска крепост. На 31.01.1980 г. под Симеоновата композиция на паметника е вградено ковчеже изработено от шуменеца Илия Минев, в което е поставена капсула с послание към бъдещите поколения. През март 2001 г. копие на ковчежето беше експонирано в залата на информационния център на паметника. Текстът започва с думите: “За първи път в многовековното си историческо съществувание цялата ни Родина се готви през 1981 г. да отпразнува 13-вековния юбилей от създаването на българската държава. Тук на територията на Шуменски окръг в Плиска, Преслав и Мадара преди 1300 години е основана България. Тук е сложено началото на духовното и материалното ú развитие. Обръщаме се към вас, бъдните поколения и изпращаме най-човешка щафета. Поемете я във вашите ръце, както ние сме я поели от поколенията преди нас. Тя трябва да върви нагоре и напред, за да не гасне никога живият поток на предците ни в нашата кръв. Ние се обръщаме към вас, нашето бъдеще и нашите сбъднати надежди, ние, които донесохме в 13-я век на Родината и родния край посланието на нашите деди, оставени по каменните надписи, хроники, легенди и предания в историята, обогатихме ги с идеите на нашето време и ги направихме съвремие.” Следва емоционален разказ за основаването на България и културния разцвет на Преслав. В края е заветът към поколенията:”За името българско сили не жалете. В основите негови орлови сенки мълвят и нашата майка Родина след нас целунете с делата си светли свещения път. Днес 31.01.1980 г. се положиха основите на паметник България 1300.” В края са изредени имената на държавни и местни ръководители, дали своя принос за издигането на монумента: Т. Живков – първи секретар на ЦК на БКП и председател на Държавния съвет на НР България., Станко Тодоров – председател на Министерския съвет, Пенчо Кубадински – член на Политбюро и председател на строителния комитет, Людмила Живкова – член на Политбюро на ЦК на БКП и председател на Комитета за култура и председател на Националния координационен комитет “България 1300”, Георги Начев първи секретар на ОК на БКП в Шумен, Йордан Йорданов – председател на ИК на ОНС – Шумен, Йовчо Господинов – първи секретар на ОбК на БКП Шумен, Александър Узунов – председател на ИК на ОбНС Шумен. Накрая на текста в капсулата са посочени имената на авторския колектив на паметника: Лауреатът на Димитровска награда Крум Дамянов

и Иван Славов – скулптори, Благой Атанасов и Георги Гечев – архитекти. Строителството на паметник "България 1300" е възложено на СМК – Шумен с гл. директор Петър Сотиров. Секретар на строителния комитет е Александър Джидров.[6]

Строителството се осъществява под ръководството на Пенчо Кубадински- председател на стоителния комитет на паметника. В неговото изграждане участват следните предприятия:[7]

- СМК ОП1, главен изпълнител Шумен, но с участници от цялата страна и технически ръководител Слави Николов;
- СУКМО /Строително управление за каменни и мраморни облицовки/;
- Трънската бригада на Генади Милованов изгражда бетонните тела;
- Каменоделци от София и Мездра;
- С доброволен труд се включват представители на предприятия и културни институции от региона;
- Национална и международна младежки бригади от 25 страни от Азия, Европа, Африка, Латинска Америка с общо 1400 участника [8 и 9]
- ГУ на Строителни войски участва в изграждането на подхода към паметника около В и К и каскадата;
- БКС град Шумен продължава стъпалата до кафе "Панорама".

Проследявайки строителството на паметника (обр.2) трябва да отчетем авторските търсения на създателите му. Основно верую на главния скулптор е максимата на математика Винер: "Всичко, което остава във времето е правилно"[10] .

За Крум Дамянов термините традиция и новаторство са лишени от съдържание. Диалектиката между двата термина доказва, че те не съществуват самостоятелно, още по-малко могат да бъдат противопоставяни. Новото в една епоха или в една работа е намирането на друга, различна от предишната пропорция на употребяваните художествени средства и похвати, присъствали в дълъг период от време. Тяхното усвояване е най-трудоемката и трудно постижима страна в художественото творчество. Търсенето на нови форми и невероятни съчетания впечатлява и поразява - това е характерната особеност за паметника.[11]

Проф. Крум Дамянов и екипът, с който работи, имат възможността да реализират голяма обществена задача, която изцяло покрива творческите им амбиции. Целта е да се увековечат създателите на държавата ни, а архитектурно-скулптурният ансамбъл да изглежда модерен и през следващото хилядолетие.

Не можем да не отнесем едно произведение към епохата, в която е създадено. Връщайки се назад във времето, във втората половина на 70 години на XX век може да се направи разграничение между традиционната монументална скулптура и т.нар. мемориален комплекс, а в нашия случай архитектурно-скулптурен мозаечен ансамбъл. Първата тенденция в тази насока е

паметникът в Панагюрище /В.Минеков, Д.Даскалов/. Това е един етап в българската скулптура, при който се преминава от монолитно решение към пластични скулптури, които се обединяват върху широко разпрострели се терени, градски и извънградски ансамбли. През 1977 г. Кр. Дамянов изгражда "Защитниците на Стара Загора" – необходима крачка, преди да дръзне да се заеме с тази огромна и трудна задача в Шумен. Тук трябва да споменем, че Кр. Дамянов е повлиян от своя учител професор Любомир Далчев, един от най-изтъкнатите скулптори на България[12].

Обр. 2 – Строителни работи 1980 г.
Снимка Марк Маркарян

Изнасянето на паметника извън градското ядро се оказва правилно. В големите градове липсата на подходящи терени за организиране на архитектурно-скулптурни ансамбли от такъв мащаб е обяснима. Несъмнено мястото на Илчов баир /450 м надморска височина/ предопределя характера на паметника. Неговото въздействие е търсено в две посоки – по отношение на силуета – Пирамидален масив, състоящ се от осем бетонни тела и интериор със скулптурни композиции и мозаечни пана. (обр.3) Мястото на паметника на хълма е мотивирано с оглед на възприемането му от града. Подходът от града към паметника с 1300 стъпала няма особени задачи от естетически характер, но чрез него монументът и платото се пренасят почти в центъра на град Шумен[13].

Идейният замисъл е създаване и разцвет на Първата българска държава. Цялата структура на паметника се подчинява на една абсолютна математическа прогресия, започваща от забития в земята меч на Аспарух и завършващ в другия край на пространствения диагонал с фигурата на лъва. Така двата елемента се явяват като негатив и позитив, единият в интериора, а ;другият на фасадата. По този диагонал, по реда на златното сечение се извисяват под различен ъгъл три мозаечни пана. Северната част, обърната към града образува силуета на целия паметник, виждащ се в радиус от 20-30 км, така той се явява визуален център на първите столици – Плиска и Преслав, култовото средище Мадара и Шуменска крепост. Най-голям успех е изграждането на вътрешното пространство между бетонните тела, което респектира по обем и разграничаване и внушава сходство с величието на катедрален храм. Големите блокове от отлят бетон са съчетани със скулптурни фигури, богато нюансирани със старобългарски надписи и декорирани с орнаменти. Пластичната форма е едра и ъгловата, със съчетание на различни по обем гранитни блокове. Така са изградени скулптурните фигу-

ри на ханове, царе, книжовници и воини с характерни скулптурни средства - поза, жестове, израз на лицето и много символи, разказващи за развитието на сюжетната линия[14].

Първата скулптурна композиция е на Създателя. Хан Аспарух забива меч в тази земя. Зад него са върховете на копия, които създават усещане за присъствие на воинство. Върху тях са изписани части от "Именника на българските ханове" - най-старият прабългарски писмен документ, в който са вписани имената на български владетели и техните родове.

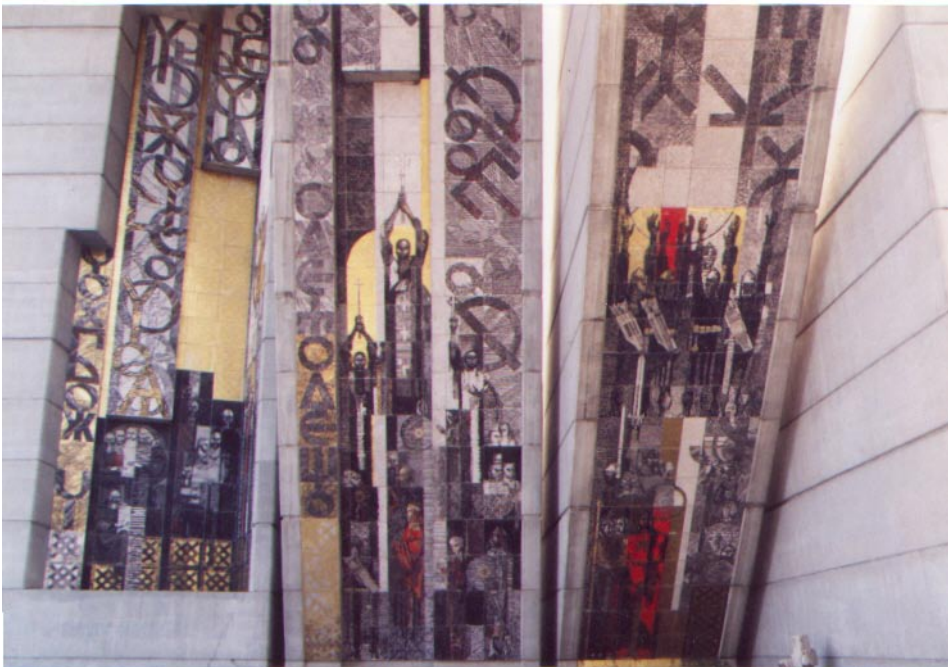

Обр. 3 Мозаечно пано трептих –2004 г. Личен архив на паметника

В първите месеци след откриването на паметника фигурата на хан Аспарух е с друга по-малка глава, но поради критики тя бе заменена с настоящата през лятото на 1982 г. Първата е с преднамерено подчертано орлово изражение, тъй като богът на прабългарите Тангра е имал знаково изображение орел[15].

Авторите застъпват и друго пластнично изкуство. Чрез релефни форми вдясно от фигурата на хан Аспарух е пресъздаден тракийският период-Орфей с лира в ръце, един слънчев часовник и четирите феи на годишните времена, чийто пропотип е плочка от III в. пр.н.е.намерена край Балчик. Релефът е изработен през 1983 година.

Кучето (вляво от хана) е използвано в езическите обреди и традиции през VIII и началото на IX в.

Следващата композиция "Галерията на тримата ханове" е разположе-

на в бетонния блок на височина 10 м.

Хан Тервел /701-718/. - известен с бляскавата си дипломация в отношенията с Византия е представен по оригинален начин-ръцете му се разминават. Авторът внушава идеята, че избягвайки конфликта, със средствата на дипломацията се постига победа. Отблъсквайки заедно с византийците арабите през 717 г. хан Тервел спира арабската инвазия към Европа.

Крум /802-814/ - законодателят, гледа строго ръцете си, показващи ограничение, каквото е законът.

Омуртаг /816-831/ - строителят, е поставил своите ръце върху колони и погледът му е насочен нагоре.

Подборът на старобългарски надписи около хановете носи информация за тяхното управление. Откъси от автентични текстове са изписани по средата на фигурите, а под тях е известната философска мисъл на Омуртаг, датирана от 822 г.:"Човекът дори и добре да живее умира и друг се ражда. И нека роденият по-късно, като види тези писмена да си спомни за онзи, който ги е направил/написал/."

Двете отворени пространства подобни на зали оформят осморка – спиралата на Мьобиус, с една тъмна ‘’езическа ‘‘ и една светла част – Покръстване и Златен век. Княз Борис I е възлов момент на композицията в началото на втората светла зала. Там става обръщане от север към юг, от тъмно към светло. Княз Борис е разположен в дълбока ниша, показан е като държавник, налагащ, реализиращ и контролиращ своето дело – покръстването. Над него е въздушният /светлинен/ кръст, оформен от рамките на бетонните тела. Дотук всичко е обърнато на север, с приглушено проникване на светлината. По-нататък цялата композиция се обръща на юг и се осветява от слънцето – това е Симеоновото време. От едната страна е многофигурната композиция на Симеон, обграден от книжовници, боляри и воини, в поза на пантократор, изработена главно от скулптора проф. Иван Славов. Под фигурата на Симеон е финалът на "Възхвала за цар Симеон" – ода, в която той е възхвален като голям книголюбец. От другата страна, срещу Симеон са разположени мозаечните пана. Диагонално срещу всеки скулптурен момент отговаря едно мозаечно пано, което доразкрива историческия период отVII-Хв. в цвят и картина: "Военната мощ на прабългарите" и руническото писмо са върху бетонен блок с наклон 45 градуса; "Покръстването" с глаголическата писменост са на тяло с наклон 60 градуса; "Културният разцвет" и кирилицата от Средновековието са на вертикално тяло. Така израстването и развитието на държавата е свързано с архитектурната част, тематичното изложение кореспондира на структурата. Мозайката е реализирана от двама професори: Симеон Венов - фигуралната част и Владислав Паскалев - графичната част. Паната са обърнати на юг и имат силен цветен ефект, заради естествените многоцветни камъчета; златния и сребърния смалт. Символен фокус на целия ансамбъл е лъвът (обр.4), завършващ прогресията на осемт-

те бетонни тела и намиращ се на 50 метрова височина. Тежи около 1000 тона. Той представлява смесица между старозагорското лъвче и намерените подобни изображения от Преслав. Пластическото му решение е подчинено на структурата на системата, по която е изграден паметникът. Знакът "пеперуда" е поставен до опашката на лъва - това е средноазиатски символ на дълголетието, тъй като пеперудата преминава през различни фази на развитие. Този знак е приведен към обемни стойности и се превръща в разгъната пирамида, от която форма изхожда и цялото решение на архитектурно-скулптурния комплекс.

През лятото на 1982-1983 година продължават довършителните работи по лъва. Отново е издигнато скеле и чрез специален кран се повдигат предварително обработени гранитни блокове, сглобявани с арматурно желязо, бетон и втечнено олово. Накрая лъвът е облепен с полирани гранитни плочки.

Монументът впечатлява с размерите си. Техническите му стойностти са - дължина 80 метра, височина 51 м. Обработени са 2600 м^3 гранит за скулптурите. Бетонът е 50 000 м^3 и 2400 т арматурно желязо. Изграждането на бетонните тела е било трудно-необходимо било бързо запълване на всеки два метра от фуга до фуга за да съхнат едновременно. За четири часа, зад коня, между 6-та и 7-ма фуга са били излети 276 м^3 бетон. Добиването и транспортирането на гранитни блокове за главата на лъва от кариерата на Владая създало затруднения на изпълнителите. Използван е гранит и от Бургаска област. По тези показатели паметникът е най-големият на Балканите. Уникалните, чисто конструктивни моменти са конзолата над мозайките – 24м дълга и 12м широка; появата на видим бетон между отделните скулптурни фрагменти[16]. Извисен над град Шумен той е постижение за съвременната българска архитектурна и скулптурна идея. Монументът е полицентрична композиция с многофункционално звучене и действие. Използването на декоративно осветление го прави впечатляващ на километри през нощта.

Още с отриването му паметникът предизвиква интереса на хиляди български и чуждестранни туристи. За нуждите на екскурзоводско обслужване е построен Информационният център, открит на 24.05.1883 г. Сградата разполага със зала за прожекции на филми. Тук посетителите имат възможност да се запознаят с историята на изграждането на паметника чрез филм озвучени на пет езика. От септември 1992 година фоайето се използва като ритуална зала на град Шумен за сключване на граждански бракове. Заедно с това утвърдени художници, студенти и ученици експонират във фоайето свои произведения. В залите се провеждат моноспектакли, литературни четения, детски шоу програми и др. В Информационния център има сувенирен щанд, кафе-аперитив с 50 места и ресторант със 100 места.

От откриването си до 31.12. 2004 г. паметникът е посетен от 2 071 744 туристи. Само за 2004 г. посетителите са 14 198 в т.ч. 6690 чужденци. 500 хилядният турист е регистриран на 7 февруари 1984 г. Това е Ана Христова

Обр. 4 Лъва през 2002 г. Личен архив на паметника

- първи заместник председател на Окръжния съвет за култура град Варна[17]. Милионният е 14 годишната ученичката Стефка Гинкова от ОУ с. Шумата Габровско на 12.06.1986 г.[18] Двумилионният посетител е домакинята Ана дьо Пон от преградията на Брюксел, била на паметника на 8.06.2000 г.[19]

Комплексът "Създатели на българската държава" е асоцииран член на Българската асоциация на туристическите агенции, Варненската туристическа камара и Съвета по туризъм-Шумен. Премиран е за развитие на туризма през 1997 година с Наградата на Шумен и на " ТУРЕКСПО"-1997 година за принос в развитието на туризма в региона.

[1] Разпореждане на МС №23/14.03.1977г.

[2] Текст на програмата за обявяване на конкурса - личен архив на комплекс "Създатели на българската държава"

[3] Интервю на арх. **Ц. Даскалов** - Плиска, Мадара, Преслав, 1979.

[4] Пак там

[5] Личен архив на Кр Дамянов

[6] Текстът на капсулата - личен архив на комплекс "Създатели на българската държава"

[7] Интервю с началник - инвеститорски контрол на паметника Й.Вълканов. 2005г.

[8] **Гълъбаров, Р.** 25 младежки знамена край паметника на Аспарух. - Земеделско знаме ,1980

[9] .**Гълъбаров, Р**. Територия на градивен строеж. -Земеделско знаме, 1980

[10] Интервю с Кр Дамянов.- аудио запис от честването на 15- годишнината от откриването на паметника 1996 г.

[11] Интервю с Кр.Дамянов. – в.Изкуство, 2001, №81-83, с.23-25

[12] **Труфешев, Н.** Архитектурно-скулптурният паметник в България. С, ДИ Техника, 1981 г.

[13] **Труфешев, Н.-** Архитектура, № 7-8, 1984,с.23-27

[14] Интервю с Кр.Дамянов. – Народна култура, №11,13 март 1977.

[15] Пак там

[16] **Божков, А.** Българските приноси в европейската цивилизация. С., 1994.

[17] **Цанева, Р**. Шуменска заря, № 230, 24 ноември., 1997 16.**Йорданов, Й**. Половин милионният посетител. - Шуменска заря, № 20, 16.02.1984 г.

[18] Летописна книга на паметника "Създатели на българската държава"

[19] **Пламенов, Св.** Белгийка стана двумилионният посетител на паметника. Шуменска заря, № 113, 09 юни 2000

THE MONUMENT OF THE FOUNDERS OF THE BULGARIAN STATE

A Quarter of a Century

Rusanka Tzaneva

On November 28-th 2006 "The Founders of the Bulgarian State" Monument celebrates its 25-th anniversary. The construction works started on August 20-th 1979. Head of the group is Prof. Krum Damyanov.

The construction of the monument was authorized by the 23-th decision of the Council of ministers from March 14-th 1977. This decision canceled the construction allowance of three monuments in Pliska, Madara and Preslav.

The Culture Committee was appointed to develop the ideological task for the national competition for the memorial.

In May 1978 the ideological task, the awards and the jury were announced. Fifteen teams took part in the competition. First award was not adjudged. Second award – Krum Damyanov and his group. Two third and encouraging awards were adjudged.

The monument recreates the foundation and recognition of our state with new means of expression.

The influence of the monument acts in two directions – the silhouette – a pyramidal massif – consisting of eight concrete figures and interior with sculptural compositions with mosaic canvases. The passage connecting the monument and the center of the town consists of 1300 steps.

The ideological conception is to reproduce the creation and the zenith of the First Bulgarian State. The large blocks of cast concrete are combined with sculptures, richly shaded with old-Bulgarian inscriptions.

II ЧАСТ

ВЕСТИ, ХРОНИКИ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - ШУМЕН ОТБЕЛЯЗА СВОЯТА 100 ГОДИШНИНА

Мария Георгиева

През 2004 г. Регионалният исторически музей в гр. Шумен отбеляза своята 100 годишнина. Той е наследник на Окръжния народен музей към Археологическото дружество в града, който е официално открит на 29 юни 1904 г. Известно е, че в годината на откриването му, музейното дело в Шумен вече има близо 50 годишна история. На практика първата експозиция в града е малката археологическа сбирка подредена от Сава Доброплодни в библиотеката на Мъжкото класно училище през 1857 г., съдържаща материали събрани по време на излет с ученици до старините край Велики Преслав.

Цялата научноизследователска и популяризаторска дейност през 2004 г. бе посветена на годишнината. Постоянната експозиция на музея беше обновена с нови експонати, постъпили в музея след първоначалното ú уреждане през 1981 г. Всички информационните текстове бяха преработени, допълнени и дублирани на английски език. Експонирани бяха дванадесет временни изложби, от които четири от фонда на музея.

В чест на годишнината бяха подготвени и издадени юбилеен том /XII/ на "Известие на историческия музей Шумен", "Библиография на научните издания и публикации" със съставители Бета Хараланова, Стела Дончева и Боянка Стефанова и "Пътеводител" на постоянната експозиция на РИМ – Шумен с автор – съставител Мария Георгиева.

Най-значителните прояви от Програмата за юбилея бяха включени в Седмицата на музеите 11–18 май. Тя започна с Тържествено събрание посветено на 100 годишнината. В голямата зала на Общината бяха дошли да поздравят юбиляря, в лицето на настоящото му ръководство и на музейните специалисти, представители на НЦМГИИ към Министерството на културата, на държавната и местна власт в града, на регионални и общински музеи от цялата страна, на културни институти, учебни заведения, медии и фирми, с които музеят поддържа постоянни контакти. Регионалният исторически музей беше удостоен с Наградата на Шумен, присъждана ежегодно от Общинския съвет в рамките на културните празници на Шумен. На гостите бе прожектиран документалния филм "Столетникът" – подарък от киноклуб "Мадарски конник" към НЧ "Добри Войников", разказващ 100 годишната история на един от най-старите музеи в страната. Много поздравления и адреси, томове издания на музеи от страната, много цветя и произведения на изкуството се получиха за празника. В отговор на това на всяка от институциите беше връчен комплект от най-новите издания на музея и специалния знак "100 години Шуменски исторически музей".

В същия ден бяха предвидени още две прояви. Пред централния вход на музея бе открита паметна колона "100 години исторически музей – Шу-

мен". След това гостите присъстваха на откриването на юбилейната изложба "Един век по следите на историята", посветена на историята на един институт събиращ и съхраняващ история.

По инициатива на РИМ – Шумен, НЦМГИИ към Министерството на културата организира в Шумен на 12 май съвещание на директорите на музеи от страната на тема "Националната музейна система в условията на съвременните реалности".

Най-значителната научна проява в чест на 100 годишнината бе проведената на 12, 13 и 14 май Първа международна научна конференция "Траките и околният свят". Това е съвместна проява на РИМ – Шумен, Нов български университет - София и Община – Шумен, която ще се провежда на всеки две години. Идеята на организаторите бе да се създадат контакти, да се срещат и обменят информация учени- траколози работещи в различни райони населявани от траките в древността. Провеждането на такъв форум в града трябва да привлече вниманието на специалистите и най-вече на широката общественост към Шуменска област като важен тракийски център. В същия ден и във връзка с конференцията в зала "Античност" бе експонирана изложба "Траките – свят далечен и непознат". В изложбата бяха показани новопостъпили във фонда на музея материали- главно инструменти и готови изделия, свързани с различни видове производства на траките.

В последния ден от Седмицата на музеите – 18 май, Международния ден на музеите, в НИАР "Мадара" бяха организирани две прояви. Проведено беше традиционното състезание по ориентиране за учредената през 1996 г. купа "Исторически музей". Това е съвместна проява на РИМ – Шумен и Туристическо дружество "Мадарски конник", което през 2004 г. беше посветено на 100 годишнината на Шуменския музей. Последното по ред, но не и по значимост събитие от програмата на юбилея беше наречено "Да си припомним колеги…". Под скалите, на които е изсечен уникалният конник, си дадоха среща няколко поколения музейни специалисти, работили по различно време в музея, с различен принос в музейната работа, но с еднакво чувство на принадлежност към една вече сто годишна институция. Разговори, спомени, много положителни емоции съпътстваха срещата. На изпроводяк всеки от участниците получи юбилейните издания на музея и изработения специално за годишнината часовник с вградени реплики на уникални музейни експонати.

Програмата на тържествата в годината на юбилея постигна целта си – отдадено беше дължимото на основателите на музея и беше заострено вниманието на обществеността към широкоспектърната дейност, която се извършва в музея в наши дни. Повече от 74 000 посетители влязоха в музейните експозиции, в къщите-музеи и в резерватите през тази година и имаха възможност да се включат в юбилейните прояви.

МЕЖДУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ "ТРАКИТЕ И ОКОЛНИЯТ СВЯТ"

Бета Хараланова

Едно от мероприятията, свързани със 100 –годишнината на Регионален исторически музей – Шумен бе и провеждането на международна научна конференция "Траките и околният свят ", която се проведе от 12 до 15 май 2004 г. Конференцията бе организирана от Община Шумен, Регионален исторически музей и Нов български университет-София. Научен ръководител бе проф. д.и.н. Иван Маразов. В работата на симпозиума взеха участие 40 представители от различни научни организации и институти в страната. Музейни служители от В.Търново, Бургас, Варна, Враца, Шумен, Исперих, Русе, Дългопол, Тутракан, Перник. Участваха и представители на АИМ при БАН, Нов български университет, Институт по тракология, СУ "Кл. Охридски", ВТУ "Св.Св. Кирил и Методий", ШУ "Еп. Константин Преславски", Харковския национален университет, Харков /Украйна/, Американския университет, Благоевград, Варненски свободен университет.

За съжаление поради обективни причини в работата на конференцията не успяха да вземат участие поканените научни дейци – проф. Ю. Пиотровски и проф. Ан. Алексиев от Санкт Петербург, както и музейните служители от гр. Струмица, Македония.

По време на заседанията присъствахме на оживени дискусии и разисквания, което доказа интереса към темата и научните постижения на специалистите от тази област. През 2005 г. под научното ръководство на проф. Маразов, материалите от конференцията бяха издадени в отделен научен сборник. Всички участници предложиха конференцията да се превърне в традиционна.

С успешното провеждане на тази научна конференция и след показване на тракийските гробници край с. Ивански, Регионалният исторически музей доказа, че шуменският край е център на богата тракийска култура, която тепърва ще продължава да се проучва и разпостранява.

КОМПЛЕКСНА ЕКСПЕДИЦИЯ СЕЛО ЛОВЕЦ, ОБЩИНА ВЪРБИЦА 30.05.–3.06.2005 г.

Женя Жекова, Бета Хараланова

Отдели: *ПРАИСТОРИЯ, АНТИЧНА АРХЕОЛОГИЯ, СРЕДНОВЕКОВНА АРХЕОЛОГИЯ, НУМИЗМАТИКА*

В рамките на една седмица (30.05–3.06. 2005) се проведе поредната ежегодна комплексна експедиция на Регионалния исторически музей - Шумен. Както обикновено тя включваше специалисти от всички отдели на музея, които осъществиха своите проучвания по две основни направления: научно-изследователска и събирателска дейност. Експедицията бе проведена в село Ловец, община Върбица. Село Ловец се намира в югозападната част на Шуменска област. Разположено е на брега на язовир Виница, намираш се в гънките на Източният Предбалкан. Северно от селото се простират Преславската и Драгоевската планини, а на юг – Върбишката планина. Физикогеографските дадености на селото, предполагат наличието на археологически обекти от различни исторически епохи. До този момент село Ловец не е било обект на комплексно изследване. Първи сведения за него намираме в проучването на Васил Маринов **“Герлово”** (София, 1936). През петдесетте години на XX в. в района започват изкопни работи за построяването на язовир Виница. Това позволява обектите, които по-късно са залети от водите на язовира да бъдат документирани по археологически път. Последователно разкопки извършват Ана Радунчева, Вера Антонова, Тотю Тотев. Техните усилия са насочени главно към документиране на селищата *Виница* и *Староселка*, които по-късно остават на дъното на язовира. По време на тези проучвания района на Ловец остава неизследван. Затова през 80-те години на XX в. бе направено ново археологическо проучване, което да регистрира археологическите обекти във Върбишка община. Двадесет години по-късно обстоятелствата наложиха да бъде извършено ново засичане на археологическите обекти поради редица обстоятелства: степента на обработване на земята, ерозионните процеси, разливите на язовира, наводненията, и най-вече иманярските набези. Вследствие на активна иманярска дейност през 1996 г. бяха проведени спасителни разкопки под ръководството на археолога от шуменския музей Георги Атанасов в местността ***Дермен меше***.

Обектите в землището на село Ловец, регистрирани в **Каталога на археологическите паметници в Шуменски окръг** (София, 1975) и в **Материали за картата на средновековната българска държава** (*Плиска-Преслав*, т. 7, 1995) се свеждаха до *Селищна могила* и *Средновековна църква* в местността ***Чанаджик***.

РЕЗУЛТАТИ ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКОТО ОБХОЖДАНЕ

Теренната работа на археологическата експедиция поради лошите климатични условия и дъждовете бе приоритетно насочена към обхождане на язовирната брегова линия и проверка състоянието на засечени, но малко проучени археологически обекти (праисторически селища, могили, средновековни селища и църкви), както и регистриране на нови. Обхождането бе допълнително затруднено от покачването на нивото на язовира с 10–15 см, вследствие на обилните валежи. На практика част от културните пластове останаха под водата. При съдействието на местни жители на селото бе проучен един от островите в язовира в местността ***Чанаджик***, намиращ се на 1–1,5 км югоизточно от селото. Благодарение на непрекъснатото миене на бреговете културните пластове бяха разрушени, което даваше ясна картина за строителните хоризонти. Отмиването позволи да бъде събрано голямо количество керамика в състояние in situ. Ясно се виждаха подовите замазки на жилища и пещи от няколко строителни хоризонта. Открити бяха фрагменти от керемика и каменни оръдия на труда, кремъчен нож и др. При обхождането на острова в североизточната и в югоизточната част установихме наличието на иманярски изкопи. В североизточната част бе открит добре запазен глинен съд от V хил. пр. Хр. – биконичен, с врязан и релефен орнамент.

В местността ***Чанаджик*** бяха открити следи от средновековно селище. По теренът, който е обработваем се виждаха следи от пресни иманярски копки. Намерените керамични елементи от настилка и покривна конструкция водят към заключението за наличието на църква, регистрирана още от Вера Антонова, а по-късно документирана и от Тотю Тотев. За съжаление следи от зидове не бяха засечени. Самото селище е разположено на заливна тераса, вследствие на което личаха следите от разливите и отливите на язовира. Фактор е и денивелацията на терена. Находките – фрагменти от битова керамика (дръжки, дъна, устия) са с обща датировка – IX–XIV в. Вероятно селището е продължило съществуването си до османското нашествие.

На 2,5 км североизточно от село Ловец, в източната част на местността ***Ереклик*** бе засечено праисторическо селище, неизследвано до момента. Разположено е на западната тераса на рекичката минаваща през самата местност върху естествена височина. Установен беше дълбок иманярски изкоп. Сред намерените материали бяха обработени камъни, кремъчни оръдия на труда, късове мазилка от жилищата. Повечето от керамичните фрагменти са сиво-черни на цвят с релефен, врязан и инкрустиран с бяла боя орнамент. Някои от тях са с косо разположени фини канелюри. Въз основа на керамичните фрагменти допускаме, че в м. Ереклик са съществували няколко селища от епохата на късния неолит до късния халколит. Предвиждат се сондажни проучвания с цел изясняване стратиграфията на обекта.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОБЕКТИ В ЗЕМЛИЩЕТО НА СЕЛО ЛОВЕЦ

А. ДЕРМЕН МЕШЕ

1. *Тракийско светилище* – XV–II в. пр.Хр. Намерени са фрагменти от съдове. Под язовира, на 1.5 км източно от селото има и ямно светилище.

2. *Некропол* – III в.пр.Хр. Формиран е от четири могилки. През 1996 г. тук беше проучена гробница. Една от най-ценните находки е златна огърлица (понастоящем експонирана в зала "Съкровищница" на РИМ – Шумен).

3. *Късноантично селище* – IV–VI в.

Б. АРМАН ТАРЛЪ

1. Пещи от късноантичната епоха – намират се в залива зад м. Дермен меше.

В. ЮРТЛУКА

Това е старото османско селище от периода XV-XIX в. Намира се северно от днешното село.

Г. КОРИЯТА

1. *Тракийско селище* – IV-II в.пр.Хр. Разположено е на 2 км северно от селото, в посока към село Иваново.

Д. ЧАНАДЖИК

1. *Селищна могила*, върху и около нея се намира късна керамика от III-II в.пр.Хр.

2. *Средновековно селище* – IX-XI в.; XII-XIV в.

Е. ЕРЕКЛИК

1. *Тракийски некропол* състоящ се от седем могили на височината и една долу в подножието. Датировка – началото на IV в.пр.Хр.

2. *Праисторическо селище* – открито, двупластово.

3. *Средновековно селище* – XII-XIV в. Намира се непосредствено до праисторическото.

НУМИЗМАТИЧЕН МАТЕРИАЛ

От землището на село Ловец са регистрирани няколко единични находки на елинистически бронзови монети (III-I в.пр.Хр.), а така също и римски от периода IV – първ. пол. на V в. По сведения на иманяри и на местни жители, в м. *Чанаджик* се откриват рязани латински имитации (XIII в.), както и български средновековни монети (XIII-XIV в.).

През 1989 г. западно от селото е намерена колективна монетна находка състояща се от оловни имитации на Одесоски автономни монети, бронзови емисии на Месамбрия, както и римски бронзови монети – общо 47

екземпляра. Находката е инвентирана в отдел *Нумизматика* (инв. № 13972). От село Ловец произхожда и солид от типа фуре на византийския император Василий I (867-886) (инв. № 10802).

Отдели: "*ЕТНОГРАФИЯ","БЪЛГАРИЯ XV–XIX В.", "НОВА ИСТОРИЯ", "НАЙ-НОВА ИСТОРИЯ "*

По време на комплексната експедиция бяха записани над 20 информатора, които ни дадоха твърде интересни сведения за историята на селото в по-късни времена. За негов основател се смята "Авджи Хасан". През 1934 г. селото е преименувано на "Евдокия". (Сестра на цар Борис. В нейна чест е построена и запазена до днес чешма.) Сегашното си име селото получава през 1947 г. Първите българи, дошли от Преслав, Върбица и с. Драгоево се заселват през 1904 г. През 20-30- години идват бежанци от Тракия – Дедеагачко - с. Чемерен и Чорлу. Семейството на Стойка и Стоян Станкови ни показаха тефтер, от който видяхме, че тук българите са се заселили на 7 октомври 1930 г., минавайки през Беломорието, Харманли, та до Ловец. Идвайки в селото българите се заселват не в една махала, както е в повечето села на областта, а където намерят свободни къщи. Винаги между турци и българи е съществувало разбиране, никога не е имало противоречия. В селото е имало и малко шопи, които са дошли след тракийците и две-три семейства балканджии от Габровския балкан. Днес населението е преобладаващо мюсюлманско – турско и ромско. Българи почти няма – останали са само двама, трима. Хората се разбират помежду си и са изключително любезни и добродушни.

Първото училище е начално и е открито през 1907 г. Днес, училището е основно. Сведенията за построяване на църквата са противоречиви- информаторите посочват различни години –1930–1935. (За съжаление в ТДДА, Шумен няма фонд за църквата.) Строена е съвместно с труда и материалите на местното население. В строежа и са участвали българи и турци. Църквата се е казвала "Св. Димитър", тогава се е правил и сборът на селото. Свещенник е идвал от с. Иваново. През 1953 г. църквата вече е изоставена. В момента тя е напълно разрушена, а кръстът и камбаната (пак според информатори) до скоро са се пазели в мазата на кметството, но вече са откраднати... Читалище "Надежда" също вече не съществува, макар че от 1954 до 1982 г. е развивало активна читалищна дейност. В селото има две джамии, като в горната е имало и училище. За съжаление не можахме да открием снимки от живота на селото, от читалището и училището.

В селото са запазени много стари еднотипни кирпичени къщи, на два ката със зимник, чардак с външни стълби. Има запазени три чешми. По отношение на духовната култура - не се откри някакво различие в празнично-обредната система. Широко застъпени са Пеперуда и Герман. Направен бе опит от етнографа да запише обичая Джамал, за който имахме предварител-

на информация, че е характерен за селото. От разказите на информаторите се установи, че обичая продължава да се изпълнява и днес, но вече в по-осъвременен вариант, като губи своето първоначално значение и смисъл.

В резултат на експедицията фондът на отдел ”Етнография “ се обогати с нови 37 предмета, свързани с бита и религията на ромите и мюсюлманите, както и дарени от хората – бъкел, дарак, кутел, лъжица за топене на мас, фуста и т.н. В отдел “Най-нова история” постъпиха 57 материала, свързани с училищния живот, детски играчки, войнишко канче на участник от Втората световна война и др. За първи път постъпиха свидетелства на ученици от турско училище. Открихме и архивни документи от бившето турско училище, които предадохме на Държавен архив – Шумен.

Експедицията в с. Ловец за пореден път доказа, че провеждането на подобни комплексни проучвания са изключително полезни и необходими. Освен, че постъпват интересни материали, които за съжаление все повече намаляват, вижда се че историческата памет на живеещите в селата изчезва и трудно се събират сведения за историята на дадено селище.

КАЛЕНДАР НА ВРЕМЕННИТЕ ИЗЛОЖБИ В РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН 2004 – 2006 г.

Мария Георгиева

2004 г.

МРАМОРНО ФОАЙЕ I етаж

22 януари – 10 май Култът към тракийския конник Отдел "Антична археология" експонира в зала "Античност" колекцията от оброчни плочки съхранявана във фонда на Регионален исторически музей гр. Шумен

12 март – 12 април Балкански акценти в творчеството на Панчо Владигеров Националният литературен музей гр. София гостува в РИМ – Шумен с изложба от фонда на къща-музей "Панчо Владигеров" – София. Проявата е съвместна и е част от програмата на фондация "Панчо Владигеров" по повод 105 години от рождението на големия български композитор

13 април – 30 април Мома в люлка – дар в дисаги Изложба на РИМ – Шумен и читалище "Просвета" в с. Нова бяла река, Шуменска област, представяща сватбен чеиз на помашка мома изработван и днес от жените в селото

11 май – 2 септември Един век по следите на историята Посветена е на 100 годишнината от откриването на Шуменския исторически музей, с която започват тържествата. Представя историята на всеки отдел от учредяването му до наши дни. Включва данни за специалистите работили в него, направените открития, инвентираният под № 1, последният инвентиран материал и уникалните експонати за съответната епоха. Фотоизложба със същото заглавие, експонирана на втория етаж на Мраморното фоайе показва моменти от проучвателната и популяризаторска дейност на музея

12 май – 5 декември Траките – свят далечен и непознат В рамките на тържествата за отбелязване на 100 годишнината от откриването на Шуменския исторически музей, изложбата показва новопостъпили във фонда антични материали – главно изделия и инструменти, свързани с различни видове производства на траките. Уредена е по време на Международната научна конференция "Траките и околният свят" в зала "Античност"

3 септември – 30 септември Спомени за Дюк Елингтън Изложба на Американския център към Посолството на САЩ в България, представяща плакати за живота на Дюк Елингтън, един от най-големите композитори на джаз в Америка и неговото влияние върху развитието на това изкуство. При откриването на изложбата, пред любителите на джаза в Шумен се представи известно американско джаз трио

7 декември – 20 февруари 2005г. Кристалите на планетата Земя – наука, съкровище, красота Нов български университет София – департамент "Науки за Земята и околната среда" гостува в Шумен с колекция от гемоложки образци от България, Южна Африка, Мексико, Сибир

10 декември 2004 г. -5 май 2006 г.Раннохристиянски стенописи Изложбата показва за първи път цялата колекция от християнски стенописи открити при проучванията в с. Хан Крум и НИАР "Мадара". Тя е естествено продължение на постоянната експозиция в зала "Античност" на РИМ – Шумен, където са експонирани два от стенописите от раннохристиянската църква край с. Хан Крум

МРАМОРНО ФОАЙЕ II етаж

30 март – 8 май В Регионалния исторически музей гостува Професионалната гимназия по облекло и хранене в гр. Шумен с изложба – рисунки на дизайнерски модели на ученици от специализираните паралелки в училището с преподавател Светлана Калчев

08 септември – 25 октомври 60 години от закриването на военнопленническия лагер край Шумен Гостуваща изложба с материали от личния архив на доц. Ст. Станев - преподавател в ШУ "Епископ Константин Преславски" във връзка с проведената в Шумен научна конференция на същата тема и среща на американски гражданин – бивш лагерист и българи – комендanti и охранители в лагера

29 октомври – 30 ноември Лято в Несебър Изложба с рисунки работени на летен пленер в Несебър от ученици в специалността "Дизайн" на ПГ по облекло и хранене гр. Шумен. Експонирани са и творби на тяхната преподавателка Светлана Калчева работени по същото време

11 декември – 15 януари 2005г. Географията като пътешествие, географията като приключение –Гостуваща, авторска фотоизложба на преподавателя от Софийски университет Румен Пенин от негови пътешествия по света

2005г.

МРАМОРНО ФОАЙЕ I етаж

2 март – 5 май История на руското и съветското автомобилостроене през XX век в модели – миниатюрни копия на произведените автомобили в мащаб 1:43 от частната колекция на о.р. полк. инж. Дишко Иванов Шуменският колекционер гостува в Регионалния исторически музей с част от уникалната си колекция. Моделите за изложбата са тематично подбрани и представят развитието на руското и съветско автомобилостроенето през XX век, чрез точни копия на произвежданите автомобили от началото на века до тези, които и в момента са в движение

11 май – 5 септември Българската носия – тайнство от хубост, топлота и необяснима сила – РИМ – Шумен показва за първи път цялата си колекция от български носии, в която са включени национални костюми от почти всички етнографски области на България

14 май Блясък от хилядолетията. Златните монети на Шуменския исторически музей В рамките на Седмицата на музеите в зала "Съкровищница" е експонирана колекцията от златни монети в нумизматичния фонд на музея. Изложбата е открита в Нощта на музеите – европейска инициатива, в която РИМ – Шумен беше поканен и се включи за първи път. Експозицията остава в "Съкровищница" за по-дълъг период от време

6 септември – 25 ноември Съединението прави силата Посветена на 120 годишнината от Съединението на България, изложбата представя едно от най-важните събития в българската история чрез експонати от фонда на РИМ – Шумен, Военен музей – Шумен и клуб "Традиция"

28 ноември – 25 февруари 2006 г. От находката до витрината – откритията на шуменските археолози през последния археологически сезон и най-новите постъпления във фонда на музея – дарени или закупени. Посветена на 28. XI. – деня на откриването на сградата и настоящата експозиция на музея

28 ноември В зала "Античност" е експонирана гробницата от с. Ловец

МРАМОРНО ФОАЙЕ II етаж

5 май – 25 ноември "Историята пише се с кръв…" – Изложбата е посветена на 60 годишнината от края на Втората световна война и участието на шуменци в нея. Експонирани са материали от фонда на отдел "Най-нова история"

6 декември – 30 март 2006 г. Дарителството – традиция от далечни времена По повод деня на дарителя РИМ – Шумен експонира даренията постъпили в музея през 2005 г. С експозицията се изказва благодарност на всички шуменци за родолюбивия жест и за обогатяването на фонда

2006 г.

МРАМОРНО ФОАЙЕ I етаж

28 февруари – 31 март Чипровските килими – традиция и съвременност Гостува Исторически музей – Чипровци с част от колекцията си. И до днес килимите се изработват само ръчно и се тъкат в Чипровци и в околните села

4 април – 7 май Военна техника представена в миниатюрни модели на автомобили, танкове, бронетранспортьори, самолети и вертолети в мащаб 1:43 и 1:48 от частната колекция на 0.р.полк. инж. Дишко Иванов Втора изложба в музея на шуменския колекционер на миниатюрни автомобили след експозицията на руски и съветски автомобили през март 2005г.

10 май – 20 ноември За порцелана – неизвестното /Колекция порцелан от фонда на РИМ – Шумен/. Регионален исторически музей – Шумен притежава богата колекция от вносен и български порцелан, част от която е експонирана в изложбата. Показани са изделия от Китай , Германия, Англия, Франция, Белгия, Австрия, Холандия, Чехословакия, Полша и България

10 май – 31 декември В света на тракийското керамично изкуство /Керамика от I хил. пр. Хр. във фонда на РИМ – Шумен/ . В зала “Античност е експонирана богата колекция от керамични съдове изработвани от местното тракийско население и вносни изделия. Съдовете дават богата информация за бита на местното тракийско население, за характера и обема на керамичното производство и за интензивността на търговските връзки с различни центрове на античния свят

28 ноември – 30 януари 2007 г. Пътят на реликвите Във връзка с 25 годишнината от уреждането на постоянната, общоисторическа експозиция на РИМ – Шумен и 130 години от рождението на първия уредник на музея се експонират открития на Рафаил Попов от негови археологически проучвания, находки от последното археологическо лято, дарения за музейните фондове и откупени експонати през 2006 г.

МРАМОРНО ФОАЙЕ I етаж

4 април – 29 май Трудният занаят на един шуменец от XX век Изложбата показва кожени облекла и аксесоари дарени на музея от шуменския майстор Милко Минков

3 юли – 3 август Неидентифицирано С изложба рисунки и комикси гостува Александър Станковски – художник от Македония – участник в Международното биенале на съвременното модерно изкуство организирано в Шумен

24 октомври – 12 ноември Восъчни фигури Гостува Музея на восъчните фигури от гр. Санкт Петербург с колекция от 30 фигури на исторически личности, артисти и певци – съвременни и от близкото минало. Сред експонираните са восъчните фигури на Васил Левски и Христо Ботев

31 октомври – 20 ноември Спомени от Трявна Изложба с рисунки на възрожденски къщи работени на летен пленер в Трявна, Дряново и Велико Търново от ученици в специалността “Дизайн” на ПГ по облекло, хранене и химически технологии “Проф. д-р Ас. Златаров” гр. Шумен.

В ПАМЕТ НА ГЕОРГИ АТАНАСОВ

Мария Георгиева

На 6 юли 2006 г. почина археологът, главен уредник в Регионалния исторически музей в гр. Шумен, Георги Атанасов

Той е роден през 1942 г. в с. Илийно, Търговищка област. През 1968 г. завършва СУ “ Климент Охридски” специалност “История”. За кратко време работи като учител, а след това и като археолог в Историческия музей в гр. Търговище. От 1976 г. постъпва в Историческия музей в гр. Шумен, където до последните си дни завежда отдел “Антична археология”.

30 години Георги Атанасов отдава на теренна археологическа работа. С неговото име се свързват проучванията край селата Пет могили, Мадара, Ловец, Станянци и Войвода, където се разкриват антични производствени центрове главно на строителна и битова керамика, на металопластика и за изработка на накити. С проучванията на баните в с. Драгоево осветлява нов момент от бита на хората от древността. Ръководи проучвания на могилни некрополи край Правенци, Избул, Ловец, Пет могили, Ивански, Риш, Смядово, Кьолмен, Сушина и Върбица. Откритията на неговия живот са древното тракийско светилище край Мадара, гробничният комплекс при с. Ивански с богатия златен накит за конска юзда от IV в. пр.Хр., гробницата при гр. Смядово и тази при с. Ловец от същата епоха, пренесени и експонирани под негово ръководство в експозицията на РИМ – Шумен.

В археологическата наука той ще остане с няколкото десетки публикации - от “Пещи за битова керамика в землището на с. Пет могили” отпечатана през 1979 г., до “Шпори от късножелязната епоха, открити в шуменския регион” и съвместната с младия колега Юри Йоргов **“**Тракийските гробници в могилата край с. Сушина, Шуменско” поместени в настоящия том на ИИМШ.

Последните няколко години от живота си Георги Атанасов с желание посвети на младите си колеги, за да ги въведе в тайните на археологическата наука. За жалост внезапната му кончина му отне възможността да им предаде всичко, което знаеше.

В негово лице Шуменският музей загуби знаещ, можещ и отзивчив човек, готов винаги да помогне, а българската археология - един от най-добрите си специалисти.

ПОКЛОН ПРЕД СВЕТЛАТА МУ ПАМЕТ !

Обр. 4

Обр. 3

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 5

Обр. 6

Обр. 7

Обр. 8

Обр. 9

Обр. 10

Обр. 11

Обр. 12

Обр. 13

Обр. 14

Обр. 15

Обр. 16

Обр. 17

Обр. 18

Обр. 19

Обр. 20

Обр. 21

Обр. 24

Обр. 22

Обр. 23

Обр. 25

Обр. 26

Обр. 27

Обр. 28

Обр. 29

Обр. 32

Обр. 30

Обр. 31

Известия на Историческия музей
Шумен

книга XIII

Авторски колектив
Отговорен редактор Бета Хараланова
Редактор Мария Георгиева
Компютърен дизайн Милка Юдова
Предпечат и печат издателство “Славена”
Варна, 2006
ISSN 0861-9581

Издателство “Славена”, Варна
ул. “Кап. Радко Димитриев” 59А
www.slavena.net